

Sosyoloji
Araştırmaları
Dergisi

Journal of
Sociological
Research

Cilt / Vol.:3

Şayı / Nr.:12

Cüz / Autumn 2000

ISSN:1302-4426

SOSYOLOJİ DERNEĞİ, TÜRKİYE / SOCIOLOGICAL ASSOCIATION, TURKEY

**Sosyoloji Derneği Adına
Sahibi, Genel Yayın
Yönetmeni ve Yazı İşleri
Müdürü/General Director**

Birsen GÖKÇE

Editörler/Editors

Ayşe GÜNEŞ - AYATA
Nilgün ÇELEBİ
Ali ÇAĞLAR

Yazışma Adresi/Address

Sosyoloji Derneği
Mareşal Fevzi Çakmak Cad.
No: 9/7 Nur Apt.
Beşevler/ANKARA
E-mail: acaglar@hacettepe.edu.tr

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Sayfa/Page

Mesut YEĞEN

Sendikalar ve Kadın Sorunu: Kurumsal Gelenekler ve
Cari Zihniyetler 1

Velittin KALINKARA

Farklı Yaşam Dönemindeki Ailelerin Konut ve Yakın
Çevreye Yönelik Beklentileri 41

Muammer TUNA

İnsan Çevre İlişkilerinin Tarihsel Evrimi ve Modern
Çevreciliğin Doğuşu 61

Birsen GÖKÇE

Türkiye’de Sosyolojinin Gelişimi ve Örgütlenme Süreci 74

Klaus-Dieter OPP

Esmâ DURUGÖNÜL (Çv.)

Rasyonel Seçim Yaklaşımı ve Sosyal Hareketler
Sosyolojisi 83

Nilgün ÇELEBİ (Çv.)

Sosyoloji ve Etik Kurallar 101

SOSYOLOJİ DERNEĞİ

Ankara’da İki Ayrı Semtte Ailelerin Çevre
Eğitimindeki Rolü 113

TEŞEKKÜR

Dergimizin bu sayısına, gelen makalelere hakemlik yaparak katkıda bulunan ve adları alfabetik sıra ile aşağıda verilmiş olan meslektaŐlarımıza teşekkür ederiz.

Editörler Kurulu

Feride ACAR (ODTÜ)

Vildan AKAN (H.Ü.)

Aylin G. BARAN (H.Ü.)

Nuri BİLGİN (Ege Ü.)

Dilek CİNDÖĞLU (Bilk.Ü.)

Ali ÇAĞLAR (H.Ü.)

Yıldız ECEVİT (ODTÜ)

Tülin İÇLİ (H.Ü.)

Aytül KASAPOĞLU (A.Ü. DTCF)

Helga TILIÇ (ODTÜ)

Gülay TOKSÖZ (A.Ü. SBF)

Ali TÜREL (ODTÜ)

Hamza UYGUN (H.Ü.)

SENDİKALAR VE KADIN SORUNU: KURUMSAL GELENEKLER VE CARİ ZİHNİYETLER

Mesut YEĞEN*

ÖZ

Kadınların çalışma yaşamına katılımındaki eşitsizlik durumunun kadın sorununun önemli bir boyutu olduğunu kabul eden bu çalışma, kadın sorununun Türkiye’de çalışma yaşamının temel aktörlerinden biri olan işçi sendikalarının nasıl algılandığını incelemektedir. Bu inceleme, sendika konfederasyonlarına egemen kurumsal geleneklerle sendika yöneticilerinin sahip olduğu cari zihniyetlerin çözümlenmesini içermektedir. Bu kurumsal geleneklerin ve cari zihniyetlerin çözümlenmesi, sendikaların çalışma yaşamında kadın sorununun oluşumuna, devamına ya da engellenmesine yaptıkları katkı hakkında bir fikir vermektedir.

Anahtar Kelimeler: İşçi Sendikaları ve Kadın Sorunu, İşçi Sendikaları, Türkiye’de Kadın Sorunu, Çalışma Yaşamında Kadın

TRADE UNIONS AND WOMAN QUESTION: INSTITUTIONAL TRADITIONS AND CURRENT MENTALITIES

ABSTRACT

Considering that the gender-based inequality in the sphere of paid work is an important aspect of “woman question” in Turkey. This essay explores how that question is perceived by trade-unions, one of the major actors in Turkish working life. This exploration involves the examination of the ‘institutional traditions’ dominant in trade-unions, and the ‘current mentalities’ of the trade-union officials with regard to woman question. The examination of these institutional traditions and current mentalities would give an idea about the contribution of trade-unions into the production, reproduction and solution of woman question in the sphere of paid work .

Key Words: Trade Unions and Woman Question, Trade-Unions, Woman Question in Turkey, Woman in the Paid Work

---

* ODTÜ Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi.

Not: Bu çalışma üç yıl süre ile Türkiye’de sosyal ve ekonomik reformların incelenmesi çerçevesinde British Council tarafından sağlanan maddi destek ile yürütülmüştür. Bu araştırmaya sağlamış olduğu maddi destekten dolayı British Council’a çok teşekkür ederiz.

1. Giriş

Türkiye’de kadın ve erkeklerin çalışma yaşamında ve çalışma yaşamına katılımında benzer imkan ve koşullara sahip olmadığı malumdur. Diğer bir ifadeyle, Türkiye’nin çalışma yaşamı, toplumsal cinsiyetler arası bir eşitsizlik durumu olarak cinsiyetçilikten muaf değildir. Çalışma etkinliği modern toplumlarda kamu hayatına dahil olmanın temel araçlarından birisi olduğundan, çalışma yaşamının örgütlenmesinde ve bu alana katılımında cinsiyetçiliğin varlığı, Türkiye’de kamusal alanın biçimlenmesini de doğrudan etkilemektedir. Cinsiyetçiliğin mevcudiyeti çalışma yaşamının kadınlara kısmi bir kapalılık arzmesine sebep olurken, kamusal alanın cinsiyetçi bir nitelik edinmesine de katkıda bulunmaktadır; çünkü çalışma yaşamının kadınlara kısmen kapalı olması, kadınların kamusal yaşama katılımını kısıtlayan bir durumdur. Özetle, Türkiye’de çalışma yaşamı ve bununla ilişkili olarak kamusal yaşam, bir biçimde, cinsiyetçilikle malûdür.

Çalışma yaşamının temel örgütleri olan işçi sendikalarının, Türkiye’de çalışma yaşamının ve çalışma yaşamına katılımın cinsiyetçilikle malûl olmasına ve bu durumun süregitmesine ilişkin tutumları nedir? Cinsiyetçiliğin çalışma yaşamındaki varlığının muhafazasında ya da giderilmesinde işçi sendikaları ne türden bir rol oynamaktadır? İşçi sendikalarının çalışma yaşamında cinsiyetçiliğe dair tutumlarıyla sendika konfederasyonlarına egemen kurumsal gelenekler ve cari zihniyetler arasında ne türden bir ilişki mevcuttur? Bu çalışma, bu ve benzeri sorulara yanıt oluşturmak üzere tasarlanıp gerçekleştirilmiş bir araştırmanın¹ bulgularının sendika konfederasyonlarının genel olarak Türkiye’de kadın sorununu nasıl algıladıklarıyla ilgili kısmını, Türkiye’de sendikalar ve kadın sorunu türünden genel bir başlık içerisinde değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

---

¹ Kasım 1996-Ocak 1998 tarihleri arasında gerçekleştirip *İşçi Sendikaları ve Siyasi Partiler: Kurumsal Gelenek ve Zihniyet Örüntülerinin Kadın İstihdamına Etkileri Araştırması* başlığıyla raporlaştırılan bu araştırma, Kadın Sorunları ve Statüsü Genel Müdürlüğü (KSSGM) tarafından finanse edilmiştir. Araştırma, kamusal alanda kadınların eksik temsili meselesini hem siyasal alan hem de istihdam alanı üzerinden değerlendirmiş ve meseleyi sendikalar ve siyasi partilerde hakim kurumsal gelenek ve zihniyet örüntüleriyle olan nedensel ilişkisi etrafında sorunsallaştırmıştır. Bu minvalde, sendikalar ve siyasi partilerin çalışma yaşamı ve siyaset alanında cinsiyetçilik olgusuna dair kurumsal gelenekleri, sendika ve siyasi parti temsilcilerinin meseleye dair kanaat ve tutumları kadın sorunu, kamusal alanda kadın, siyasal alanda kadın ve istihdam alanında kadın başlıkları etrafında değerlendirilmiştir. Mevcut yazı ise bu araştırmanın sadece sendikalarla ilgili olan bölümünden yararlanılarak üretilmiştir. Ayrıca, konfederasyon dökümanlarının ve sendikacı mülakatlarının kamusal alanda kadın, siyasal alanda kadın ve istihdam alanında kadın meseleleriyle ilgili bölümleri de bu yazıda konu edilmemiştir. Diğer bir deyişle, anılan araştırma istihdam alanında ve istihdam alanına katılımında kadınların erkeklerle aynı imkan ve koşullara sahip olmaması durumu olarak cinsiyetçilik olgusunu, konfederasyon metinlerinin ve sendikacıların kadın sorununu, kamusal alanı, istihdam alanını ve siyaset alanını nasıl algıladıkları üzerinden çözümlemişken, bu çalışma, istihdam alanında cinsiyetçilik durumunun, sendika konfederasyonlarının kadın sorununu algılama biçimiyle olan ilişkisini çözümlenmekle yetinmektedir. KSSGM için yürütülen bu araştırmanın sendikalarla ilgili kısmının arşiv tarama, saha çalışması ve rapor yazımı, Süreyya Tamer Kozaklı, Mehmet Ali Çalışkan ve bu çalışmanın yazarı tarafından gerçekleştirilmiştir.

Anılan araştırma, çalışma yaşamına katılımda cinsiyetçilik olarak kadın sorununun görünür düzeydeki biçimlerini veri kabul etmiş ve istihdam alanının kadınlara kısmen kapalı oluşunun, sendikaların devraldığı ve devam ettirdiği kurumsal gelenekler ve sendikalara egemen zihniyet kalıplarıyla olan ilişkisini çözümlemeyi amaçlamıştır. Diğer bir deyişle, bu araştırma, cinsiyetçiliğin çalışma yaşamındaki hukuki ve fiili sonuçları ile ilgilenmek yerine, cinsiyetçiliğin çalışma yaşamının esas aktörlerinden biri olan sendikalara egemen kurumsal gelenekler ve zihniyet örüntüleri ile olan dolaylı ya da dolaysız ilişkisini ortaya çıkarmayı esas almıştır. Buna bağlı olarak, kadınların istihdam alanına katılımındaki eşitsizlik durumu olarak cinsiyetçilik, bu araştırma içerisinde, istihdam alanının temel örgütlenmelerinden olan sendikalara egemen kurumsal gelenekler ve cari zihniyet örüntüleriyle olan nedensel ilişkisi etrafında sorunsallaştırılmıştır. Özetlemek gerekirse, bu araştırmanın en genel amacı, istihdam alanında cinsiyetçiliğin ortaya çıkışı, devam ettirilmesi, durdurulması ya da giderilmesiyle, sendikalardaki baskın kurumsal gelenekler ve cari zihniyet örüntüleri arasındaki nedensel ilişkinin çözülmesi olmuştur.

İstihdam alanında cinsiyetçilik ya da kadın sorununun, gelenek ve zihniyet örüntüleri türünden iki niteliksel unsurla ilişkilendirilerek sorunsallaştırılması, araştırmanın niteliksel bir yöntemsel yaklaşım benimsemesini kaçınılmaz kılmıştır. Bu kaçınılmazlığın gereği olarak, söylem çözümlemesinin² bu araştırma için uygun yöntem olduğu düşünülmüş ve iki temel bilgi alanı tespit edilmiştir: sendika konfederasyonlarının örgütsel dökümanları ve sendikacı mülakatları. Bu iki bilgi alanının

² Bu çalışma içerisinde benimsenen biçimiyle söylem çözümlemesinin merkezi fikri, oldukça yalın bir dille ifade etmek gerekirse, şudur: Anlamın üretimi ve dönüştürülmesi (konuşan, yazan, canlandıran, ima eden) özneye ait bir etkinlik olmak yerine özgül bir tarihsel ve kurumsal bağlama dair bir etki olarak değerlendirilmelidir. Buna göre, anlam özne tarafından yaratılmayıp, belirli bir tarihsel ve kurumsal matris içerisinde oluşan "söylemsel kuruluş" (Foucault, 1989) içerisinde mümkün olur. Dolayısıyla herhangi bir dilsel göstergenin çözülmesi için gereken, bu dilsel göstergelyi telaffuz eden öznenin niyetinin anlaşılması değil, özneyi ve öznenin telaffuzunu mümkün kılan söylemsel bağlamın deşifre edilmesidir. Diğer bir deyişle, söylemsel bir kuruluş içerisinde söylenen(ler)in anlamı, söyleneni seslendiren öznenin niyeti gibi bilişsel kategorilerin incelenmesiyle değil, söyleneni koşullandıran tarihselliğin ve kurumsallığın incelenmesiyle çözümlenebilir. Dilsel performansı kategorik olarak özneye dair bir performans olarak görmeyi reddeden bu çalışma, N. Fairclough'ı (1989, 1992) takip ederek söyleysek, toplumsal-dilsel pratiklerin birbirlerinden ayrılmaz üç düzey içerisinde oluştuğunu kabul eder: metinsel düzey, söylemsel-pratik düzey ve toplumsal-pratik düzey. Bu üç düzey arasında zamansal ve mantıksal bir öncelik olmadığını benimseyen bir yaklaşıma dayanan bu çalışma, konfederasyon dökümanlarını ve sendikacı mülakatlarını birer toplumsal-dilsel pratik olarak kabul etmiş ve bu pratiklere içkin olan metinsel, söylemsel ve toplumsal düzeyleri çözümlemeye çalışmıştır. Bu itibarla, birer toplumsal-pratik olarak konfederasyon dökümanları ve sendikacı mülakatlarının ortaya çıkışını koşullandıran yakın dilsel bağlam, bu yakın bağlamı koşullandıran dilsel ve dilsel-olmayan tarihsel-toplumsal bağlam ve bunlar arasındaki senkronik ve diakronik ilişkiler bir bütün olarak anlaşılmaya çalışılmıştır. Birer toplumsal-dilsel pratik ve somut metinler olarak konfederasyon dökümanları ve sendikacı mülakatları bu bütünün içerisinde ortaya çıkan ürünler olarak değerlendirilmiştir. Bu çalışmada benimsendiği biçimiyle söylem çözümlemesine yol veren tartışmanın tarihsel seyri için bkz. McDonell (1986) ve Barrett (1996).

tesbitinin örtük bir varsayıma dayandığını belirtmek gerekiyor. Sendikalardaki hakim kurumsal geleneklerle cari zihniyetler arasındaki yoğun alışveriş ilişkisini gözardı etmemekle birlikte, bu ikisinin sırasıyla ve kısmen ayrı ayrı olarak, sendikal dökümanlar ve sendikacı mülakatları üzerinden ortaya çıkarılabileceği varsayılmıştır. Diğer bir deyişle, sendikaların çalışma yaşamında cinsiyetçiliğin muhafazası ya da giderilmesine yaptıkları katkının, hakim kurumsal gelenekler ve cari zihniyet kalıplarının ortaya çıkma yüzeyi olarak örgütsel dökümanlar ve sendikacı mülakatları üzerinden izlenebileceği ve çözümlenebileceği düşünülmüştür. Buna uygun olarak Türk-İş, Hak-İş ve DİSK konfederasyonlarının program, tüzük, yönetmelik, genel kurul raporları ve genel başkan konuşmaları türünden örgütsel metinleri değerlendirilmiş, konfederasyon yöneticisi, sendika yöneticisi, şube yöneticisi ve işyeri temsilcisi 40 sendikacıyla mülakat yapılmıştır.³

Bu noktada belirtilmesi gereken, hem örgütsel dökümanların hem de sendikacı mülakatlarının aynı yöntemsel yaklaşımla çözümlenmiş olduğudur. Söylem çözümlenmesi olarak tarif edilen bu yöntemsel yaklaşımın gereği olarak hem kurumsal dökümanlar hem de mülakatlar birer olgu-metin olarak ele alınmış ve bu olgu-metinlerin içerdiği dilsel unsurların, sendikaların istihdam alanında cinsiyetçiliğe dair hal ve tutumlarını ortaya çıkaran ne türden görünmeyen anlamlara işaret ettiği anlaşıl-maya çalışılmıştır. Bu türden bir yöntem uyarınca, öncelikle birbirlerinden bağımsız olgu-metinler olarak ele alınan konfederasyon dökümanları ve mülakatlar, daha sonra tek tek konfederasyonlar üzerinden ve en nihayetinde de bütün sendika konfederasyonları ekseninde birer toplam-metin olarak değerlendirilmiş ve hem konfederasyon içi hem de konfederasyonlar arasındaki meseleye dair benzerlik ve farklılıklar ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.⁴

1. Kurumsal Gelenekler: Konfederasyon Metinleri

Çalışma yaşamında cinsiyetçiliğe bağlı bir eksik temsil durumu olarak kadın sorununun sendika konfederasyonları tarafından nasıl algılandığının kurumsal ve ta-

---

³ Elitler ile yapılan mülakatlar, "yarı-yapılandırılmış mülakatlar" (semi-structured interview) olup, sendikacıların örgüt mekanlarında gerçekleştirilmiştir. Mülakat yapılacak sendikacılar seçilirken, kadınların kısmen daha yoğun olarak çalıştıkları işkollarında örgütlü sendikalara öncelik verilmiş ve konfederasyon hiyerarşisini temsil eden farklı düzeylerdeki temsilcilerle görüşülmeye çalışılarak mülakatların temsili özelliği güçlendirilmeye çalışılmıştır.

⁴ Bu yazıya kaynaklık teşkil eden araştırma raporununun (KSSGM, 1998) "toplumsal cinsiyet ve çalışma hayatı" adlı bir bölümü konuya dair ulusal ve uluslararası literatürü değerlendirmiş olmakla birlikte, esas olarak yapılan dökümantasyon çalışmasından ve gerçekleştirilen mülakatlardan derlenen bulguların çözümlenmesine ve aktarılmasına odaklandığından, bu çalışmada böylesi bir literatür değerlendirmesi sunulmamıştır. Tahmin edileceği üzere, çalışma hayatında kadın meselesiyle ilgili oldukça geniş bir uluslararası ve ulusal literatür mevcuttur. Bu çalışmalardan bazıları için bkz. Beechy (1987), Bradley (1989), Delphy, Hartman, Molyneux (1992), Ecevit (1989, 1991), Koray (1991), Toksöz (1994).

rihsel boyutunu ortaya çıkarmak için konfederasyonların program, tüzük, yönetmelik, genel kurul raporları ve genel başkan söylevleri taranmıştır. Konfederasyonların kadın sorununa dair kurumsal geleneklerinin tarihsel oluşumunu ve dönüşümünü izlemeyi amaçlayan bu bölümün öncelikli hedeflerinden birisi konfederasyonlar arası benzerlik ve benzemezliklerle, geçişkenlik ve geçişsizlikleri tesbit etmek olmuştur.

1.1. Türkiye İşçi sendikaları Konfederasyonu (Türk-İş)

Türk-İş Konfederasyonu'nun ana tüzük, genel kurul raporları, yönetici konuşmaları ve kurultay bildirimleri türünden temel metinleri, bu konfederasyona hakim kurumsal gelenek ve kollektif zihniyete dair oldukça önemli bir gerçeğe işaret etmektedir: Kuruluşundan 1990'lara kadar geçen dönemde, Türk-İş açısından 'kadın sorunu' olarak tarif edilebilecek bir toplumsal sorun yoktur. Bu tesbit, Türk-İş'in 1990 öncesinde kadınlara, kadın işçilere ya da kadınların sorunlarına tümüyle kayıtsız kalmış olduğu şeklinde anlaşılmalıdır. Türk-İş'in "eşit işe eşit ücret" ya da "kadın işçilerin, garsonlar ve artistlerle birlikte ihtiyarlık yaş haddinin elliye indirilmesi" türünden talepleri, kadın işçilere dair sendikal meselelerin nadiren de olsa Türk-İş'in gündemine girdiğini göstermektedir. Ne var ki, bu nadir durumlarda gerçekleşen, kadınların ya da kadın işçilerin sendikal meselelerinin Türk-İş gündemine dahil oluşudur, 'kadın sorununun' değil. Diğer bir deyişle, "bir toplumsal cinsiyet konumu olarak kadınlık" ve "bu cinsiyet konumuyla bağlantılı toplumsal bir sorun olarak kadın sorunu" ya da "istihdam alanında cinsiyetçilik durumu olarak kadın sorunu" şeklinde bir kavrayış, kuruluşundan 1990'lara değin, Türk-İş'e egemen kurumsal zihniyete dahil olmamıştır.

Türk-İş'e egemen kurumsal zihniyet, kadın sorununa yabancı olduğu gibi, yukarıda aktarılan bir kaç istisna dışında, kadınların ve kadın işçilerin sorunlarına da genel olarak kayıtsız kalmıştır. Bu kayıtsızlığın en açık göstergesi, konfederasyonun ana tüzüğüdür. Amaç maddesi de dahil olmak üzere, konfederasyonunun ana tüzüğünün (Türk-İş, 1995a:3-16) hiç bir maddesinde, kadınların ve kadın işçilerin sorunlarına dair herhangi bir kayıt yoktur. Türk-İş metinlerinin kadınların ve kadın işçilerin sorunlarına ilişkin kayıtsızlığı oldukça önemlidir. Çünkü, görünen odur ki, Türk-İş'e egemen kurumsal zihniyet, kadınları ve kadın işçileri kategorik olarak yoksamaktadır. Nitekim, konfederasyonun kurumsal metinlerinin meseleye dair 'suskunluğu' da bu yoksamanın ifadesidir. Türk-İş metinlerinin kadınların ve kadın işçilerin sorunlarına dair 'suskunluğu', konfederasyonun kadın sorununa yönelik genel kayıtsızlığına işaret ettiği gibi, kamusal alanın ve kamusal alana dahil oluşun önemli bir vasıtası olarak istihdam alanının, Türk-İş tarafından nasıl algılandığını da ortaya koymaktadır. Konfederasyon metinlerinin kadınlara ve kadın işçilere dair suskunluğu, ya da kadınların ve kadın işçilerin konfederasyon metinlerindeki görün-

mezliği, Türk-İş'in, müdahili olduğu çalışma yaşamını ve onunla ilişkili olarak kamusal alanı, esas olarak erkeklere ya da erkek işçilere ait bir alan olarak kavradığına işaret etmektedir. Bu kavrayışın çok bariz bir örneğine, Türk-İş'in işçilerin eğitime dair görüşlerinin aktarıldığı bir metinde rastlanmaktadır. Türk-İş genel sekreterinin konfederasyonun onuncu kuruluş yıldönümü münasebetiyle kaleme aldığı metne göre, "işçi eğitimi ayrıca işçilerin ailelerini, *bilhassa karılarını da* kapsamına almalıdır" (vurgu eklenmiştir) (Türk-İş,1995a:289). Metnin de açıkça işaret ettiği üzere Türk-İş, çalışma yaşamına baktığında esas olarak erkek işçileri görmekte, kadınları gördüğü durumda ise, onları işçilerin (ya da başka erkeklerin) karıları (veya aileleri) olarak görmektedir. Bu görme tarzının, çalışma yaşamında ve dolayısıyla kamusal alanda kadınların görünmezliğini (eksik temsilini) toplumsal bir sorun olarak addetmediği açıktır.

'Kadın sorunu' şeklinde bir kavramsallaştırmanın 1980'lerle birlikte artan etkinliği, Türk-İş'i de etkilemiş, buna bağlı olarak, kadın sorununun ve kadın işçilerin sorunlarının konfederasyon metinlerindeki görünmezliği son bulmuştur. Kadın sorununun 1980 sonrasında konfederasyon gündemine dahil oluşunun önemli bir işareti, Türk-İş bünyesinde bir *Kadın İşçiler Bürosu*'nun kurulmuş olmasıdır.

Kadın İşçiler Bürosu'nun kuruluşu, kadın işçilerin sorunlarına yönelik özel bir sendikal ilginin gelişmekte olduğunun işareti olmakla birlikte, Türk-İş meseleyi 'kadın sorunu' perspektifi içerisinde ele almanın henüz oldukça uzağındadır. Bizzat Kadın İşçiler Bürosu'nun konfederasyon bünyesinde işgal ettiği konum bu uzaklığa işaret etmektedir. Kuruluşunun tüzük hükümleriyle gerçekleşmemiş olması, büronun konfederasyon içerisindeki konumunun pek de önemli olmadığını gösteren ilk güçlü sinyaldir. Aynı türden ikinci bir sinyal, büro faaliyetlerinin genel kurul raporlarına aksetme biçimi vermektedir. Kadın İşçiler Bürosu'nun faaliyetleri genel kurul raporlarında yer alırken, raporun eğitim çalışmaları bölümündeki 'diğer çalışmalar' alt başlığı uygun görülmüştür. Böylesi bir başlıklandırma, büro faaliyetlerinin konfederasyonun genel faaliyet hiyerarşisi içerisinde pek de üst sıralarda yer almadığını göstermektedir. Kadın İşçiler Bürosu'nun Türk-İş içerisindeki konumunun önemsizliğinin üçüncü işareti ise konfederasyon bünyesindeki diğer büronun *Çocuk İşçiler Bürosu* olmasıdır. Anlaşılan odur ki, (yetişkin erkek) işçilerin sendikal konfederasyonu olarak Türk-İş, yetişkin ve/veya erkek olmayan işçileri, onlara özel bürolar oluşturarak sendikal hiyerarşiye dahil etmektedir. Kadın İşçiler Bürosu'nun tüm bu özellikleri, Türk-İş'in kadın işçilerin sorunlarıyla ilgilenmeye başladığı dönemde dahi kadın sorunu perspektifinin konfederasyon içerisinde önemli bir yankı bulmadığını göstermektedir.

Öte yandan, Kadın İşçiler Bürosu'nun gerçekleştirdiği faaliyetler, büronun konfederasyon içerisindeki 'dekoratif' konumunu zorlar mahiyettedir. Birçok ilde dü-

zenlenen eğitim seminerleri, Dünya Kadınlar Günü'ne etkin katılım ve en önemlisi Kadın Sendikacılar Kurultayı gibi faaliyetler bu zorlamanın önemli örnekleridir. Bütün bu etkinliğe eşlik eden bir unsur bilhassa önemlidir: Kadın İşçiler Bürosu, tüm bu faaliyetleri gerçekleştirirken, kadın sorununa ilişkin olarak konfederasyona egemen zihniyet durumunun tamamıyla muhalif bir başka zihniyet durumunu örmektedir. Bu muhalif zihniyet durumu, kadınların istihdam alanına ve dolayısıyla kamusal alana eksik katılımını, bir toplumsal cinsiyet durumu olarak kadınlık durumuyla irtibatlandıran, diğer bir deyişle, eksik katılımı kadın sorunu perspektifi içerisinde ele alan bir algılamaya denk düşmektedir.

Böylesi bir algılamamanın kaynağı olarak anılan muhalif zihniyet durumunun tezahür edip örüldüğü yerlerden birisi, 4-5 Eylül 1995 tarihinde İstanbul'da yapılan Kadın Sendikacılar Kurultayı olmuştur. Çalışan kadınların sorunlarını genel bir kadın sorunu söylemi içerisinde ele alarak sendikal söylemle birleştiren kurultay, işçilere, kadın işçilere veya sendikalı kadın işçilere sınırlı bir perspektif oluşturmak yerine, kadın işçilerin sorunlarını bir toplumsal sorun olarak 'kadın sorunu' perspektifiyle ele almayı tercih etmiştir. Kadınların çalışma yaşamında ve çalışma yaşamına katılımda karşılaştıkları eşitsizlikleri sanayileşememe, kentlileşememe vb. sosyolojik 'arızalarla' ilişkilendirmek yerine, cinsiyetçilikle ilişkilendirerek değerlendirmek bu perspektifin esasını oluşturmuştur. İstihdam alanına dair kimi istatistikleri değerlendiren kurultay, kadınların iş yaşamına katılım oranının özellikle kentlerde düşük olmasını, "ailede erkeğin reis olarak tanımlanması", "kadının eğitiminin önemsenmemesi ve mesleki eğitimden mahrum olması" ve "kadın işgücünün vasıfsız" olmasıyla açıklamıştır (Türk-İş,1995b:7-12).

Kurultayın, 'kadın sorunu' perspektifiyle sendikal perspektifi birleştirerek yaptığı çözümleme, kadınların işgücüne katılımda karşılaştıkları engellerin değerlendirilmesiyle sınırlı değildir; aynı sentez, kadının "işteki durumu", "işsizlik" ve "iş bulmadaki zorluklar" gibi meselelerin değerlendirilmesinde de kullanılmaktadır. "Sistemin kadına ideolojik olarak empoze ettiği edilgen, uysal kimlik", "kadını evinden sorumlu tutan yaklaşım", "kadınların ailede ek gelir getirici olarak görülmesi" türü (Türk-İş,1995b:9-10) kadın sorunu söyleminin tedarik ettiği kavramlaştırmaları, "işverenlerin yasalarda belirtilen yetersiz sosyal haklardan bile kaçınması", "ekonomik kriz dönemlerinde devletin ve sermayenin uyguladığı ekonomik politikalar" türü (Türk-İş,1995b:9) sendikal söyleme ait kavramsallaştırmalarla birleştiren kurultay, iş bulmada karşılaşılan güçlükler konusunda ise işverenlerin cinsiyetçi yaklaşımlarına dikkat çekerek istihdam alanında kadınların durumuyla cinsiyetçilik arasında oldukça belirgin bir ilişki kurmaktadır.

Kadın Sendikacılar Kurultayı'nın Türk-İş'in genel tavrının oldukça dışında duran konumu, kadın sorununun çözümü noktasında iyice belirginleşmektedir. Çalış-

ma yaşamında kadın sorununun çözümünü, kadın işçilerin örgütlenmesinin hız kazanması, kadın işçilerin sorunlarının toplu iş sözleşmelerine girmesi ve kadınların bu düzeyde temsil edilme olanakları bulmasıyla (Türk-İş,1995b:29-32), diğer bir deyişle, kadınların iradi katılım ve müdahaleleriyle gerçekleşebileceğini savunan kurultay, konfederasyonun erkek yöneticilerinin mülakatlarda belirttikleri, 'kadın sorununun çözümü nesnel, toplumsal yapıların tedrici değişimine bağlıdır' fikrinden tümüyle farklı bir fikri takip etmektedir.

Türk-İş'e ait temel kurumsal metinlere egemen zihniyet durumundan farklı bir zihniyet durumuna işaret etmekle birlikte, Kadın Sendikacılar Kurultay Raporu, Türk-İş'in kadın sorununa bakışında ciddi bir değişiklik yaratmamıştır. Kadın sorunu perspektifini Türk-İş'in sendikal gündemine sokmuş olmasına ve konfederasyonu 'kadın sorunu' söylemiyle tanıştırmış olmasına rağmen Kurultay, Türk-İş'e egemen kurumsal zihniyeti dönüştürmek yolunda etkin olamamıştır. Bu durumun oldukça doğrudan bir göstergesi, kurultay raporunun konfederasyon açısından merkezi bir metin olmamasıdır. Kadın Sendikacılar Kurultayı, konfederasyon tarafından eğitim çalışmaları başlığı altında değerlendirilmek suretiyle konfederasyon faaliyet hiyerarşisinde aşağılara itilmiştir.

Toparlamak gerekirse, "bir toplumsal cinsiyet konumu olarak kadınlık" ve "bu cinsiyet konumuyla bağlantılı toplumsal bir sorun olarak kadın sorunu" şeklinde bir anlayışın Türk-İş'e ait kurumsal gelenekte yeri olmamıştır. Buna bağlı olarak, kadın sorunu anlayışı içerisinde edindiği anlamıyla, 'kadın' ya da 'kadın sorunu' konfederasyon metinlerinde görünmezdir. Türk-İş metinlerinde görüldüklerinde, kadınlar ya Türk-İş'in esas olarak temsil ettiği 'erkek-işçilerin' çalışma yaşamı içerisindeki sorunlarının paylaşımcıları olarak, ya da 'kadın bürosu' veya 'çocuk bürosu' gibi özel düzenlemelerle ilgilenilecek 'diğer' işçiler olarak görünmektedirler.

1. 2. Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK)

DİSK'e ait konfederasyon metinlerinin işaret ettiği en genel sonuç, DİSK'in kadın sorununa ilişkin kurumsal tutumunun oluşumunda iki farklı kategorinin aynı anda etkili olduğudur. Bu kategorilerden ilki, DİSK'in de içerisinde türediği Türkiye sendikal geleneği, ikincisi ise, DİSK'i bu gelenekten koparan özel ideolojik çizgi olmuştur. Diğer bir deyişle, DİSK'in kadın sorununa dair kurumsal konumunu biçimlendiren, DİSK'i ayrı bir konfederasyon haline getiren özel ideolojik çizgi olduğu kadar, DİSK'i mümkün kılan sendikal gelenek olmuştur.

DİSK'i içerisinde türediği sendikal gelenekten koparan ideolojinin konfederasyonun kadın sorununa dair kurumsal algısının oluşumundaki rolü belirgindir. Eşitlikçiliğin esas olduğu bu ideoloji, DİSK'in kadın sorununu 'cinsiyet ayrımcılığına karşı durmak' gibi 'gelişkin' bir perspektif içerisinde değerlendirebilmiş olmasının

esas sebebidir. Kadın sorununa dair bu gelişkin perspektif, DİSK'i doğduğu sendikal gelenekten önemli ölçüde farklılaştırmıştır. Bu farklılaşma, kadın sorununa dair anılan gelişkin perspektifin DİSK'i bağlayan temel metin olan konfederasyon tüzüğünde (DİSK,1994) yer almasıyla daha da pekişmiştir.

Cinsiyet ayrımcılığı ekseninde tanımladığı kadın sorununu tüzüğüne taşıyan DİSK, 'kadın işçiler' ve 'kadın işçilerin sorunları' gibi daha somut konularda da, içerisinden evrildiği genel sendikal gelenekten ve bu geleneğin temsilci örgütü Türk-İş'ten ayrılmaktadır. 'Kadın işçiler' ve 'kadın işçilerin sorunları' gibi somut konulara, gerek 1980 öncesi, gerekse 1980 sonrası DİSK metinlerinde (DİSK, 1980, 1992) rahatlıkla rastlanmaktadır. Toparlamak gerekirse, DİSK'in hem kadın sorununa hem de kadın işçilerin sorunları gibi daha somut meselelere ilişkin kurumsal tavrı oldukça önemli bir hususa işaret etmektedir: kadın sorunu ve kadın işçiler DİSK'in kurumsal metinlerinde görünür unsurlardır. Bu 'görünürlük', DİSK'le anılan sendikal gelenek arasındaki ayrımın göstergesidir; Türk-İş'in yoksadığı kadın sorunu ve kadın işçiler, DİSK metinlerinde görünür kategoriler olmuştur.

Kadın sorununu ve kadın işçileri tüzük düzeyinde görünür kılmakla, anılan sendikal gelenekten ayrılan DİSK'in, genel bir düzeyde kurumsallaştırdığı bu ayrılığı, tutarlı ve istikrarlı bir biçimde devam ettirdiğini söylemek zordur. Görünen odur ki, genel düzeyde belirginleşen bu ayrılık, daha somut düzeylerde kaybolmakta, ayrılık yerini aynılığa bırakmaktadır. Kadın sorununu, kadın işçileri ve kadın işçilerin sorunlarını tüzük düzeyinde görünür kılan DİSK'in, kadın işçilerin sorunlarının nitelendirilmesi gibi daha somut düzeylere gelindiğinde, Türkiye'deki genel sendikal tutumu devam ettiren bir kurumsal tutuma sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. 'Türk-İş'le aynılaştırma' olarak tanımlanabilecek bu durum, kadın işçilerin sorunlarının kurumsal metinler hiyerarşisi içerisinde edindiği konum meselesinde apaçık karşımızdadır. Tıpkı Türk-İş gibi, DİSK de, çalışan kadınların sorunlarını, 'çocuk işçiler' de olduğu gibi, özel bir 'kadın işçiler' başlığı altında ele almakta ve sendikal gündemin 'ayrıntıları' arasına yerleştirmektedir (DİSK,1994:4).

Kadın işçilerin sorunlarının bu biçimde ele alınması, sendikal gündem hiyerarşisinde alt sıralarda yer almak gibi nicelleştirilebilir bir sorun olmanın ötesindedir. Kadın işçilerin sorunlarının 'çocuk işçiler' başlığı benzeri başlıklarla ifade edilmesi, işçi dendiğinde esas olarak yetişkin erkek çalışanların anlaşıldığına işaret eden bir zihniyet durumunun, dolayısıyla niteliksel bir sorunun mevcudiyetine işaret etmektedir. Kadın işçileri, erkek işçilerle kıyas içerisinde ve bu kıyas uyarınca 'eksik' ya da 'sorunlu' çalışanlar olarak kavrayan bu zihniyetin daha dolaysız bir ifadesi, konfederasyon tüzüğünün bir başka maddesinde karşımıza çıkmaktadır. Tüzüğün dördüncü maddesi, "tarım ve orman işçilerinin, kadın, genç, küçük ve göçmen işçilerin sorunlarının çözüme ulaştırılmasını" konfederasyonun amaçlarından birisi ola-

rak tarif ederken, bir kez daha anılan zihniyet durumuna işaret etmektedir (DİSK,1994:4).

Ne var ki, kadın işçilerin sorunlarını sendikalı erkek işçilerin sahip olduklarından mahrum olma durumuna sınırlamakla Türk-İş'in kurucusu olduğu sendikal geleneğin içerisinde kalmış olması, DİSK'in aynı gelenekle olan mesafesinin tamamıyla kaybolduğu şekilde anlaşılmalıdır. DİSK'in kendisini mümkün kılan sendikal geleneğe olan uzaklığını anlatan önemli bir metin, konfederasyonun kapatılacağı 1980 yılı içerisinde yapılan 7. Genel Kurul'da ortaya çıkan çalışma raporudur (DİSK,1980). Rapor, toplumdaki egemen değer yargılarının, kadınların 'kadın' oldukları için aşağılanmasına, baskı görmesine neden olduğunu belirtmekte ve devam etmektedir: "emekçi kadınlar ister tarlada, ister fabrikada, ister büroda çalışsın, özgür kişiliklerini kazanamamakta, toplumun yanısıra erkeğin de denetimi ve baskısı altında bulunmaktadır. Bu, ev kadınları açısından daha da fazla geçerli olmaktadır. (...) Kadınların sendikalara üye olduktan sonra buralarda aktif rol aldıkları pek görülmemektedir. Bunda, çalışan kadınların iş saatleri dışında evde yapılması gereken işlere zaman ayırmak zorunda kalmalarının yanısıra ideolojik şartlanmalar da rol oynamaktadır. Toplum içinde kadın ve erkeğin görevlerinin farklı olduğuna dair egemen ideoloji kadın işçilerin sendikacılığı bir 'erkek' işi olarak görmesine ve bu alanda görev almamasına yol açmaktadır. (...) Sendikacılığın bir 'kadın' işi olmaması görüşü erkek işçiler açısından da geçerlidir" (DİSK,1980:95-99).

Rapordaki egemen zihniyet, kadın sorununa yönelik 'sınıfçı' bir konumun üzerine oturmakla birlikte, çalışan ve çalışmayan kadınların sorunlarını 'kadın sorunu' perspektifine yakın bir yerden algılamaktadır. Metinden açıkça izlenebileceği üzere, "kadınların kadın oldukları için aşağılanması, baskı görmesi", "toplumun yanısıra erkeğin de denetimi ve baskısı altında bulunan kadınlar", "çalışan kadınların iş saatleri dışında evde yapılması gereken işlere zaman ayırmak zorunda kalmaları", "ideolojik şartlanmalar" ve "kadın işçilerin evde ve işyerinde olmak üzere ikili bir sömürüye tabi tutulduğu" türünden 'kadın sorunu' perspektifinin bir çok önemli unsuru, DİSK'e egemen kurumsal zihniyetin önemli göstergelerinden biri olan 7. Genel Kurul Raporu'nda mevcuttur.

Çalışan ve çalışmayan kadınların sorunlarını kadın sorunu perspektifine yakın bir perspektiften algılamakla birlikte, 7. Genel Kurul Raporu daha belirgin olarak sınıfsal ya da sınıfçı bir perspektifin etkisi altındadır. Bu sınıfsal perspektif, kadın sorununun çözümünü ya da kadının özgürleşmesini 'sınıfın özgürleşmesine' bağlayan 'ikameci' bir vizyona sahiptir.

DİSK'in 1980'deki 7. Genel Kurul Raporu'na damgasını vuran bu sınıfçı ve ikameci vizyon 1990'larla birlikte belirgin bir biçimde zayıflayacaktır. Kadının özgürleşmesini sınıfın özgürleşmesi ile özdeşleştiren ikameci tutumun çözülmesi olarak

tarif edilebilecek bu değişimin kurumsal-metinsel göstergesi, 1992 yılında yapılan 8. Genel Kurul'da ortaya çıkan rapordur. Genel Kurul Raporu'na göre, "kadın işçiler, topluma egemen düşünce ve inançlar, yetiştirilme tarzı ve eğitim olanakları gibi nedenlerle ve mevcut yasalar nezdinde, işçilik konumlarına ek olarak, yalnızca kadın oldukları için sistemli bir ayrımcılığa tabi tutulmaktadır" (DİSK,1992:54). Bu ayrımcılığın, "aşağı statüde addedilme, iş bulamama, meslek, kariyer ve ustalık edinememe, kolay işten çıkarılma, düşük ücretle çalıştırılma, hamilelik nedeniyle işine son verilme, cinsel tacize uğrama, huzurlu, güvenli ve yaratıcı bir iş ortamında çalışamama" gibi sonuçları olduğunu belirten rapor, "kadın işçilerin özgül sorunlarının, toplu sözleşmelerde öncelikli ve hayati önem taşıyan konular olarak ele alınması için mücadele etmeyi" önermektedir (DİSK,1992:5).

Sonuçlandırmak gerekirse, kadın sorunu DİSK'e egemen kurumsal zihniyet tarafından hemen her zaman tanınmıştır. Bu tanınma, 1980 öncesinde 'sınıf sorunu' söylemi içerisinde gerçekleşmiş, 1990'larla birlikte ise 'kadın sorunu' söyleminin orijinal diliyle ifade bulmaya başlamıştır. Genel olarak kadın sorununu tanımak konusunda tutarlı bir çizgi oluşturmak suretiyle kendisini önceleyen sendikal gelenekten kopmuş olmasına rağmen DİSK, kadın sorununu sendikal gündeme yerleştirirken anılan geleneği devam ettirmekten kurtulamamıştır. Çalışan kadınların sorunlarını 'örgütlenme ve eğitim' veya 'kadın ve genç işçiler' vb. başlıklar altında ele alan DİSK, kadın sorununu sendikal gündem içerisinde 'ikincilleştiren' geleneği aynen muhafaza etmiştir.

1. 3. Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Hak-İş)

Hak-İş'in kadın sorununa dair kurumsal algısının anlaşılmasına yönelik bir çözümlemenin karşılaştığı ilk işaret, kadın işçilerin sorunlarını ele alan kadın dairesi, bürosu ya da benzer bir birime konfederasyon bünyesinde yer verilmeyişidir. Benzer bir biçimde, konfederasyonun kurucu metni olarak tüzük de kadın sorununa ya da kadın işçilerin sorunlarına yönelik özel bir kayıt taşımamaktadır. Kadın sorununa ve kadın işçilerin sorunlarına ilişkin bu ikili kayıtsızlık dikkate değerdir. Hak-İş'in kurumsal algısının anlaşılmasında önemli bir işaret olmakla birlikte, kadın sorununa gösterilen kayıtsızlığın konfederasyonun tüzüğü ve örgütlenme yapısıyla sınırlı olduğunu belirtmek gerekiyor. Konfederasyonun genel kurul raporları, hem kadın sorununa hem de çalışan kadınlara ilişkin kanaatlerin ifade bulunduğu metinler olarak karşımızdadırlar. Dolayısıyla, bu metinler, Hak-İş'in meseleye dair kurumsal algısının çözümlenmesine yardımcı olacak ikinci bir işareti oluşturmaktadır.

Kadın sorununa ya da çalışan kadınların sorunlarına kayıtsız kalınmayan metinsel malzemenin genel bir okumasının mümkün kıldığı ilk tesbit şudur: kadın sorunu Hak-İş metinlerinde tartışılırken, 'kadınların çalışma yaşamındaki sorunları' gibi

'özel ve teknik' bir başlık altında değerlendirilmekte, ancak bu özel ve teknik başlıklandırmaya zıtlık teşkil edecek şekilde, oldukça belirgin bir ideolojik tutum üzerinden ve genel bir çerçeve içerisinde ele alınmaktadır. Batı ile Doğu arasındaki karşıtlığı Türkiye'nin ya da (İslam dünyası anlamında) Doğu'nun belli başlı toplumsal meselelerinin esas zemini olarak değerlendiren Hak-İş'e göre, kadın sorunu da bu esas zeminde değerlendirilmelidir; çünkü, kadın sorunu, "Batı ve Doğu toplumlarında farklı temellere" sahiptir. Dolayısıyla, "kadın sorunları denilince dünya kadınlarının içiçe yaşadıkları sorunları ortak bir paydada toplamak mümkün değildir" (Hak-İş,1992:250).

Kadın sorununu, Doğu ve Batı toplumlarının farklı toplumsal temellere sahip olduğunu teslim eden bir konumdan ele almayı öneren bu yaklaşımın, "Doğu ve Batı farklıdır" şeklindeki sosyolojik ve nesnel bir saptamayı aşan bir kanaate tercüman olduğunu belirtmek gerekir. Görünen odur ki, Hak-İş'e egemen kurumsal zihniyetin esasını teşkil eden, Doğu ya da İslam medeniyetinin sosyolojik özgülüğünün tesbitinden daha çok, Doğu ile tam bir karşıtlık içerisinde olduğu farzedilen Batı kültür ve medeniyetinin ve onun yaşam biçimlerinin eleştirisidir. Bu eleştiriye seslendiren 7. Genel Kurul Çalışma Raporu'na göre, günümüz toplumundaki kadın, "bugünün değerleri ile geleneksel değerler arasında bir tercih yapmaya zorlanmakta, sonuçta ya geleneksel değerleri ya da modern değerleri yüklenerek bir çatışma içine sürüklenmektedir. Bu çatışma hem kadınla erkek arasında, hem kadınlarla diğer kadınlar arasında, hem de her kadının kendi içinde devam eden bir savaş halinde kendini göstermektedir" (Hak-İş,1992:249-250).

Kadın sorununun esas kaynağı olarak geleneksel değerlerle çatışma yaratan modern değerleri gösteren bu tesbit, hiç şüphe yok ki, meseleye dair daha genel bir tesbitten türetilmektedir. Bu genel tesbite göre, modern değerler modernleşmenin, modernleşme de Batı toplumunun yansıması olduğuna göre, kadın sorununun esas kaynağı, bugünün toplumu olarak Batı toplumudur.

Batı toplumu ve uygarlığı kadın sorununun esas kaynağı olduğuna göre, başta feminizm olmak üzere, bu uygarlığın kadın sorununu çözmek üzere geliştirdiği araçlar ve zihniyetlerin de gerçek çözümler üretmesi mümkün değildir. Nitekim, Hak-İş'e göre feminizm, kadın sorununu çözmek şöyle dursun, kadın-erkek çatışması şeklinde bir sorununun esas müsebbibidir. Hak-İş'in 7. Olagan Genel Kurul'unda ortaya çıkan çalışma raporuna göre, "feminizm genel anlamıyla ve bütün çeşitleriyle kadınları erkekler karşısında bir taraf haline getirmiş" olduğu gibi "feminizmle kadınların kendilerini gerçekleştirme, haklarını arama, bedelini ödedikleri yanlışlıkları düzeltme çabaları birbirine tam tekabül etmemektedir" (Hak-İş,1992:250). Hak-İş'in feminizm eleştirisinden Türkiye'deki kadın hareketi de payını almaktadır. Konfederasyona göre, "Türkiye'de de önceleri 'suni' olarak başlayan kadın hareketi yeni yeni bazı sorunlara teklifler üretmeye başlamıştır" (Hak-İş,1992:252).

Kadın sorununu, Doğu-Batı karşıtlığı türünden genel bir karşıtlık içerisinde ele alıp Batı medeniyetini ve onun araçlarını eleştirmekle devam eden Hak-İş'in, daha somut ve küçük ölçekli değerlendirmeleri, bütün bu büyük ideolojik konumlanmanın ardında, meseleye dair tanıdık bir muhafazakarlığın ötesine geçmeyen, sıradan bir tutumun yerleşikliğini göstermektedir. Hak-İş'in 7. Genel Kurul Raporu'nun çalışan kadınların sorunlarının değerlendirildiği bölümü, bu tanıdık muhafazakarlığı bir defada ve bütün veçheleriyle karşımıza çıkarmaktadır. Rapora göre kadın, "bir yanı sıra evinin hanımı, çocuklarının anası, diğer bir yanı sıra çalışan, üreten ve aile ekonomisine katkıda bulunan işgücüdür" (Hak-İş,1992:260). Evi dışında bir işte çalışmayan kadınların çalışmayan insanlar olarak görülmesinin eleştirildiği raporda, ev kadınlığının da en az bir işyerinde çalışmak kadar önemli ve değerli olduğu savunulmaktadır. Ya ev kadınlığı ya da çalışan kadın karşıtlığını eleştiren rapora göre, "aslolan ailenin bütünlüğü, mutluluğu, sağlamlığı ve sürekliliğidir" (Hak-İş,1992:261).

Görüldüğü üzere, Hak-İş açısından 'analık', 'ev hanımlığı' gibi geleneksel roller ile kadın olmak arasında değişmez bir ilişki vardır. Hak-İş'e egemen kurumsal zihniyeti örnekleyen çalışma raporu, kadın olmaktan 'çocuklarının anası' ve 'evinin hanımı' olmayı ya da aile ekonomisine katkıda bulunmayı anlamaktadır. Evi geçindirmek rolünü erkeğe yakıştıran bu anlayış, erkek emeğini asıl, kadın emeğini ikincil emek olarak görmektedir. Ev kadını - çalışan kadın ayrımını kategorik bir karşıtlık içerisinde ele almayı kabul etmeyen bu bakış açısının esası, "aslolan ailenin bütünlüğü, mutluluğu, sağlamlığı ve sürekliliğidir" önermesinde gizlidir. Konfederasyonun kadın sorununa dair kurumsal zihniyetinin esasını aktaran çalışma raporunda ifade bulan bu kanaati, mevcut çalışmanın merkezi problemi etrafında değerlendirmek gerekirse; Hak-İş'e göre, kadının çalışma yaşamına ve dolayısıyla kamusal alana katılımı, ailenin bütünlüğü, mutluluğu, sağlamlığı ve sürekliliği adına feda edilebilir.

Kadın olmaktan esas olarak analık ve ev hanımlığını anlayan tanıdık bir zihniyetin egemen olduğu Hak-İş, bu muhafazakar zihniyeti çalışma alanının kadınlara kapılması türünden bir aşırılığa vurdurmamaktadır. Aksine, Hak-İş çalışma yaşamında kadının mevcudiyetini, kısmen de olsa, onaylamaktadır. Bu kısmi onaya göre, kadınların çalışma yaşamına katılımları, annelik ve evişi gibi geleneksel rolleri ifa etmelerini engellemeyecek bir biçimde olmalıdır. Görünen odur ki, bu kısmi onayla birlikte Hak-İş'in çalışan kadınların sorunlarına yönelik çözüm önerisinin esasını da, muhafazakar bir dünya görüşü ile modern bir toplumsal yaşamın vazgeçilemez unsurlarının uzlaştırılmasına yönelik bir çaba oluşturmaktadır. Buna göre, çalışan kadınların özgül sorunlarınının esas sebebi, çalışma faaliyetine katılımın kadının geleneksel rollerini sorunsuz bir şekilde yerine getirmesine olanak tanıyacak bir şekil-

de düzenlenmemiş olmasıdır. Bu durumda yapılması gereken, çalışma yaşamının bu sorunu giderecek bir tarzda yeniden düzenlenmesidir.

1.4. Bir Toplam-metin Olarak Konfederasyon Dökümanları

Türk-İş, DİSK ve Hak-İş'e ait örgütsel dökümanlar birlikte değerlendirilip üç konfederasyonu tanımlayan bir toplam-metin olarak okunduğunda ilk göze çarpan kadın sorununun konfederasyon metinlerine ve bu itibarla sendikal gündeme belirgin bir biçimde ve bağımsız bir söylem olarak dahil oluşunun ancak 1990'larda gerçekleşmiş olduğudur. Kadın sorununun Türkiye sendikal gündemine 1990'larda dahil olması oldukça önemli bir başka durumu işaret etmektedir. Görünen odur ki, 1990'lara değin her üç konfederasyonun da çalışanlardan veya işçi sınıfından anladığı esas olarak erkeklerden oluşan bir topluluktur. Türk-İş'e ait dökümanlar başta olmak üzere, kadınlar konfederasyon metinlerinde görünmez durumdadırlar. Bu görünmezlik durumu ender olarak aşıldığında ise kadınların kurumsal dökümanlara dahil edilişi 'kadınlar olarak' değil fakat işçi sınıfının alt bir kategorisi olarak gerçekleşmektedir.

Kadın sorununun sendikal gündeme dahil oluşuyla beraber kadınlar konfederasyon dökümanlarında görünmeye başlamıştır. Bu noktada enterasan olan, kadınların dökümanlarda görünme tarzı açısından her üç konfederasyonda rastlanan ortaklaşmadır; ki bu ortaklaşma, olanca farklılıklarına rağmen Türk-İş, DİSK ve Hak-İş'in paylaştıkları bir sendikal geleneğin mevcudiyetine işaret etmektedir. Konfederasyonların 1990 sonrası dökümanları, kadın işçilerin sorunlarını ya da daha genel olarak kadın sorununu, 'genç işçiler', 'çocuk işçiler', 'orman işçileri' vb., işçi sınıfı içerisindeki 'tali' kategorilerden birinin sorunu olarak tasnif etmekte ve bu sorunların tartışıldığı metinleri de sendikal sorunların arzedildiği metinsel hiyerarşinin dibine yerleştirmektedirler. Keza, kadın sorununa yönelik sendikal faaliyetler de konfederasyonların faaliyet hiyerarşisi içerisinde yine diplerde yer alan 'eğitim çalışmaları' türünden başlıkların altında değerlendirilmektedir.

Üç konfederasyon arasında gözlenen bu türden ortaklaşmalarla birlikte önemli benzerlikler de göze çarpmaktadır. Örneğin, Hak-İş, sendikal gündeme dahil olduktan sonra dahi kadın sorununu kendine has bir sorun olarak tanıtmaktan imtina etmektedir. Gerek konfederasyon metinleri gerekse kurumsal örgütlenme düzeyinde kadın sorununu tanımayan Hak-İş'in bu tutumu ayırd edicidir. Kadın sorununun özgüllüğünü kabullenmeyen Hak-İş'in, meseleyi Batılılaşma sorunu içerisine yerleştirerek değerlendirmesi, 1980 öncesi DİSK'in kadın sorununu sınıf sorunu içerisinde değerlendiren tutumuyla önemli bir benzerlik taşımaktadır.

Konfederasyonlara ait dökümanlar bir toplam-metin olarak değerlendirildiğinde rastlanan anlamlı bir farklılaşma, konfederasyonların merkezi metinleri ile konfede-

rasyon-ıçi örgütlenmeler olarak kadın bürosu gibi birimlere ait metinler arasındadır. Konfederasyonların merkezi dökümanlarıyla bu türden kadın birimlerine ait metinlerin kadın sorununu algılayışı arasındaki fark gerçekten dramatiktir. Özellikle Türk-İş Kadın Bürosu'nca gerçekleştirilen 'Kadın Sendikacılar Kurultayı' metinlerinde izlenebildiği üzere, kadın sorununun oluşumunu ve çözümünü 'nesnel' mekanizmalarla bağlantısı içerisinde değerlendiren kurumsal anlayışa karşı, kadın sorununun oluşumunda ve çözümünde somut süreçleri ve şahsi sorumlulukları işaret eden kurultay metinleri, kadınların kendi seslerini ve dillerini kullanma şansına sahip olduklarında, merkezi kurumsal metinlerden dramatik biçimde farklılaşan bir 'kadın sorunu' perspektifini önerdiklerini göstermektedir.

2. Cari Zihniyetler: Sendikacı Görüşmeleri

İstihdam alanında cinsiyetçilik olarak kadın sorununun sendikalar tarafından örgütsel düzeyde nasıl algılandığına ve sendikaların bu soruna dair kurumsal geleneklerinin ne olduğuna işaret eden bu çözümlemeyi, bu kez, kadın sorununa dair sendikalarındaki cari zihniyetler üzerinden devam ettirmek gerekiyor.

Yukarıda belirtildiği üzere, kadın sorununa dair zihniyetlerin muhtemel ortaya çıkma yüzeyi olarak sendikacılarla yapılacak mülakatlar tesbit edilmişti. Buna uygun olarak, temsili olması gözetilen kırk mülakat yapılmış, bu mülakatlar deşifre edilip yazıya döküldükten sonra, tıpkı konfederasyon dökümanları gibi birer olgu-metin olarak değerlendirilmiş ve hem tek tek, hem gruplandırılarak, hem de tümü birden bir toplam-metin olarak tasavvur edilerek, çözümlenmiştir. Çalışma yaşamında cinsiyetçiliğe bağlı bir eksik temsil durumu olarak kadın sorununun sendikacılar tarafından nasıl algılandığını, diğer bir deyişle, kadın sorununa dair cari sendikacı zihniyetinin ne olduğunu anlamaya çalışan bu çözümleme, farklı sendika konfederasyonları ve farklı sendikal pozisyonlar arasındaki benzerlik ve benzemezliklere ve geçişkenlik ve geçişsizliklere karşı dikkatli olmaya çalışmıştır. Keza, aynı çözümleme, mevcut cari zihniyetleri koşullandıran egemen zihniyet(ler)i olduğu kadar, egemen zihniyet(ler)i olumlayan, yeniden üreten, taşıyan, aktaran, dönüştüren, aşındıran veya geçersizleştiren zihniyet unsurlarını tanımlamak ve bu türden unsurların konfederasyonlar-arası ve/veya sendikal pozisyonlar-arası farklarla anlamlı bir örtüşme içerisinde olup olmadığını anlamak için de özel bir gayret sarfetmiştir. Sonuç olarak, izleyen bölüm, farklı konfederasyonlardan ve farklı idari pozisyonlardan sendikacıların çalışma yaşamında cinsiyetçilik olarak kadın sorununa dair zihniyet örüntülerini, konfederasyon farklılıklarını esas alan bir alt-bölümlendirmeye sunmaya çalışmaktadır.

2.1. Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Türk-İş)

Sendika temsilcilerinin kadın sorunu hakkındaki kanaatlerini anlamak amacıyla gerçekleştirilen mülakatlar, oldukça genel ve gevşek bir girizgahla başlatılmıştır. “Kadın sorunu nedir?”, “Türkiye’de bir kadın sorunu var mıdır?”, “Kadın sorununun kaynağı nedir?” türünden mümkün olduğunca genel sorularla başlatılan mülakatların giriş bölümleri sendikacıların kadın sorununa ilişkin kanaatlerinin ve bu kanaatlere zemin teşkil eden zihniyet örüntülerinin anlaşılmasında oldukça verimli olmuştur.

Birkaç istisna haricinde, Türk-İş temsilcilerinin büyük çoğunluğu Türkiye’de bir ‘kadın sorunu’ olduğunu düşünmektedirler. “Türkiye’nin kadın sorunu yoktur” kanaatinin Türk-İş’teki az sayıdaki temsilcisinin en önemlisi, konfederasyonunun zirvelerinde yer alan bir yöneticidir. Bu yöneticiye göre, kadın sorunu yoktur, çünkü “kadın sorunu (...) insanın sorunu(dur). (...) Bütün insanlar, erkeği, kadını sorunları, problemleri olan yaşamı boyunca sıkıntıları, güzel günleri, iyi günleri olan bir canlıdır. Yani bunu erkek farklı, kadın farklı olarak sorunlarını değerlendirmek doğru değildir (...) Modern bir dünyada, kadın erkek eşitliğine dayalı bir yaşama biçimi” gereklidir. Bu örnek de dahil olmak üzere, Türkiye’de bir kadın sorunu var mıdır sorusuna, “kadın sorunu yoktur, insanlık sorunu vardır” ya da “kadın sorunu, insanlık sorunudur” şeklinde karşılık vererek ilk bakışta kadın erkek eşitliğini tanıyan bir tutumu temsil eder görünen sendikacıların neredeyse tümünün, esasında oldukça belirgin bir biçimde kadın erkek eşitsizliğini doğal ya da toplumsal saiklerle normal gören bir anlayışın takipçileri olduğu anlaşılmaktadır. Mülakatların özellikle toplumsal işbölümüne dair kanaatleri anlamaya çalışan bölümlerine gelindiğinde, “kadın sorunu insanlık sorunudur” gibi eşitlikçi görünen bir zihniyetin esas olarak muhafazakar bir anlayıştan beslendiği ve bu muhafazakar anlayışı perdeleyici bir işlev gördüğü anlaşılmaktadır. Örneğin, yukarıda anılan Türk-İş konfederasyon yöneticisi, toplumsal işbölümünün geleneksel cinsiyetçi biçimlerine dair kanaatini “işin kuralı budur” diyerek aktarmaktadır.

Türkiye’de genel bir kadın sorunu olduğunu kabul eden Türk-İş temsilcilerinin kadın sorununun ne olduğuna ilişkin kanaatleri oldukça çeşitlidir. Türk-İş temsilcileri, kadın sorununu, “kırsal alandaki kadının yaşadığı zahmetli hayat” benzeri standart kalıplara indirgeyen yaklaşımları olduğu kadar, sorunu “erkek egemen topluma” bağlayan daha akademik yaklaşımları da kapsayan bir yelpazede kavramaktadırlar. Kadın sorunu nedir yelpazesinde oluşan bu çeşitliliğin aktarımını, sorunu “kırsal kesimdeki kadınların ağır işyükü” etrafında değerlendiren yaklaşımla başlatmak uygundur. Bu kanaate göre, Türkiye’de bir kadın sorunu vardır, ama bu sorun, kırsal kesimdeki kadınların yaşadığı zahmetli hayatla sınırlıdır. Buna göre, şehirdeki kadın

“istediği zaman gider, istediği zaman gezebilir. Köyde kadınların böyle imkanı yok. Çoluğuna çocuğuna bakacak, başa gidecek, başdan gelecek, çamaşıra bakacak. (...) Şehirdeki kadınların rahatı daha iyidir”. Kadın sorununu esas olarak kırsal kesimdeki kadının yaşadığı zahmetli hayat etrafında algılayan bu bakış, kadın sorununu kırsal kesim kadınlarıyla sınırlamanın ötesinde bir başka anlayışı daha içermektedir. Bu yaklaşım, bir yandan geleneksel, üretken kadına ve geleneksel kadınlık rollerine (annelik/ev kadınlığı) methiye düzerken, beri yandan da aynı methiye yoluyla çalışan, kentli, ‘özgürleşmiş’ kadın tipine yönelik bir olumsuzlamayı seslendirmektedir. Bu olumsuzlama, kadın sorununun mevcudiyetini kabul eden bu kanaati, kadın sorununun mevcudiyetini tanımayan bir önceki kanaatle ortaklaştırmaktadır. ‘Kadın sorunu’ söyleminin bugünkü esas seslendiricisinin kentli kadın olduğu akıld tutulursa, kentli ve ‘özgürleşmiş’ kadına yönelik bu mesafenin esasen, kadın sorunu söyleminin bizzat kendisine yönelik bir mesafe olduğu düşünülebilir. Diğer bir deyişle, “kadın sorunu insanlık sorunudur” önermesi kadar, “kadın sorunu köydeki kadının sorunudur” önermesi de, esas olarak ‘kadın sorununu’ perdeleyen bir işlev görmekte ve sorunun mevcudiyetine dair olumsuzlayıcı bir kanaate işaret etmektedir.

Kadın sorununun ne olduğuna dair kanaat çeşitliliğinin bir başka örneği ise bu sorunu verilmemiş veya alınmamış haklar meselesi olarak gören hukuk eksenli anlayıştır. Türk-İş içerisinde bu kanaati seslendiren bir sendika şube yöneticisine göre, “Türkiye’de kadın sorunu vardır...[çünkü] kadınlar ülkemizde gerçekten yeteri kadar haklarını elde edemediler, edemiyorlar da”. Kadın sorununu bir “alınmamış haklar” sorunu olarak kavrayan bu şube yöneticisinin, meseleyi yasalar nezdinde eşitliğin sağlanmamış olmasından kaynaklanan bir sorun olarak algıladığı ve dolayısıyla, gelişkin bir hukuki eşitlik anlayışı temsil ettiği düşünülebilir. Ne var ki, aynı temsilcinin mülakat esnasında sarfettiği başka ifadeler bu tesbiti olumsuzlar niteliktedir. Bu temsilciye göre, “kadınlarımız herşeyden önce bir insandır; herşeyden önce bir anadır; bizleri doğuran, bizleri dünyaya getiren insandır. (...) Kadınlara bir insan olarak bakmak lazım (...) o da bir insandır ama nedir, fiziki ayrılığı vardır”. Şube yöneticisinin bu türden ifadeleri, kadınların eşitliğinin hukuki bir perspektifle birlikte, ama belki bundan fazla olarak, daha dinsel ve geleneksel bir eşitleme perspektifiyle savunulduğunu göstermektedir. Temsilcinin sarfettiği “kadın *da* bir insandır” tümcesi, eşitleyici bir söyleme ait bir ifade gibi görünmekle birlikte, esas olarak kadının ‘aciz’liğini teslim eden ve onu hukuken eşit bir özne olarak tanıyan bir zihniyetten ziyade, “o da Allah’ın yarattığı bir candır” türünden, daha dinsel ve geleneksel bir kanaati yansıtmaktadır. “O da bir insandır” tümcesinin hemen arkasından gelen “kadın anadır, doğurandır” vb. ifadeler, bu gelenekselliği daha iyi ifade etmektedir.

Kadın sorunu nedir meselesini, temsili örnekleri yukarıda aktarılan türden bir çe-

şitlilik içerisinde kavrayan Türk-İş temsilcileri, kadın sorununun kökeni meselesine ilişkin olarak, aynı türden bir çeşitliliği sergilemekten uzaktırlar. Konfederasyon yöneticileri başta olmak üzere, Türk-İş temsilcilerinin önemli bir kısmı, kadın sorununun esas sebebinin tarih, gelenek, kültür, ekonomik altyapı vb. makro-nesnel kategoriler olduğu konusunda uzlaşmaktadırlar.

Kadın sorununun esas sebebinin aktüel ve öznel değil de tarihsel ve makro-nesnel kategoriler olduğunu savlayan bu kanaatin en standart örnekleri meselenin tarihsel boyutunu vurgulayan ifadelerde ortaya çıkmaktadır. Tarihsel boyutun daha somut ifade edildiği dolayım-larsa genellikle gelenek, kültür ve din olmaktadır. “Kadın sorunları çok uzun bir geçmişe dayanıyor; (...) kadın sorunu, örf, adet ve gelenek, bir takım kültürlerimiz (...) törelerimize bağlıdır” diyen konfederasyon yöneticisi, kadın sorununun kökeninde makro-nesnel bir kategori olarak geleneği gösterirken, “kadının toplumsal hadiseler, ekonomik faaliyetlere (ve) iş gücüne katılım oranı (...) çok düşük; bu bir kültür meselesidir” diyen bir başka konfederasyon yöneticisiyse köken olarak, benzer bir biçimde, makro-nesnel bir kategori olarak kültürü göstermektedir. Gelenek ve kültürle birlikte, bunların oluşturucu elemanlarından bir başkası olarak din, veya daha özel olarak İslam dini ve ona bağlı olarak Arap kültürü de kadın sorununun tarihsel kaynakları arasında işaret edilmektedir. Nitekim, konfederasyon yöneticisi bir başka temsilciye göre, sorunun kaynağında “dinin etkisi var(dır). Toplumsal yapısı itibariyle İslam ruhunun etkisinden henüz kurtulamamış, modernleşme çabalarına rağmen, Atatürk’ün çağdaş uygarlık düzeyini göstermiş olmasına rağmen, hiçbir zaman oraya istenen ölçüde yönelememiş bir ülke [olarak Türkiye’de] İslam etkisi ve Arap kültürü olabildiğince egemen(dir)”.

Kadın sorununun kaynağı olarak, geleneği, kültürü ve bu ikisini koşullandıran bir unsur olarak İslam dinini gösteren yaklaşım, ilk bakışta meselenin tarihsel boyutuna yapılan bir vurguya işaret eder. Kadın sorununun tarihsel boyutuna yapılan bu vurgunun geçerli bir vurgu olduğu şüphe götürmez. Diğer bir deyişle, kadın sorununun tarihsel bir boyutu olduğu şüphesizdir ve kaynakları ve sorumluları bugünle birlikte, geçmişte teşhis edilebilir. Ne var ki, meselenin tarihsel yanına yapılan bu vurgunun kendinden ibaret olmadığını ve başka bir takım kanaatleri perdelediğini saptamak gerekir. Tarihsel boyuta yapılan bu vurgu, bugünün gerçek ve aktüel öznelere kadının sorununun oluşumundaki ve devamındaki sorumluluklarını gizleyen bir söylemsel strateji olarak işlemektedir. *Tarihselleştirme* olarak tarif edilebilecek bu söylemsel strateji, kadın sorununa yönelik iradeci bir müdahale programını da geçersizleştirmektedir.

Kadın sorununun makro-nesnel sebeplerden kaynaklandığı fikrinin diğer bir varyasyonu ise meselenin ekonomik altyapıyla ve bu altyapının geri kalmışlığıyla olan ilişkisini vurgulamaktadır. Konfederasyon üyesi bir sendikanın başkanına göre, ka-

dın sorununun kaynağında “Türkiye’nin bir sanayi toplumu olamayışı, dünya ile bütünleşememiş olması” vardır. Kadın sorununun esas sebebinin “sanayileşememiş olmak” olduğunu düşünen temsilciye göre, sorun Türkiye’nin sanayileşme ve kentleşme düzeyi farklı bölgelerinde, farklı içeriklerle yaşanmaktadır. Kadın sorununun iç farklılaşmasını öne çıkaran ve farklı toplumsal kategorilere ait kadınların, kadın sorununu farklı deneyimlediklerini ima eden oldukça nesnelci bu yaklaşıma göre, kadın sorunu esas olarak bir kalkınma ve sanayileşme sorunudur. Sanayileşememe, kentleşememe vb. sosyolojik ‘arızaları’ kadın sorununun esas kaynağı olarak gösteren ve bu itibarla meselenin yapısal ve nesnel boyutlarına işaret eden bu yaklaşım, kadın sorununu esas olarak bir istihdam sorunu olarak algılamaktadır. Benzer bir kanaati daha az gelişkin bir dille ifade eden bir başka sendika yöneticisine göre de “ükemizdeki kadın sorunları (...) bu kültüre, ekonomiye bağlı(dır) (...) Onun için dilerim önümüzdeki günlerde önce ekonomimiz iyileşsin. Sonra ona bağlı sosyal tarafımız iyileşsin”.

Kadın sorununun kökeninde istihdamı, ekonomiyi, sanayileşememeyi gösteren ve *nesnelleştirme* olarak kavramsallaştırılabilecek bir söylemsel stratejiye dayanan bu tutumun, kadın sorunun kaynağında gelenek, kültür ve din kategorilerini gösteren ve *tarihselleştirme* olarak kavramsallaştırdığımız bir söylemsel stratejiye dayanan önceki tutumla olan benzerliğine işaret etmek gerekir. Her iki tutum, kadın sorununun esas olarak onu yaşayan ve yeniden üreten somut erkek ve kadınlara ve onların iradi tercihlerine ait olan kısmını gizlemekte ve meselenin çözümüne dair iradi ve köktenci müdahale biçimlerini geçersizleştirmektedir.

Kadın sorununa yönelik bu *nesnelleştirici* stratejinin yanına, zaman zaman, kadın sorununun kaynağı olarak onu yaşayan ve yaşatan öznelere işaret eden iradeci bir kanaatin hayat bulduğu *öznelleştirici* bir strateji de dahil olabilmektedir. Bu stratejinin kendisini gösterdiği bir mülakatta, şube yöneticisi bir sendikacı, kadın sorunun kökeninde gelenek ve din kategorilerinin yerini teşhis ettikten sonra eklemektedir: “kadınların kendileri, bayanların artık o şeyini kırmaması gerekiyor; (...) sırf hayatını rahat yaşasın, geçindirsin anlayışından ziyade, artık ülkenin sorunlarında ben de söz sahibi olayım, ben de belli yerlere gideyim anlayışı hakim olmalı; tabii bu biraz da kadınlarımızın ellerinde”. Görünen odur ki, kadın sorununun kaynağı ya gelenek, din, kültür, toplumsal yapı gibi tarihsel ve makro-nesnel kategoriler, ya da bunların yanısıra, kadınların basiretsizliği gibi öznel kategoriler olabilmektedir. Kadın sorunun kökeninde bu sorunu deneyimleyen irade sahibi kadın öznelere göstermesi anlamında *öznelleştirici* bir stratejiye oturan bu kanaat ilk bakışta oldukça ayrıksı görünmektedir. Oysa, tereddüt etmeden belirtmek gerekir ki, bu *öznelleştirici* strateji ile yukarıda bahsedilen *nesnelleştirici* strateji arasındaki görünür bu ayrıksılığın ardında gizli bir örtüşme mevcuttur. Her iki strateji de sendikaların, sendikacıların ve

ya daha genel olarak somut erkek öznelerin kadın sorununa ilişkin aktüel sorumluluklarını inkar etmek noktasında birleşmektedir; çünkü, değindiğimiz öznelci veya iradeci tutum, kadın sorununun kaynağındaki öznel irade olarak bizzat kadınların iradesini (ya da iradesizliğini) göstermektedir. Anlaşılan odur ki, kadın sorununun kökenini öznelleştirici bir söylemsel strateji üzerinden değerlendiren Türk-İş temsilcilerine göre, kadın sorunun oluşumunda ve yeniden üretiminde sorumluluk ya gelenek, kültür ve ekonomi gibi nesnel kategorilere ya da sorunun mağduru kadın öznelere aittir. Bu öznelleştirici stratejiye başvuran bir sendika şube temsilcisine göre ise sorunun kaynağı, “demokrasilerimizin kesintiye uğraması (...) baskı rejimleri” olabileceği gibi kadınların “kendilerinin pasifliği” de olabilir. *Nesnelleştirmeden öznellemeye* olarak tarif edilebilecek bu ara versiyona göre ise, kadın sorununun kaynağı baskı rejimleri de olabilir (nesnel), kadınların kendi tutumları da olabilir (öznel). Nesnelleştirmeden öznellemeye kayma bir başka yerde, bu kez, kadın özgürlüğü bahsinin değerlendirilmesinde karşımıza çıkmaktadır. Kadın sorununun kökenine dair bildik makro-nesnel kategorilere işaret eden şube yöneticisine göre, “şu anki toplumumuzda, kadın tam özgürlüğüne kavuşabilmiş değildir”. Özgürleşme edimini edilgen bir ifade ile aktaran bu kanaat de kadın sorununun kökeninde bizzat kadınları göstermek suretiyle, somut erkek öznelerin meseleye dair sorumluluğunu gizlemektedir.

Türk-İş’e bağlı temsilciler arasında, kadın sorununun kökenini, ‘patriarki’, ‘kapitalizm’, ‘sistem’, ‘devlet’ vb. kategorilerle ilişkilendirerek tarif edenler de mevcuttur. İşyeri temsilcisi düzeyindeki bir kadın sendikacıda cisimleşen “kadın sorununun kökeninde patriarki ile kapitalizmin biraradalığı vardır” tesbitinin Türk-İş’te temel olan zihniyet kalıbı açısından oldukça ayrıksı olduğu aşıkardır. Ayrıksı olmakla birlikte, bu türden tutumlarla bu tutumların sahipleri arasındaki enteresan ilişki bahse değerlidir. Görünen odur ki, Türk-İş de dahil olmak üzere bütün konfederasyonlarda, konfederasyonların kurumsal metinleri ve bunlarla harmanlanmış zihniyet kalıpları daha belirgin olarak üst düzey temsilciler tarafından ifade edilirken, özellikle işyeri temsilcisi düzeyine (ve kadınlara) gelindiğinde, genel kurumsal pozisyona aykırı konumlar da seslendirilebilmektedir. Bu, özellikle şube yöneticiliği ve daha belirgin olarak işyeri temsilciği düzeyine inildiğinde, sendika konfederasyonlarının genel ideolojik ve siyasi pozisyonlarının etkisinin çözülerek daha fazla bir çeşitlenmenin ortaya çıktığını göstermektedir.

Kadın sorununun ne olduğu ve nereden kaynaklandığı meselesine dair farklı kanaatlere sahip Türk-İş temsilcileri, kadın sorununun nasıl çözülebileceğine gelince enteresan bir uzlaşma içerisindedirler. Çözüm için, “şu anki toplumda yapacak bir şey yok” diyerek sinik bir anlayışı seslendiren ayrıksı konumları ihmal edersek, Türk-İş temsilcilerinin önemli bir kısmı, eğitimin kadın sorununun çözümü için ge-

rekli 'sihirli değnek' olduğu konusunda mutabıktırlar. Eğitimin 'sihirli' rolüne ilişkin bu enteresan mutabakatın Türk-İş temsilcilerinin kadın sorununun kaynağı meselesine ilişkin genel kanaatlerinin 'mantıki' bir uzantısı olduğunu tesbit etmek gerekir. Kabul etmek gerekir ki, kadın sorununun kaynağında, gelenek, kültür, din, toplumsal yapı vb., çözülmesi ve değiştirilmesi zor kategoriler varsa, reformcu bir zihniyet açısından meselenin halli için gereken de, bu kategorileri tedricen ve ılımlı bir tarzda çözecek olan eğitim olacaktır.

Kadın sorununun çözümü için "eğitim, eğitilmesi gerekir" veya "ileriye dönük çağdaş ve gelenekleri yakalayacak kültür seviyesine (ulaştırmak için) devlet insanları yönlendirecek eğitimi verecektir" ya da "toplumun düşüncesi, bakış açısı değişmeli; milli eğitim oturup çok güzel bir eğitim programı çıkarmalı" diyen temsilcilerin hepsi yukarıda anılan mutabakata katılmaktadırlar. Kadın sorununun eğitimle çözüleceğine dair bu genel kanaatin, sendikacıların ve onların örgütü olarak sendikaların 'sorunun mevcudiyeti ve devamındaki aktüel ve tarihsel sorumluluklarının farkında olmama' tavrıyla da uyumlu olduğu ortadadır.

Kadın sorununa dair genel olarak formalist bir eşitlik anlayışını savunan Türk-İş temsilcilerinin aslında oldukça geleneksel ve muhafazakar kişisel yaşamlar sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Aile, evlilik, işbölümü, cinsellik, şiddet, taciz, feminizm türü kavramların esas olduğu bir soru setine verilen yanıtlar, Türk-İş temsilcilerinin formal eşitlik anlayışlarının ardında, oldukça geleneksel zihniyet kalıplarının ve davranış biçimlerinin yer aldığına işaret etmektedir. Esasında, mesele eviçi işbölümüne geldiğinde, anılan formalist eşitlik anlayışı bile ortadan kaybolmaktadır. Türk-İş temsilcilerinin büyük çoğunluğu açısından eviçi işbölümüne dair geleneksel biçimlerin geçerliliği tartışılmazdır. Örneğin, "ailenin kutsal bir müessese olduğuna" inanan bir şube yöneticisine göre, "ailede herkesin belli bir görevi var(dır)". Buna göre, erkeğin görevi, "aileyi geçindirmek, maddi olsun, manevi olsun onlara yardımcı olmakken", çalışmayan kadının görevi ise "evde çoluğuna çocuğuna bakmak, eşine bakmak(tır)". "Herkesin yapabileceği belli görevler verilmiş" olduğundan "onları yapmak zorunlu(dur)". Görünen odur ki, Türk-İş temsilcisine göre, toplumsal cinsiyet rolleri, hem nesnel hem de kutsal roller olduğundan, bunları değiştirmek gerçek şahsiyetlere düşmez. Benzer bir işbölümü anlayışını savunan bir konfederasyon yöneticisi ise, biraz daha ileri gitmekte ve mevcut geleneksel işbölümü biçimlerine yönelik eleştirileri anlamsız bulmaktadır. Eleştiriler anlamsızdır, çünkü bu geleneksel roller zaten rıza yoluyla oluşmuştur: "herkesin görevi kendisinin. (...) Sen şu görevi yapacaksın ben bu görevi, (bu) ancak rızaya istinad eder".

Eviçi işbölümüne dair oldukça benzer düşünen bir başka konfederasyon yöneticisi de bir yandan 'geleneksel' işbölümünü savunurken bir yandan da çok 'modern' bir ailesi olduğunu vurgulamaktan geri kalmamaktadır. Konfederasyon yöneticisine

göre, “modern bir aile” içerisinde işbölümü öncelikle “işin kuralına göre olmalıdır”. İşin kuralına gelince: “kadın çalışma hayatında çok fazla para kazanıyor, erkek evde bulaşık yıkasın olmaz. (...) Ev erkeği diye bir şey duydunuz mu? Olmuyor. O kılıbıklıktır. Başka bir şey o yani. Ev erkeği falan olmaz yani. Benim kurallarım belli. Yani erkeğin yaradılışı, Tanrı tarafından yaradılışı çalışma hayatındaki zorluklara göre daha dayanıklı bir yapıysa, (...) evin birinci derecede sorumluluğunu erkek taşımak durumdadır. Kadın da evin idari yönetimini, temizlik gibi, yemek gibi, bulaşık gibi işlerin sorumluluğunu da kadın taşımalıdır”. Oldukça tipik ve temsili özelliği çok güçlü bu ifadelerin de gösterdiği üzere, modern bir aile yapısı içerisinde yaşadığını söyleyen konfederasyon yöneticisi, geleneksel işbölümü biçimlerini, doğa, işin kuralı, ev erkeği, kılıbıklık benzeri referanslarla meşru görmekte ve desteklemektedir.

Eviçi şiddete sivil veya resmi müdahale olmalı mıdır sorusuna verilen yanıtlar, Türk-İş temsilcilerinin, şiddet söz konusu olduğunda, eviçinin kamusal denetime açık olabileceği konusunda genel bir uzlaşma içerisinde olduklarını göstermektedir. Bu genel uzlaşmaya karşın, istisnalar yok değildir. Meseleye dair geleneksel bir bakışta ısrar eden bir sendika yöneticisi, eviçi şiddetin kamusal denetim yoluyla engellenmesine karşıdır. Bu yöneticiye göre, “eğer karı, koca, çocuklar arasında özel bir durum yoksa, davranışlarda bir bozukluk yoksa ve şiddet varsa”, bu durumda yapılması gereken, “aile büyüklerine başvurmaktır”.

Türk-İş temsilcilerinin feminizme dair kanaatlerinin pek olumlu olduğu söylenebilir. “Ben feminist değilim en başta” diyen kadın işyeri temsilcisinden, “feminizm meselesi, o kelime beni ilgilendirmiyor” diyen konfederasyon yöneticisine kadar, farklı kademelerdeki Türk-İş temsilcilerinin kanaatleri birlikte değerlendirildiğinde, Türk-İş’le feminizm arasındaki ilişkinin ‘uzaklık’ ve ‘kayıtsızlık’ ilişkisi olduğu anlaşılmaktadır. Türk-İş’le feminizm arasındaki ‘uzaklığı’ daha politik bir gerekçelendirmeyle ifade eden bir konfederasyon yöneticisi ise feminizmin memleketin esas çelişkisi olan emek sermaye çelişkisini gizlediğini düşünmektedir. Konfederasyon yöneticisine göre, “Türkiye’de esas çelişki emek, sermaye çelişkisi olması gerekirken, kavganın bu noktada verilmesi gerekirken, (...) kadın erkek ayrımında kadınları bir sınıf vatandaş statüsüne koyarak, onları erkeklerden ayırmak (...) bence bu, esas amacı hedefinden saptırmaya yönelik bir söylem, bir uygulama(dır)”.

2.2. Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK)

DİSK yönetici ve temsilcileriyle yapılan mülakatların imkan verdiği ilk ve en genel tesbit, konfederasyona egemen cari zihniyetin Türkiye’de kadın sorunu olarak tarif edilebilecek bir toplumsal sorunun mevcudiyetini tanıdığıdır. Kadın sorununun konfederasyon genelinde tanınıyor olmasının ardında, hiç şüphesiz, DİSK’in tabi ol-

doğru ideolojik perspektif vardır. DİSK'i biçimlendiren kurumsal geleneğin ve zihniyet örüntülerinin oluşumunda belirleyici bir rol oynayan bu ideolojik perspektifin dayandığı ilkelerden birinin 'cinsiyetlerarası eşitlik' olması, DİSK'e egemen cari zihniyetin kadın sorununu tanımasında belirleyici olmuştur.

DİSK temsilcileri cinsiyetlerarası eşitlik ilkesini zaman zaman bir politik tercih, bir "olması gereken durum" olarak tarif ederken, daha sıklıkla "doğadan kaynaklanan" bir durum olarak tarif etmektedirler. Diğer bir deyişle, DİSK temsilcileri cinsiyetlerarası eşitlik ilkesini, tarihsel olarak oluşmuş bir ilke olmaktan ziyade, "doğa tarafından işaret edilen" bir ilke olarak benimsemektedirler. Buna bağlı olarak, cinsiyetlerarası bir eşitsizlik durumu olarak kadın sorunu, kadın ve erkek arasında doğadan kaynaklanan fiziksel ya da zihinsel bir eşitsizliğin olup olmadığı tartışmasına indirgenmekte ve dolayısıyla cinsiyetler arasındaki toplumsal eşitsizliğin ortadan kaldırılması da politik bir önerme üzerinden değil, doğa durumuna dair bir tesbit üzerinden gerekçelendirilmektedir. Örneğin, cinsiyetlerarası eşitliği doğadan kaynaklanan bir durum olarak algılayan bir sendika yöneticisine göre, bu eşitlik gereklidir, çünkü doğa kadımla erkek arasında bir eşitsizliğe sebep olmamıştır. Annesinin de "karasabanla çift sürdüğünü, kazma kürekle bir erkek kadar, hatta bir erkekten daha fazla çalıştığını" aktaran yöneticiye göre, "kadınlar da erkeklerin yaptığı şeyin hepsini yapabilirler, yapacak güçtedirler".

Cinsiyetlerarası toplumsal eşitsizliği doğadaki eşitliğe aykırı bularak olumsuzlayan bu 'doğal(cı)' eşitlik kurgusunun bir başka versiyonu da kadınlarla erkekler arasında toplumsal bir eşitliğin olması gerektiğini, doğanın kadın ve erkeğe eşit zihinsel yetiler bahşetmiş olmasıyla açıklamaktadır. Kadın ve erkek arasında doğadan kaynaklanan fiziksel bir eşitsizlik olduğunu reddetmeyen bu anlayışa göre, günümüz toplumsallığında esas düzenleyici enerji kas enerjisi olmayıp, zihinsel enerji olduğuna ve zihinsel yetiler açısından da kadınlarla erkekler arasında doğadan kaynaklanan bir eşitsizlik olmadığına göre, cinsiyetlerarası mevcut toplumsal eşitsizlik durumunun geçerli bir dayanağı yoktur.

Cinsiyetlerarası eşitlik ilkesinin esas olduğu bir ideolojik konumun şüphe götürmez etkinliğine bağlı olarak kadın sorununun mevcudiyetini kabul etmekte tereddüt göstermeyen DİSK temsilcilerinin, kadın sorunu dendiğinde aynı şeyi anladıklarını iddia etmek mümkün değildir. Aksine, görünen odur ki, konfederasyonun farklı kademelerindeki DİSK temsilcileri, cinsiyetlerarası eşitlik ilkesini kendi zihinsel süzgeçlerinden geçirerek yorumlamakta ve dolayısıyla kadın sorunundan farklı şeyleri anlamaktadırlar. Kadın sorununun tarifine dair bu kanaat çeşitliliğinin ilk örneğinin esasını, kadın sorunundan bütün kadınların tabii olduğu bir toplumsal halin anlaşılmasına yönelik bir itiraz oluşturmaktadır. Bu itiraza göre, kadın sorunu dendiğinde, esas olarak 'yoksul' ya da 'ezilmiş' kadınların sorunlarının anlaşılması gerek-

mektedir. Kadın sorununu toplumsal cinsiyet kavramlaştırması etrafında değerlendirmeyi reddeden bu tutuma göre, kadın sorunu dendiğinde 'kadınların özgürleşimini' talep eden eğitimli orta sınıf kadınların ortaya attıkları talepleri değil, fakat kendilerini ifade etme olanağı bulamayan yoksul kadınların sorunlarını anlamak gerekir. İlk bakışta "kadın sorunu dendiğinde yoksul kadınların sorunlarını anlamak gerekir" türünden 'pozitif' bir önermeye dayandığı izlenimi uyandıran bu kanaat, esasında, daha belirgin olarak, eğitimli, kentli, orta sınıf kadınların öncülüğünü yaptığı 'kadın sorunu' perspektifine yönelik 'negatif' bir önermeye yaslanmaktadır. Bu tutumu örnekleme niteliği çok güçlü bir ifade, bir sendika yöneticisine aittir. Bu yöneticiye göre, önce "hangi kadın haklarından bahsediyoruz" onu nefleştirmek gerekir. "Çöplükten ekmek toplayan beş yaşından onbeş yaşına kadar kızlarımızın" haklarından mı, yoksa "zaten kendini kurtarmış", "işte şamata olsun dedikodu olsun" diye bu işlerle uğraşan kadınların haklarından mı bahsedeceğiz? Eğitimli orta sınıf, kadınların sorunları olarak ifade bulduğunu düşündüğü kadın sorununu samimi bulmayan bu yöneticinin, ilk bakışta oldukça makul görünen tutumunun ardında sıradan bir muhafazakar tutumun gizlendiğini hemen tesbit etmek gerekir. Yoksul ya da ezilmiş kadınların sorunları da dahil olmak üzere, kadın sorununa karşı pek de alakadar bir tutum içerisinde olduğu iddia edilemeyecek olan Türkiye sendikacılık geleneğinin bu temsilcisinin, kadın sorununun seslendirilmesine ilişkin gösterdiği tereddüt, bizzat kadın sorununun seslendirilmesine karşı bir tutum olarak değerlendirilmelidir. Kadın sorunundan, ezilen ve yoksul kadınların sorunlarını anlamak gerekir diyerek 'sınırlandırıcı' bir perspektif öneren yönetici, görüşmenin başka bir yerinde, bu kez kadın sorununun insan hakları sorunu olarak anlaşılması gerektiğini öne sürerek 'genişletici' bir perspektif önerecektir. Kadın sorununu, bir yerde sınırlandırarak belirginleştirmeyi, bir başka yerde ise genişleterek belirsizleştirmeyi önermesi itibarıyla çelişkili görünen bu tutumun, bir başka açıdan oldukça tutarlı olduğunu görmek gerekir: hem 'sınırlandırarak belirginleştirmek' hem de 'genişleterek belirsizleştirmek', ikisi birden, kadın sorununa yönelik gerçek bir çalışma/müdahele programının önerilmesini güçleştirmektedir.

Kadın sorununun ne olduğuna ilişkin kanaatlerden bir başkasının esasını ise 'verilmemiş' ya da verilmiş olmasına karşın 'kullanılmayan' yasal haklar fikri oluşturmaktadır. Kadın sorunundan yasal düzenlemelerdeki ve yasal düzenlemelerin kullanımındaki yetersizliği anlayan bir konfederasyon yöneticisine göre, eksiklikler olmakla birlikte, "Türkiye'de kadınların yasal anlamda kullanabilecekleri ileri boyutta hakları vardır; sorun, biraz da bu hakların yeterince kullanılmamasıdır".

Mesele, kadın sorununun kaynağı bahsine gelindiğinde DİSK temsilcilerinin esas olarak iki büyük açıklamaya başvurdukları görülmektedir. Bu iki büyük açıklamayı 'kültür eksenli' ve 'iktisadi eksenli' açıklamalar olarak kavramlaştırmak ge-

rekir. Meseleyi 'kültür eksenli' bakış açısıyla değerlendiren DİSK temsilcilerine göre, kadın sorunu esas olarak 'gelenek'le, ya da onunla ilişkili kategoriler olarak, din, tutuculuk, önyargıyla ilişkili bir sorunken, 'iktisadi eksenli' bakış açısına başvuranlara göre ise, mesele az gelişmişlik ve iktisadi eşitsizlikten kaynaklanmaktadır. Tahmin edileceği üzere, kültür ve iktisat eksenli bu açıklamaların her ikisinin de çeşitlenmeleri mevcuttur.

Kadın sorununun esasını kültür eksenli bir açıklamayla çözümleyen yaklaşımın ilk versiyonu, meselenin kökeninde din, gelenek ve önyargı benzeri kategorilerin İslam merkezli ittifakını görmektedir. Buna göre, kadın sorununun birincil kaynağı olan mevcut değerler sistemi ve bu sistemi oluşturan gelenek, tutum ve değerler, kadına toplumsal yaşamda ikincil bir yer tayin eden İslam dininin koşullandırdığı bir tabanın üzerine oturmaktadır. Diğer bir deyişle, kadın sorununun esas kaynağı, başka hiçbir şey değil, fakat İslam dininin düzenleyici rolüdür. Kadın sorununun din, gelenek ve önyargı benzeri kategorilerin İslam merkezli ittifakından kaynaklandığını düşünen işyeri temsilcisi bir kadın sendikacıya göre "Türkiye'de gelenek, görenek ve din iç içedir; (...) din ve gelenek birbirine karışmıştır" ve "her geleneğin altında din yatmaktadır; (...) sen kadınsın gitme; gitmenin altında günahdır. Yani kadınsın gidemezsin, kocan buna müsaade etmiyor günahdır. Neymiş işte Kuran'da yazıyor kadınlar işte kocasının izin vermediği yere gitmemelidir". Kadın sorununu kültür eksenli bir bakış açısıyla ele alan bu tutuma göre, kadının bugün tabi olduğu ikincil toplumsal konumun birincil sorumlusu İslam dini ve onun şekillendirmiş bulunduğu gelenek ve değerlerdir.

Tutucu siyasi zihniyetlerin ardında din ve geleneğin olduğu fikri, Türkiye'de de oldukça yaygın olan İslam dinine dair mazur gösterici (apolojetik) tefsirleri esastan reddetmektedir. Dinin ya da geleneğin yanlış tarihsel yorumlarının değil, bizzat kendilerinin kadın sorununa yol açtığı iddiası, DİSK'te başka temsilciler tarafından da savunulmuştur. Kadınlara ikincil bir toplumsal konumu reva görenin İslam dininin tarihsel yorumlarının değil, bizzat kendisi olduğunu düşünen bir sendika yöneticisine göre, "her ne kadar dini çevrelerdeki takdimciler sonuçta bu böyle değil diyorlar-sa da, İslamiyetin kadına vermiş olduğu bazı kısıtlamalar var(dır)".

Kadın sorununun kökenine dair kültür eksenli açıklama modelinin bir başka versiyonu ise meseleyle din ve gelenek arasındaki ilişkinin doğrudan değil, dolaylı olduğu önermesine dayanmaktadır. Buna göre, kadınların ikincil toplumsal konumlarının esas sebebi din ya da geleneğin kendileri değil, fakat bunların yanlış yorumlarıdır. Kadın sorunun kökeninde mevcut yasal hakların yeterince kullanılmaması olduğunu düşünen bir konfederasyon yöneticisine göre, bu durumun esas sebebiyse "ülkemizdeki değerlerin, dini inançların kadın hakları ile sanki zıtlaşmış bir olay gibi gösterilmesi(dir)". Ülkedeki egemen toplumsal değerlerin ve dini inançların ka-

dın sorununun oluşumuna doğrudan bir katkısı olmadığını düşünen DİSK temsilcisine göre, dolayısıyla, “örf, adet ve gelenekler tutucu olmadığı sürece, ortaçağ zihniyeti taşımadığı sürece, bunların korunması gerekir”. Anne baba ilişkisindeki sevgi ve saygının, korunması gerekenlerin başında geldiğini düşünen yönetici ardından eklemektedir: “bizim toplumumuzda her ne kadar kadınlara yönelik bir eşitsizlik söz konusuysa da, iç dünyası itibarıyla kadınlar her seferinde, her zaman erkeklerin gözünde çok farklı, müstesna bir yer tutmuşlardır, ona bir başka sevgi ve saygı ile bakılmıştır”. Görülen odur ki, geleneklere yönelik bu pozitif tutum biraz ilerletildiğinde, kadın sorununu hukuk gibi modern eşitleyici dizgeler içerisinde ele almak yerine, “erkeklerin kalbindeki müstesna yer” benzeri kategorilerle ele almanın önü açılabilir.

DİSK içerisinde kadın sorununun kökenine yönelik ikinci büyük açıklama ‘iktisadi eksenslidir.’ Buna göre, kadın sorununun kökenine dair doğru çözümleme ekonomik eşitsizlik üzerinden yapılmak durumundadır. Kadın sorununun esas kaynağı olarak ekonomik eşitsizliği ,ulusal ve uluslararası ölçeklerde ele alan DİSK temsilcilerine göre, “kadınların ekonomik bağımsızlığının olmayışı”, “istihdam alanında yer alamayışları” türünden ulusal ekonomiye ait özellikler kadar, “azgelişmişlik” gibi uluslararası ekonomi içerisindeki konumlanıştan kaynaklanan özellikler de kadınların iktisaden yaşadığı eşitsizliğin ve dolayısıyla kadın sorununun esas sebepleridir.

DİSK temsilcilerinin, kadın sorununun kökenini, ‘kültür eksensli’ ve ‘iktisadi eksensli’ açıklamalar üzerinden çözümlemeleri, DİSK ve Türk-İş’in kadın sorununa dair ortak bir zihniyet durumuna sahip olduklarını göstermektedir. Kadın sorununun kökenine ilişkin açıklamaları, her iki konfederasyona bağlı temsilcilerin de meseleyi, oluşumunda ve yeniden üretiminde iradi ve öznel kararların yer almadığı, nesnel ve yapısal bir sorun olarak tarif etmek noktasında buluştuklarını göstermektedir. Hem Türk-İş temsilcilerinin tarih, gelenek, kültür, ekonomik altyapı vb. makro-nesnel kategorileri, hem de DİSK temsilcilerinin ‘kültür ve iktisadi eksensli’ büyük açıklama modelleri, kadın sorununun kaynağında, gerçek ya da anonim erkek ya da kadınları değil, ‘öznesiz toplumsal süreçleri’ göstermektedir. Dolayısıyla, meseleye dair kullanılan jargonda önemli görünen kimi farklılıklara rastlanmakla birlikte, DİSK ve Türk-İş konfederasyonlarının kadın sorununun kaynağına yönelik çözümlemelerinin önemli bir benzerlik arz ettiğini belirtmek gerekir.

Kadın sorununun kökenini esas olarak öznesiz toplumsal süreçlerle açıklayan DİSK temsilcilerinin zaman zaman da olsa öznel sorumluluk kategorisini hatırladıklarını belirtmek gerekir. Ancak, bu durumda dahi sorumluluk sahibi öznel asla temsilcilerin kendileri olmayıp, ‘cinsiyetlerarası eşitliğe’ inandırmayan, başkaları olmaktadır. Kadın sorununun kaynağı ya da sonucu olarak ‘erkek egemenliğinin’ ak-

tüel bir uygulayıcısı olmak ihtimali üzerine düşünmeyen bu temsilciler, meseleye dair öznel bir sorumluluğun işaret edilmesi gereken yerlerde 'anonim başkalarını' göstermektedirler. Örneğin, kadın sorununun kökeninde 'esas olarak bizim toplumumuzun eğitim, kültür ve yetişme tarzını' gören bir şube temsilcisine göre, öte yandan (anonim bir kategori olarak) "birçok insana göre kadının yeri evidir". Bu birçok insana göre, "kadın çalışıyor bile olsa, işyerinden koşarak evine gitmeli, evişini yapmalıdır". Kadın sorununun kökeninde öznel sorumluluk denince anonim başkalarını gören sendika temsilcilerinin kişisel deneyimleri biraz kurcalandığında, tahmin edileceği üzere, kendilerinin de "doğrusunu yapmadıkları" ortaya çıkmaktadır.

Kadın sorununun kökenine dair Türk-İş temsilcileri ile genel bir mutabakat içerisinde olan DİSK temsilcileri, mesele kadın sorununun çözümüne geldiğinde, aynı mutabakatı *kısmen* devam ettirmektedirler. Eğitimi kadın sorununun çözümündeki esas araç olarak gören Türk-İş temsilcilerinden farklı olarak, DİSK temsilcilerinin meselenin çözümüne dair kanaatleri daha çeşitlidir. Bu kanaatlerden ilki, konfederasyonun ideolojik konumlanışının doğrudan yansıması olarak değerlendirilebilir. Buna göre, kadın sorununun çözümü sınıf çelişkisinin çözümüne bağlıdır. Kadın sorununun özgüllüğünü ihmal ederek onu bir başka temel sorunun türevi ya da yansıması olarak değerlendiren bu anlayışa göre kadının kurtuluşu ile işçi sınıfının kurtuluşu bir ve aynı şeydir. Bu ideolojik kanaati seslendiren bir konfederasyon yöneticisine göre, "kadınların kurtuluşu, bizzat kadınların örgütlenmesine" bağlı olmakla birlikte, "genel olarak işçi sınıfının kurtuluşu ile iç içe(dir)".

DİSK'in kurumsal-ideolojik pozisyonuyla uyumlu bu ideolojik kanaatin tam karşısında, kadın sorununun çözümünün, ya da kadının kurtuluşunun, başka hiç bir şeye ya da gruba değil, bizzat kadınlara bağlı olduğunu savunan bir kanaat vardır. Bu kanaati seslendiren şube yöneticisi bir kadın sendikacıya göre, "kadınların ikinci sınıf vatandaş olmamasının, yani eşitliği sağlayabilmelerinin tek yolu, tek çözümü, öncelikle kadınların kendilerini ikinci sınıf vatandaş görmemesinden geçmektedir". Kadın sorununun çözümünde, kadını etkin çözüm öznesi olarak gören bir anlayışı takip eden temsilciye göre, "çözüm, kadındadır; kadın çözecek bunu, siyasette de kadın çözecek, işte de kadın çözecek, sendikada da, politikada da kadın çözecek(tir)".

Kadın sorununun çözümünün "sınıfın kurtuluşuna" ya da "kadınların kendilerine" bağlı olduğu şeklindeki iki kanaat, meseleye dair bir çeşitlenmenin mevcudiyetine işaret etmekle birlikte, DİSK içerisindeki egemen kanaatler olmaktan uzaktır. Mülakatlar daha kişisel kanaatlerin aktarılması imkanını tanıdıkça, DİSK temsilcilerinin çoğunun gerek konfederasyonun 'resmî ideolojisi' olarak 'sınıfın kurtuluşu, kadının kurtuluşudur' perspektifinden, gerekse de 'kadınların kurtuluşu kendilerine bağlıdır' perspektifinden oldukça uzakta durdukları anlaşılmaktadır.

Yapılan mülakatlardan anlaşıldığı üzere, DİSK'e bağlı temsilcilerin de önemli bir kısmı, tıpkı Türk-İş temsilcileri gibi, kadın sorununun çözümünün esas olarak mucizevi bir mekanizma olarak algıladıkları eğitimden geçtiğini düşünmektedir. DİSK temsilcilerinin neredeyse tamamı, şu ya da bu biçimde, kadın sorununun çözümünde eğitimin önemini vurgulamışlardır. Kadın sorununun eğitimle çözülebileceğine dair bu güçlü kanaatin, kadın sorununun kökeninin gelenek ve din gibi büyük ölçekli kültürel kategoriler olduğu fikriyle uyumlu olduğunu saptamak gerekir. Bu anlayışa göre, zaman içerisinde oluşmuş genel bir sorun olarak kadın sorunu, genel ve zamana yayılan bir pratik olarak ulusal eğitimle çözülebilir. Mucizevi çözüm olarak 'eğitim' fikri, daha 'gizli' başka bir kısım kanaatlerle de uyum içerisinde. Bu mucizevi çözüm fikrine esas teşkil eden 'eğitmesi gereken devlet' ve 'eğitilmesi gereken başkaları' önermeleri birlikte düşünüldüğünde, sorunun çözümü olarak eğitim fikrinin, kadın sorununun kökeninde ve çözümünde sendikacıların ya da sendikaların herhangi bir sorumluluğu olmadığı/olamayacağı fikrini perdelediği görülmür. Buna göre, sendika(cı)lar kadın sorununun oluşumuna katkıda bulunmadıkları gibi, sorunun çözümünde de bir katkı sunamazlar. Yapılması gereken, sendikalar ya da başka hiçbir şeyin değil fakat devletin, sendikacıları değil, fakat birilerini eğitmesidir. Kadın sorununun kaynağı olarak gelenek, din, ulusal ekonomi vb. nesnel sosyolojik kategorileri gösteren tutumun bir tamamlayıcısı olarak addedilmesi gereken bu tutumun nihai önermesi şöyle ifade edilebilir: nesnel sosyolojik süreçlerin neticesinde, tarihsel olarak oluşmuş bulunan ve yapısal bir özellik arzeden kadın sorununun çözümü, sorunun yapısal karakterine uygun düşecek ölçekte ve tarzda bir müdahale ile mümkündür. Tarihsel olarak oluşmuş makro ölçekli bir sorun olarak kadın sorununun çözümü yine makro ölçekli ve tedrici bir müdahale ile olabilir. Ki, bu müdahale de, hem sorununun oluşumunda hem de yeniden üretilmesinde, gerçek kadın ve erkeklere herhangi bir aktüel sorumluluk yüklemeyecek olan eğitim benzeri mucizevi bir mekanizma olabilir. DİSK temsilcilerinin kadın sorununun kökenine ve çözümüne dair kanaatlerini toparlayacak bir kavramsallaştırma yapmak gerekirse, meseleninin kökeninin *nesnelleştirici* ve *anonimleştirici*, çözümünün ise *sorumluluktan sıyrıcı* bir söylemsel stratejiyle ele alındığı söylenebilir. Kadın sorununun kökenine dair DİSK temsilcilerinin başvurdukları hem kültür eksenli hem de iktisadi eksenli açıklama modelinin, meselenin oluşumunu, öznel tercihlerin işbaşında olmadığı, kendiliğinden ve büyük ölçekli toplumsal durum ve süreçlerle açıklaması *nesnelleştirme* stratejisinin; öznel sorumluluktan bahsedildiği durumlarda işaret edilenin başkaları olması *anonimleştirme* stratejisinin; ve son olarak meselenin çözümü için gerekenin makro ölçekli ve tedrici bir araç olarak eğitim olduğunun düşünülmesi *sorumluluktan sıyrıma* stratejisinin işbaşında olduğunu göstermektedir.

Yukarıda aktarıldığı üzere, DİSK içerisindeki daha zayıf bir pozisyon ise kadın

sorununun çözümünün kadınların kendilerine bağlı olduğu fikrine dayanmaktadır. Çözümü eğitime bağlayan tutumla, çözümü kadınların iradesine bağlayan tutumun karşıtlığı apaçiktır. Ancak bu apaçıklıkta daha enteresan olan, bu karşıt konumların seslendiricileri arasındaki anlamlı farklılaşmadır. Kadın sorununun çözümünü kadınların iradi etkinliğine bağlayan pozisyonun öteki konfederasyonlarda olduğu gibi DİSK'te de esas olarak şube ve işyeri temsilcisi düzeyindeki kadın sendikacıardan gelmiş olması, DİSK de dahil olmak üzere, bütün konfederasyonlar hakkında gevşek bir genellemenin yapılmasına imkan tanımaktadır. Biraz abartılı bir genelleme olarak ifade etmek gerekirse, üst düzey ve erkek sendikacılar kadın sorununun kökeninde ve çözümünde nesnel kategorilere işaret ederken, alt düzey ve kadın sendikacılar sorunun hem oluşumunda hem de çözümünde gerçek şahıslara sorumluluk biçen bir anlayışı savunmaktadırlar. Genellemenin abartılı olduğunu bir kez daha vurgulamak gerekiyor. Kadın sorunu ya da toplumsal cinsiyetlerarası eşitlik vb. meselelere ilişkin kanaatlerini, "hiç öyle bir şey düşünmedim" diyerek aktaran işyeri temsilcisi kadın sendikacı örnekleri genellemenin sınırlarını göstermektedir. Dolayısıyla, bu sınırları dikkate alarak genellemeyi daha az iddialı bir biçimde yeniden ifade etmek gerekirse: Kadın sorununun oluşumunda ve çözümünde gerçek şahıslara sorumluluk biçen bir anlayışı seslendiren az sayıdaki temsilci sendikal hiyerarşinin üstlerinde yer alamayan kadın sendikacılarıdır.

Mülakatlar esnasında, kadın sorununun kökenini *nesnelleştirici* ve *anonimleştirici* çözümünü ise *sorumluluktan sıyrıcı* bir söylemsel stratejinin esas olduğu bir dil içerisinde değerlendiren ve bu itibarla kadın sorununun oluşumuna ve yeniden üretimine şahsen katkıda bulunmadıkları şeklinde bir bilgi durumunu kurmaya çalışan DİSK temsilcilerinin feminizm, eviçi işbölümü, cinsellik vb. görece 'hassas' meselelere dair aktardıkları, bu bilgi durumunu derhal geçersizleştirmektedir. Bu türden hassas mevzuların konuşulması esnasında kullanılan ifadeler ve aktarılan kanaatler, DİSK'e bağlı temsilcilerin de kadın sorununun devam ettirilmesine şahsi katkıda bulduklarını ifşa etmektedir.

DİSK temsilcilerinin meselenin devam ettirilmesine yaptıkları katkının bariz göstergesi, eviçi işbölümüne dair standart algıdır. DİSK'in erkek sendikacılarının neredeyse tamamı, eviçi işbölümünü, oldukça ortalama bir tarzda, esas aktörün (kadın) yardımcı aktör (erkek) tarafından desteklendiği bir performans olarak algılamaktadır. "Kadın evde gelip yemek pişiriyorsa, bunu ben de pişirmeliyim, yardımcı olmalıyım; ya da kadın bulaşık yıkıyorsa en azından ben de durulmalıyım" diyen konfederasyon yöneticisinin de, "ana işte, çocuklara bakar, evde ev işleri yapar zihniyetini beynimizden silmemiz lazım; en büyük adaletsizlik burda başlıyor zaten; kadın bir işyerinde çalışıyorsa erkek de dışarıda çalışıyorsa, o zaman evdeki çocukla ilgilenmek yalnızca kadının görevi olmamalı" diyerek eşitlikçi bir tutumun altını

çizmeye çalışan sendika yöneticisinin de bahsedilen bu algıyı paylaşmakta oldukları açıktır. Eviçi işbölümünü yardımcı olunması gereken bir faaliyet olarak nitelendiren DİSK temsilcilerinin özel hayatlarına ilişkin aktardıkları, meseleye dair algılarının standartlığını daha da belirginleştirmektedir. “Evde yapılan işlerin eşit şekilde yapıldığını söylersem yalan söylemiş olurum. (...) ama kadınlar bu işe daha yatkın(dır)” diye düşünen konfederasyon yöneticisi gibi “ev işlerine sen de yardım ediyorsun diye sorulduğunda, olması gerektiği kadar değil; yani onu itiraf etmek gerekiyor” diyen sendika yöneticisi de, kadın sorununun devam ettirilmesine olan şahsi katkılarını oldukça iyi aktarmaktadır.

Eviçi işbölümü gibi genel kabul görebilir bir alanda dahi olsa, sendika temsilcilerinin kadın sorununa şahsi katkılarının mülakatlar esnasında ortaya çıkışının pek de pürüzsüz gerçekleşmediğini belirtmek gerekir. Bu türden katkıların ortaya çıktığı durumlarda, mülakatların genel akışında bir yavaşlamanın gerçekleşmesi, akıcı konuşmaların aniden kesintiler arzemesi ve tereddütlü ifadelerin artış göstermesi türünden dilsel göstergelere sıklıkla rastlanmıştır. Meselenin devam ettirilmesine dair şahsi katkının bilinmesinin kaçınılmazlaştığı durumlarda bu göstergeler daha da karmaşıklaşarak artabilmektedir. Sendika temsilcilerinin, şahsi deneyimlerinin kastedilmediği soruları şahsileştirerek, şahsi deneyimlerinin kastedildiği soruları ise “doğrusunu söylemek gerekirse”, “şimdi yalan söylemeyeyim”, “...dersem yalan söylemiş olurum” türünden dolaylılaştırıcı ifade kalıpları ile karşılama bu karmaşıklaşmanın örnekleridir.

Mülakatını o ana kadar devam eden akışına ve temposuna uymayan ve bir pürüzün yolda olduğuna işaret eden bu türden dilsel göstergeler, cinsellik meselesinin konuşulmasında da mevcuttur. Eviçi işbölümüne “yeterince katılmadığını” “onu da itiraf etmek gerekir” (etmem gerekir değil) diyerek, itiraf etmesi gereken özneyi gizleyip, anonimleştirilen bir cümle yapısıyla ifade eden bir temsilcinin, cinsellik bahsi içerisindeki bir ayrıntıya dair tavrını ise, “ben onu aşmış değilim” gibi doğrudan, açık bir özgüvenle, kişisel konumu dolaysızlaştırmayan ve inkar etmeyen bir ifadeyle aktarması enteresandır. Anlaşılan odur ki, (eviçi işbölümü gibi) genel kabul göreceğinden emin olunmayan ‘muhafazakar’ kanaat ve tutumlar, “onu da itiraf etmek gerekir” türünden, şahsi katkıyı inkar eden ya da dolaylı kılan pasif cümle kalıplarıyla ifade edilirken, genel kabul göreceğinden tereddüt edilmeyen (bekaret, vb. konulara dair) ‘muhafazakar’ kanaat ve tutumlar ise “ben onu aşmış değilim” türünden, şahsi katılımı ve bu katılıma dair özgüveni ifşa eden aktif cümle kalıplarıyla ifade edilmektedir. DİSK temsilcileriyle yapılan görüşmelerin büyük bir kısmı, mevzu cinsellik ve özellikle kadın cinselliği olunca, görüşmecilerin standart eşitlikçi söylemden geleneksellikte yoğunlaşmış ataerkil söyleme doğru çok hızlı bir savrulma yaşadıklarını göstermektedir.

Genelgeçer eşitlik anlayışının zayıfladığı mevzulardan bir başkası da feminizm olmuştur. Türk-İş ve Hak-İş temsilcilerine kıyasla, DİSK temsilcilerinin feminizme dair algılarının daha gelişkin olduğunu düşünmek için pek de fazla işaret yoktur. Görünen odur ki, DİSK temsilcilerinin meseleye dair algıları, esas olarak, feminizmin 'erkek düşmanlığı' olduğuyla, 'sosyalizmin komplocu rakibi' olabileceği şeklindeki iki tutumun arasında kalan dar bir alanda biçimlenmektedir. Mülakatlar esnasında sarf edilen "eğer feminizmi kalkıp ta erkek düşmanlığı çerçevesinde ele alırsak, bunun DİSK'te hiç bir tane dostu olamaz" ve "kulüpçülük yapıyorlar, marjinal bir çalışmaları var" türünden ifadeler feminizme dair bahsedilen algının örnekleridir. Öte yandan, mesele eviçi şiddete geldiğinde, DİSK temsilcileriyle öteki iki konfederasyonun temsilcileri arasında belirgin bir fark gözlenmektedir. Yapılan mülakatlar, ailenin kamusal ve hukuki müdahaleye açık bir alan olduğu noktasında DİSK temsilcilerinin hemfikir olduğunu göstermektedir. DİSK temsilcileri, hem Türk-İş'e hem de Hak-İş'e bağlı sendikacılardan daha belirgin ve tereddütsüz bir biçimde, başta şiddet durumunda olmak üzere, ailenin kamusal müdahaleye açık olabildiğini savunmaktadırlar.

2.3. Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Hak-İş)

Konfederasyonun temel örgütsel dökümanları, Hak-İş'in İslam eksenli bir muhafazakarlığın sendikal alandaki açık temsilcisi olduğuna işaret etmektedir. Bu ideolojik konumun Hak-İş'i mahsus bir konfederasyon kimliğiyle teçhiz ettiği ve bu itibarla öteki iki konfederasyondan farklılaştırdığı muhakkaktır. Hak-İş temsilcileriyle yapılan mülakatlar, konfederasyonlar arası temel farkların ortaya çıkarılması ekseninde değerlendirildiğinde ise edinilen izlenim şudur: konfederasyon temsilcilerine egemen cari zihniyetler, Hak-İş'le öteki konfederasyonlar arası bu farkı bir yandan tescil etmekte, beri yandansa belirsizleştirmektedir.

Bir toplam-metin olarak değerlendirildiğinde, Hak-İş mülakatları, kadın sorununun tarifi, kaynağı ve çözümü meselesine ilişkin olarak, DİSK, Türk-İş ve Hak-İş arasında önemli benzerliklerin yanı sıra, birtakım benzerliklerin de olduğunu göstermektedir. Esasında, daha da ileri gidip, kadın sorununa ilişkin olarak bu üç konfederasyon arasında kurumsal dökümanlar düzeyinde gözlenen mesafenin, mülakatlar düzeyinde kısmen kapandığını iddia etmek mümkündür. Ancak hemen eklemek gerekir: mülakatlar, konfederasyonları birbirlerine yaklaştırmakla birlikte bunlar arasındaki sınır çizgilerini ortadan kaldırmamaktadır. Nitekim, kadın sorununun oluşumunda İslam dininin herhangi bir katkısının olmadığını savunan apolojetik bir tavırla birlikte, cinsiyete dayalı işbölümünü normal gören İslam eksenli bir muhafazakarlık tutumu, Hak-İş temsilcileriyle yapılan görüşmelerdeki ayırd edici tutum olarak karşımıza çıkmaya devam etmektedir.

Bu ayırd edici tutumun belirgin bir biçimde gözleendiği alanlardan birisi bizzat kadın sorununun tarifıyla alakalıdır. Gerçekleştirilen mülakatlar, genel olarak bütün Hak-İş temsilcilerinin Türkiye'nin bir 'kadın sorunu' olduğunda mutabık olduklarını göstermektedir. Ancak hemen eklemek gerekir: Hak-İş temsilcilerinin kadın sorunundan anladıkları mevcut çalışmada kast edilenden oldukça farklıdır. "Cinsiyete dayalı toplumsal bir işbölümünün süregiderliği ve bunun istihdam alanına katılımda kadınlar aleyhine bir eşitsizlik yaratması durumu olarak kadın sorunu" şeklinde bir kavrayış Hak-İş temsilcilerine yabancıdır. Hak-İş temsilcilerinin kadın sorunundan anladıkları cinsiyete dayalı işbölümü ya da bu işbölümünün sonuçları değil, çalışma yaşamının cinsiyete dayalı işbölümüne uygun tarzda düzenlenmemiş olmasıdır. Diğer bir deyişle, toplumsal bir sorun olarak kadın sorununun sebebi, cinsiyete dayalı işbölümü olmak şöyle dursun, bizzat bu işbölümüne uygun gerekli düzenlemelerin olmayışıdır.

Cinsiyete dayalı işbölümünü açık ve samimi bir biçimde onaylayan Hak-İş temsilcilerine göre, kadınların istihdam alanında yer alma talepleri, cinsiyete dayalı işbölümünün esasını bozmayacak bir biçimde, çalışma yasasının yeniden düzenlenmesiyle karşılanmalıdır. Buna göre, çalışma yaşamı, kadınların hem istihdam alanına katılımlarını mümkün kılacak, hem de ev kadınlığı ve analık gibi, cinsiyete dayalı işbölümünün önerdiği rolleri ifa etmelerine olanak sağlayacak bir biçimde yeniden düzenlenmelidir. Bu yeniden düzenlemenin sihirli reçetesi de mevcuttur: yarı-zamanlı çalışmanın yaygınlaştırılması.

Hak-İş temsilcilerinin cinsiyete dayalı toplumsal işbölümünü onaylamadaki mutabakatlarının arkasında duran kanaati tahmin etmek zor değildir. Bu kanaate göre, cinsiyete dayalı bir toplumsal işbölümü gereklidir, çünkü kaynağı 'yaradılıştır'. Doğrusu, İslam eksenli bir muhafazarlığın sendikal alandaki temsilcisi olduğu tesbit edilen bir kurumun temsilcilerinin, cinsiyete dayalı işbölümünün kaynağına ilişkin olarak 'yaradılış' ağırlıklı bir açıklama sunmaları pek de şaşırtıcı değildir. Cinsiyete dayalı işbölümünün kaynağında doğal değil de, 'yaradılış' gibi uhrevi bir değişmezi gösteren bu türden bir muhafazakar açıklamanın hemen yanı başında ideolojik kalitesi daha yüksek bir muhafazakar açıklama yer almaktadır. Cinsiyete dayalı toplumsal işbölümünü onaylamak noktasında önceki tutumdan farklılaşmamakla birlikte, bu ikinci konuma göre, cinsiyete dayalı işbölümü kaçınılmazdır, çünkü tarihsel olarak oluşmuştur. Kadın sorununu tarihselleştiren bu ele alışı göre, kadının ve erkeğin toplumsal yaşamda yer alışları ve rolleri, daha teknik bir ifadeyle söylersek cinsiyete dayalı işbölümü, tarihsel, geleneksel ve kültürel olarak oluşmuştur. Bu şekilde oluşmuş olması itibarıyla, cinsiyete dayalı işbölümü ve bu işbölümü çerçevesinde ifa edilen roller işlevseldir ve muhafaza edilmelidir. Cinsiyete dayalı işbölümünün tarihselliğini ve gelenekle olan içiçeliğini vurgulayan bir Hak-İş temsilci-

sine göre, bu işbölümü “sökülemez”, “çünkü yerleşmiştir”. “Yeni bir şey olmayıp”, “binlerce yıl” geriye gitmektedir. “Onun için biz bunu değiştirmekten öte, başka şeyler yapmalıyız. Yani işte çalışma hayatını, kadınların çalışma koşullarını yeniden düzenlemeliyiz”.

İster yaradılış, isterse de toplumsal-tarih münasebetiyle ortaya çıkmış olsun, kadınlık ve erkeklik durumlarını değişmez ya da değişmesi oldukça güç durumlar olarak kavramlaştıran Hak-İş temsilcilerinin erkeklik ya da kadınlık durumuna dair algılayışları da sıradan bir biçimde muhafazakardır. Bu muhafazakar algıya göre, “Kadın erkeği yönlendirebilir, erkek de kadını yanlışlardan koruyabilir, uzaklaştırabilir bilgi düzeyini kullanarak”. Kadın erkek ilişkisinin niteliğine ilişkin bu değerlendirmede yer alan erkek imgesi ‘bilgi düzeyini kullanarak kadını koruyan kollayan’ bir özne haline denk düşerken, kadın imgesi ise “kazaen kötü durumlara düşebilecek erkeğini yönlendirebilecek olan” bir özne haline denk düşmektedir.

Cinsiyete dayalı toplumsal bir işbölümünü onaylayan Hak-İş temsilcilerinin kadın sorununun kaynağının ne olmadığına ilişkin de bir uzlaşma içerisinde olduklarını tesbit etmek mümkündür. Bu türden bir uzlaşmayı temsil eden bütün temsilcilere göre, İslam kadın sorununun kaynağı değildir. Bu uzlaşmaya göre, esasında sadece kadın sorununun değil, hiçbir toplumsal sorunun kaynağında İslam yoktur, olsa olsa, İslam adına yapılan yanlış yorumlar ve bu yorumlara bağlı olarak yapılan yanlış uygulamalar vardır. Kadın sorununun kökeninde İslamın rolüne ilişkin bu kanaate göre, kadınlara yönelik tarihsel ya da aktüel adaletsizliklerin kaynağı İslam değil fakat onun örfle karışmış tarihsel biçimleridir. Bu türden bir kanaati aktaran bir konfederasyon yöneticisine göre, örneğin, zina durumunda “İslamın önerdiği cezalandırma, kadının öldürülmesi değildir”. Müslüman toplumlarda bu türden cezalandırma örneklerinin olmasının nedeni İslam değil fakat bu toplumlardaki sultanlık, krallık vb. siyasi rejimlerdir. İslamı toplumsal hayatı düzenleyen bir hukuk sistemi olarak olumlayan bu tutuma göre, kadına yönelik adaletsizliklerin kaynağı İslam değil, aksine İslami ilkeler etrafında düzenlenmiş bir kamusal alanın olmamasıdır.

Hak-İş temsilcileriyle yapılan başka görüşmeler, kadın sorununun tarifine ve çözümüne ilişkin bu genel ‘muhafazakar’ tutumun dışına düşen tutumların da mevcut olduğuna işaret etmektedir. İstihdam alanına dahil olma hakkı ve modern anlamıyla kadın erkek eşitsizliğini toplumsal bir sorun olarak yorumlayan bu türden tutumlar, öteki konfederasyonlarda da rastladığımız çok önemli bir durumun Hak-İş’te de karşımızda olduğuna işaret etmektedir. Diğer konfederasyonlarda rastlandığı gibi Hak-İş’te de temsilcilerin sendikal hiyerarşi içerisindeki konumu ile sendikaların merkezi görüş ve metinlerini savunmak arasında doğrudan bir ilişki olduğu anlaşılmaktadır. Sendikal hiyerarşinin tepesinde yer alan ve konfederasyonun merkezi tutumunu savunan üst düzey yöneticilere karşı, kimi işyeri temsilcileri ve şube

yöneticileri açısından konfederasyonun çeşitli toplumsal sorunlara ilişkin genel tutumları bağlayıcı olmamaktadır. Kadınların çalışma hayatına katılımını sınırlandıran ya da engelleyen durumları yaradılış ya da geleneğe referans vererek 'normalleştiren' konfederasyon yöneticilerine karşı, görüşülen şube temsilcisi bir kadın sendikacı, kadınların çalışma yaşamına katılımı hakkında tamamıyla farklı bir algı geliştirmiş görünmektedir. Bu temsilciye göre, "çalışmak çok iyi bir şey(dir)"; çünkü "çalıştığın parayı rahat rahat kendin harcayabilirsin. Kendin çalışmasan, kocandan istemiş olsan biraz daha zor. Kendin çalışsan daha rahat harcıyorsun, daha rahat her şeye uzanabiliyorsun, ufkun genişliyor ve arkadaşları görünce insan kendisini daha rahat hisseder. Devamlı evde iyi değil". Cinsiyete dayalı işbölümüne karşı çıkan kadın temsilci, çalışma faaliyetini bu işbölümünü aşmanın aracı olarak değerlendirmekte, ötesinde çalışmayı özgürleştirici bir faaliyet olarak algılamaktadır.

Cinsiyete dayalı işbölümünü ve bu işbölümü etrafında edinilmiş toplumsal rolleri aşılması gereken bir durum olarak nitelendiren bir başka Hak-İş temsilcisine göre ise, "erkek ne yapabilirse kadın da yapabilir" dolayısıyla "eşit olmaları gerekir". Kadından "evde işlere bakıp çocuk büyütmekten başka işe karışmamasının", erkekten ise "çalışıp para getirip çocuklarına gelir sağlamasının" bekleniyor olmasını "beğenmeyen" işyeri temsilcisinin meseleye dair algısıyla konfederasyonun üst düzey temsilcilerinin algıları arasında kapatılamaz türden bir mesafenin olduğu anlaşılmaktadır. Referansı hukuk gibi modern bir eşitleyici olmayıp, erkeğin yapabildiklerini yapabiliyor olma durumu olmasına rağmen, işyeri temsilcisi kadın, Hak-İş yöneticilerinin yaradılış ya da gelenek referanslarıyla iptal ettikleri eşitlik vizyonunu Hak-İş'in söylemine geri çağırılmaktadır. Bu açıdan bile yeterince ayırd edici olan yukarıdaki ifadenin önemi bununla sınırlı değildir. Cinsiyete dayalı iş bölümünün mevcudiyetini nesnel bir durum olarak tespit eden işyeri temsilcisi, bu durumun doğal ve vazgeçilemez olmadığını, bundan kurtulmak gerektiğini ifade etmektedir.

Kadının çalışma yaşamına katılımına dair bu türden uzlaşmaz kanaatlerin aynı konfederasyon içerisindeki mevcudiyeti, sendikal hiyerarşi içerisinde doldurulan pozisyon ile sahip olunan zihniyet durumu arasında ilginç bir ilişkinin olduğuna işaret etmektedir. Görülen odur ki, diğer konfederasyonlarda olduğu gibi, Hak-İş'te de konfederasyon ve sendika düzeyindeki yöneticilerin meseleye dair kanaatleri konfederasyonun merkezi tutumuyla hemen hemen örtüşürken, işyeri ve şube temsilcisi düzeyindeki sendikacıların kanaatleriyle konfederasyonun merkezi tutumu arasında bazen oldukça açılan mesafeler oluşmaktadır. Keza, yukarıda arka arkaya anılan iki görüşme, yine tüm konfederasyonlar için geçerli bir duruma işaret etmektedir: Kadın sendikacılarla erkek sendikacıların meseleye dair kanaatleri önemli ölçüde farklılaşmaktadır. Görülen odur ki, işyeri temsilcisi ve şube yöneticisi sendikacılar çok genel olarak konfederasyonunun merkezi tutumlarından uzaklaşabilme esnekliğini

arzetme özelliği gösterebilirken, aynı pozisyonu dolduran kadın sendikacılar bağlı buldukları konfederasyonun kadın sorununa ilişkin genel tutumundan oldukça dramatik bir biçimde uzaklaşabilmektedirler. Dolayısıyla iki temel netice ortaya çıkmaktadır: Konfederasyonların üst pozisyonlarına egemen zihniyet kalıpları ile alt pozisyonlarda ifade bulan zihniyet kalıpları farklılaştığı gibi, erkek sendikacıların taşıdıkları zihniyet kalıpları ile kadın sendikacıların zihniyet kalıpları arasında da ciddi farklılıklar gözlenmektedir.

2. 4. Bir Toplam-metin Olarak Sendikacı Görüşmeleri

Türk-İş, DİSK ve Hak-İş temsilcileriyle yapılan mülakatlar, kadın sorununa dair cari zihniyetler açısından bir toplam-metin olarak değerlendirildiğinde, yapılabilecek en temel tesbit şudur: Beklenen konfederasyon-içi belirgin örtüşmeler ve konfederasyonlar-arası keskin farklılaşmalar kadar, konfederasyon-içi anlamlı farklılaşmalar ve konfederasyonlar-arası anlamlı örtüşmeler de mevcuttur.

Konfederasyonlar-arası en temel farklılaşma bizzat kadın sorununun mevcudiyetine ve tarifine ilişkindir. Görüldüğü kadarıyla, isihdam alanında cinsiyetçilik durumu olarak 'kadın sorunu' diye toplumsal bir mesele Hak-İş açısından mevcut değilken, Türk-İş ve DİSK açısından, bu aşılması gereken bir toplumsal sorundur. Çalışma yaşamının kadınlara kısmen kapalı oluşunun sebebi olarak cinsiyetçiliği toplumsal bir sorun olarak görmeyi reddeden Hak-İş'e göre, kadın sorunu dendiğinde anlaşılması gereken eksik temsil değil, fakat kadınların yaradılış ya da geleneğe uygun bir biçimde toplumsal yaşama katılımlarını engelleyen düzenlemelerdir. Dolayısıyla, Hak-İş'e göre, kadın sorununun çözümü de, çalışma alanının kadınlara kısmi kapalılığını ortadan kaldırılabilecek tarzda yeniden düzenlenmesine değil, bu alanın kadınların yaradılışa ya da geleneğe uygun toplumsal rollerini ifa etmesine uygun hale getirilmesine bağlıdır.

Hak-İş ve öteki iki konfederasyon arasındaki bir başka keskin farklılaşma kadın sorunuyla İslam dini arasında ne türden bir ilişki olduğu noktasındadır. Kadın sorununun esas kaynağı olarak, bütün olumluluklarıyla birlikte gelenek ve kültür kategorilerini gösteren kimi DİSK ve Türk-İş temsilcilerinin, bu iki kategorinin temel unsurlarından biri olarak İslam dininin kadın sorununun esas sebebi olduğuna dair kanaatleriyle Hak-İş temsilcilerinin kadın sorunu ve İslam dini arasındaki ilişkiye dair kanaatleri arasında tam bir örtüşmezlik vardır. Hak-İş temsilcileri, oldukça ısrarlı ve tutarlı bir biçimde 'doğru İslamın' kadınların içinde buldukları bugünkü durumun sebebi olmadığını savunmaktadırlar. Hak-İş temsilcilerine göre, kadınlara yönelik tarihsel ya da aktüel adaletsizliklerin kaynağı İslam dini değil, fakat olsa olsa onun örfle karışmış tarihsel biçimleridir.

Konfederasyonlar-arası bu temel farklılaşmaların yanı sıra konfederasyonlar-ara-

sı belirgin örtüşmeler de vardır. Konfederasyonlar-arası örtüşmenin en belirginleştiği yer kadın sorununun kaynağının ne olduğu noktasıdır. Kadın sorununun kökenine ilişkin olarak tarihsel, sosyolojik ve yapısal bir sebepler setinden oluşan bir açıklama modeline başvurulması hemen hemen bütün konfederasyon temsilcilerinde gözlenen bir durum ve dolayısıyla da bütün konfederasyonlarda rastlanan bir cari zihniyettir. Her üç konfederasyondan çok sayıda temsilcinin paylaştığı bu ortak kanaate göre, kadın sorunu geleneklere bağlı olarak oluşmuş (tarihsel), rastlantısal olmayıp sisteme ait olan (yapısal), baskıcı veya özgürlükçü türden kişisel iradelere bağlı olmayıp, nesnel olarak oluşmuş bulunan (sosyolojik-nesnel) bir sorundur. Buna göre, kadın sorunu, onu yaşayan veya yaşatan somut öznelerin iradelerinden bağımsız ve onların kişisel sorumluluk alanlarının dışında ortaya çıkmış bulunan, mevcudiyetinden ve yeniden üretiminden onu deneyimleyen insanların sorumlu tutulamayacağı, dolayısıyla, değiştirilmesi oldukça güç ve değiştirilmesi için ya büyük ölçekli ya da tedrici müdahalelerin gerekli olduğu bir sorundur.

Kadın sorununun kaynağına yönelik olarak makro ölçekli ve nesnel bir açıklama sunma noktasında birleşen konfederasyon temsilcilerinin bu türden bir açıklama için başvurdukları bir başka zemin ise iktisat ve üretim alanıdır. Özellikle Türk-İş ve DISK temsilcilerince benimsenen bu açıklamaya göre, kadın sorununun kaynağında yatan Türkiye'nin bir sanayi toplumu olamayışı ve geri kalmışlığıdır. Oldukça objektivist bu yaklaşıma göre, kadın sorunu esas olarak bir kalkınma ve sanayileşme sorunudur. Görüşülen konfederasyon temsilcilerinin pek çoğu tarafından benimsenen bu objektivist yaklaşım, her üç konfederasyon tarafından paylaşılan cari bir zihniyetin mevcudiyetine işaret etmektedir. Buna göre, kadın sorununun kökeninde ya da yeniden üretiminde iradi, öznel ya da kurumsal bir sorumluluk olmadığından, sorununun çözülmesinde sendikalara ve sendikacılara da hiç bir sorumluluk düşmemektedir.

Kadın sorununa dair kişisel ya da kurumsal herhangi bir sorumluluk mefhumuna sahip olmayan bu cari zihniyete göre (eğer varsa) kadın sorununun çözümü, ortak yaşama tarafsız bir müdahale yeteneğine sahip bir kurum olarak devlete ve devlet tarafından kullanılacak mucizevi bir mekanizma olarak eğitime düşmektedir. Doğrusu, kadın sorununun kaynağında, gelenek, kültür, din, toplumsal yapı vb., çözümlenmesi ve değiştirilmesi zor kategorileri gösteren bir kanaat açısından bu oldukça makuldür; çünkü, makro ölçekli ve nesnel bir toplumsal sorun olarak kadın sorununun çözümü, ancak tedricen ve reformist bir tarzda olabilir ve böylesi bir tarzın en bilinen aracı da eğitimidir. Diğer bir deyişle, 'kadın sorununun çözümü eğitimden geçer' önermesi, somut erkek özneler olarak sendikacıların ve onların örgütü olarak sendikaların sorunun oluşumundaki ve yeniden üretimindeki tarihsel ve aktüel sorumluluklarını kabullenmeyen cari zihniyetle tamamen uyum içerisindedir.

Sonuç

Çalışma yaşamında cinsiyetçilik durumu olarak kadın sorununa dair Türk-İş, DİSK ve Hak-İş'teki baskın kurumsal gelenekleri ve yaygın cari zihniyetleri ortaya çıkarmayı amaçlayan bu çalışmada ulaşılan temel sonuçlardan ilki, kadınların ve kadın işçilerin sorunlarının ya da daha genel olarak "kadın sorununun" sendikal gündeme dahil oluşuna ilişkindir. Görülen, kadınların ve kadın işçilerin 1990'lara değin sendikal gündeme ya hiç dahil olmadıkları, ya da (işçi) erkeklerin karıları/aileleri olarak veya yetişkin erkek işçilere kıyasla eksiklikleri olan (çocuk ve genç işçiler gibi) işçiler olarak dahil olduklarıdır. Öte yandan, namevcut olmaktan kurtulup "eksik" işçiler olarak sendikal gündeme dahil oldukları durumda, kadın işçiler ve onların sorunları sendikal gündem ve faaliyet hiyerarşisinin dibinde yer almaktadır.

Bir başka temel sonuç, kadın sorununun kökenine dair zihniyet durumlarına ilişkindir. Aktarılan kimi farklılıkları bir an için ihmal ettiğimiz takdirde görülen, her üç konfederasyondaki egemen zihniyetin kadın sorununu, oluşumunda ve devamında sendika(cı)ların ya da başka somut öznelerin sorumluluğu olmayan, değiştirilmesi zor, makro-ölçekli, nesnel bir sorun olarak tanımladığıdır. Buna göre, kadın sorunu, tarihsel olarak oluşmuş, büyük ölçekli ve nesnel bir sorun olarak 'orda olan' bir sorundur. Kadın sorununun adeta 'kendinde' ve orda olan bir sorun olarak tarif edilmesini mümkün kılan dilsel donanım, esas olarak, meselenin kökenini tarihselleştiren, nesnelleştiren ve anonimleştiren söylemsel stratejilerden oluşmaktadır. Kadın sorununun kökenine dair bu genel cari zihniyet, meselenin çözümüne dair bir başka genel cari zihniyet olarak da karşımızdadır. Kadın sorununu, tarihsel olarak oluşmuş, büyük ölçekli ve nesnel bir sorun olarak kodlayan bu cari zihniyetin çözüm önerisi, meselenin bu biçimde tarif edilmesiyle uyum içindedir. Mesele, oluşumunda somut şahıs ve kurumların katkısı olmayan, tarihten gelen, genel bir toplumsal sorun olduğuna göre, çözüm de meselenin tüm bu özelliklerine cevap verebilecek olan mucizevi enstrüman olarak eğitimidir. "Çözüm eğitimden geçer" zihniyetinin sendika konfederasyonları açısından ifade ettiği anlamı biraz daha derinleştirmek gerekir. Kadın sorununun oluşumunda sendikaları ve sendikacıları sorumsuzlaştıran bu zihniyete göre, çözüme katkıda bulunacak olan eğitimi sunacak olan devlet (sendika(cı)lar değil), eğitilecek olanlar da (yine sendika(cı)lar değil) anonim başkalarıdır. Sendikacıların eğitime katkı da bulunma sorumluluğu olmadığı gibi, eğitime de ihtiyaçları yoktur.

Konfederasyonların merkezi metinlerinden ve sendikacı mülakatlarından çıkarılabilecek üçüncü bir temel sonuç ise kadın sorununa dair bakış açısı ile işgal edilen örgütsel konum arasındaki manidar ilişkidir. Görülen odur ki, sendika yönetimlerinin üst kademelerindeki erkek sendikacıların büyük bir çoğunluğu, kadın sorununun

kökenini tarihsel ve nesnel kategorilerle açıklayan zihniyetin şu ya da bu versiyonunu paylaşmaktayken, alt kademelerdeki kadın sendikacılar, bağlı oldukları konfederasyon hangisi olursa olsun, oldukça istikrarlı ve hemen hemen istisnasız bir biçimde, bu zihniyetin dışında durmaktadırlar. Alt kademe yöneticisi kadın sendikacılara egemen zihniyet, kadın sorununun oluşumunda, yeniden üretiminde ve çözümünde gerçek şahıslara sorumluluk biçmek suretiyle, önceki zihniyetten dramatik bir kopuşu sergilemektedir. Üst kademe erkek yöneticilerle alt kademe kadın yöneticiler arasında gözlenen bu manidar zihniyet farkı, oldukça benzer bir biçimde konfederasyon metinlerinde de izlenebilmektedir. Konfederasyonların program ve tüzük gibi merkezi metinleri, kadın sorununun oluşumunda ve çözümünde somut sorumlulukları işaret etme ihtiyacını duymazken, oluşumunda kadın sendikacıların etkin olduğu 'Kadın Sendikacılar Kurultay Raporu' gibi metinlerse bu sorumluluğu açıkça işaret etmektedirler. Kadın sorununun oluşumunda ve yeniden üretiminde olduğu kadar çözümünde de somut şahıs ve kurumlara düşen sorumluluğu işaret eden bu türden metinlerin, meselenin çözümünde kadınlara düşen işlere yaptıkları vurgu, konfederasyonların farklı metinlerinin farklı zihniyetlerden esinlenebildiğini göstermektedir.

Summary

This essay is produced out of a qualitative research which intended to examine the institutional traditions in trade-unions and current mentalities of trade-unions officials with an aim to reveal how the trade unions in Turkey perceive woman question. The primary conclusion of this examination is that, having perceived woman question as an objective and structural problem, all three trade-union confederations deny the contributions of concrete subjects, including trade unions and trade-union officials, into the production and reproduction of the question. To this perception, woman question is a social problem 'out there'. What is crucial in this perception is that it (re)presents woman question as if it emerged and continues to exist 'without subjects'. It is clear that this representation is bound to fail to provide a critical insight in approaching woman question.

KAYNAKÇA

- BARRETT, M. (1996) **Marx'tan Foucault'ya İdeoloji**, İstanbul: Sarmal Yayınları.
- BEECHEY, V. (1977), "Some Notes on Female Wage Labour in Capitalist Production", **Capital and Class**, Autumn, pp. 45-66.
- BRADLEY. H., (1989) **Men's Work Women's Work: A Sociological History of the Sexual Division of the Labor in Employment**, Minneapolis Uni. Press.
- DELPHY, Hartman, Molyneux, (1992) **Kadının Görünmeyen Emegi**, İstanbul: Kardelen.
- DİSK (1980) **7. Genel Kurul Çalışma Raporu**, İstanbul.
- DİSK (1992) **8. Genel Kurul Belgeleri**, İstanbul.
- DİSK (1994) **Tüzük**, İstanbul.
- ECEVİT, Y. (1989/90) "Kadınlar, Siyasal Katılım ve Sendikalar", **Yıllık**, A.Ü.BYYO, Ankara.
- ECEVİT, Y. (1991)"Türkiye'de Kadın İşgücünün Marjinalliği", **Çalışma Hayatında Kadın Paneli 15 Ocak**, Türk Demokrasi Vakfı, Ankara.
- FAIRCLOUGH, N. (1989) **Language and Power**, London: Longman.
- FAIRCLOUGH, N. (1992) **Discourse and Social Change**, Cambridge: Polity Press.
- FOUCAULT, M. (1989) **The Archaeology of Knowledge**, London: Routledge.
- HAK-İŞ (1992) **Tüzük**, Ankara.
- HAK-İŞ (1992) **7. Olağan genel Kurul Çalışma Raporu**, Ankara.
- KORAY, M., (1991) **Çalışma Yaşamı Penceresinden Kadın Gerçekleri**, İzmir: TÜSES.
- McDONELL, D. (1986) **Theories of Discourse**, Oxford: Basil Blackwell.
- TÜRK-İŞ (1995a) **Kadın Sendikacılar Kurultayı Çalışma Raporu**, Ankara.
- TÜRK-İŞ (1995b) **Kadın Sendikacılar Kurultayı Çalışma Raporu**, Ankara.
- TOKSÖZ, G., (1994) "Kadın Çalışanlar ve Sendikal Katılım", **SBF Dergisi Yılmaz Günel'a Armağan Sayısı**, Ankara.

FARKLI YAŞAM DÖNEMİNDEKİ AİLELERİN KONUT VE YAKIN ÇEVREYE YÖNELİK BEKLENTİLERİ

Velittin KALINKARA*

ÖZ

Bu araştırma, ailelerin yaşam dönemlerine göre konut ve yakın çevreye yönelik beklentilerini ortaya koymak amacı ile planlanmış ve yürütülmüştür. Konut ve yakın çevreye yönelik beklentiler fiziksel çevre, toplumsal hizmetler, sosyal çevre, birey-mekan uyumu, konfor ve ekonomi olarak altı faktörde ele alınmıştır. Bu altı faktör toplam 39 cümleyi kapsamaktadır. Bu 39 cümleden, 38'inde faktör yükü .40'ın üzerindedir, faktör yükü .40'dan daha düşük olan bir cümle ise analize dahil edilmemiştir. Toplam 501 aile üzerinde yapılan çalışmada, beklentilerin aile yaşam dönemlerine göre farklılıkları tek yönlü varyans analizi ile araştırılmıştır. Varyans analizi sonuçları konut ve çevreye ilişkin beklentilerin yaşam dönemlerine göre farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Araştırmada sosyo-ekonomik düzey (SED), öğrenim durumu, konut mülkiyeti ve konutta oturma süresi değişkenlerinin etkisini belirlemek için Duncan testi ve t testi uygulanmıştır. Ayrıca, bireysel özellikler, konut özellikleri ve çevredeki ailelerin özelliklerinin, konut ve çevreye yönelik beklentiler ve çevresel tatmin üzerindeki etkileri korelasyon analizi ile araştırılmıştır. Bulgular dikkate alınarak, bundan sonra yapılacak araştırmalar ile ilgili önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Aile Yaşam Dönemi, Konut, Yakın Çevre, Çevresel Tatmin.

FAMILY LIFE-CYCLE DIFFERENCES IN EXPECTATIONS TOWARDS HOUSING AND RESIDENTIAL ENVIRONMENT

ABSTRACT

This research was carried out in order to determine family life-cycle differences in expectations towards housing and residential environment. These expectations were analysed as six factors included physical environment, public services, social environment, person-space adaptation, comfort and economy. These six factors included 39 sentences. Variables with factor loadings less than .40 were excluded from the set of the 39 items, 38 items loaded at the .40 level or above. At total, 501 families and family life-cycle differences in expectations were investigated by using variance analysis (One-way ANOVA). The results of variance analysis showed that expectations towards housing and residential environment varied depen-

* Doç.Dr., Ankara Üniversitesi, Ev Ekonomisi Yüksekokulu, Ev İdaresi ve Aile Ekonomisi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

ding on family life-cycle. In this research, in order to determine the effects of the variables of socio-economic status, educational level, housing possession, residing period in house, the Duncan test and t test were used. Moreover, the effects of personal characteristics, housing characteristics and characteristics of families living in the same environment, on expectations towards housing and residential environment and environmental satisfaction were investigated by using correlation analysis. Considering the research findings, some suggestions for future studies were also given.

Key Words: Family Life-cycle, Housing, Residential Environment, Environmental Satisfaction

1. Giriş

Geleneksel olarak, konutla ilgili araştırmalar konut ünitesi üzerinde odaklanmaktadır. Konut çevresi sınırlı bir şekilde ele alınmakta, ailelerin konut ve konutun yakın çevresine yönelik beklentileri konusunda çok az sayıda araştırma bulunmaktadır. Konutla ilgili araştırmalar daha çok fiziksel kalite ve tatmine yöneliktir (Peck and Stewart, 1985:363-372; Ha and Weber 1994:296-308; Kutty 1996:151-166; Ka-itilla 1998:147-158; Kalinkara and Ersoy 1998: 203-215). Bazı araştırmalar ise aile yaşam döneminde ortaya çıkan değişiklikler ve konut değiştirme üzerinde yaşam döneminin etkileri üzerinde odaklanmaktadır (Clark and Onaka 1983:47-57; Baum and Hassan 1999:23-41).

Konut yaşam deneyimlerinin şekillendiği ve kullanıcının yaşamını doğrudan etkileme potansiyeline sahip önemli alanlardan biridir (Peck and Stewart, 1985:364). Konutun yakın çevresi de aile yaşamını önemli ölçüde etkilediğinden, ailenin ihtiyaç ve ilgilerini karşılayacak biçimde olması günlük yaşama anlam kazandırır (Meeks and Deacon 1972:11). Yaşamak için en uygun yerleşim yerinin seçilmesi birey ve ailelerin verdikleri önemli kararlardan biridir. Seçimde dikkate alınan değerler ailelere ve yaşam dönemlerine göre farklılık gösterir. Uygun seçilmiş fiziksel çevre, insanların hem performanslarını hem de toplumsal ilişkilerini olumlu etkiler (Hoglund 1985: 15).

Konut ve çevre ile ilgili süreçlere bakıldığında, ailelerin konut çevresini düzeltme kararları tatminsizlik düzeyinin bir sonucu olarak görülür. Tatminsizlik, konut çevresinde arzu edilen nitelikler ile mevcut durum arasındaki farklılığın bir göstergesidir. Hanehalkı yapısı veya sosyo-ekonomik yapıdaki değişiklikleri içeren içsel faktörler ile beklentilerdeki farklılaşmalar ya da yaşanan ortamda ortaya çıkan değişiklikler bireylerin konut çevresinden tatminini azaltır, tatminsizlik üst düzeye ulaştığında aile yeni bir yer aramaya başlar (Coupe and Morgan 1981 211; Clark and Onaka 1983: 52, 56; Baum and Hassan 1999: 26).

Aile büyüklüğü, beklentileri etkileyerek, konut ve çevrenin değiştirilmesi ile ilgili kararlarda önemli rol oynar. Ailedeki birey sayısının fazla olması, kullanılabilir konut kaynakları üzerinde baskı yaratır, bu da aile büyüklüğü ve çevrenin değiştirilmesi kararları arasındaki ilişkiyi ortaya koyar. Aile büyüklüğünde ortaya çıkan değişiklikler, konut çevresinden tatminsizliği etkilediği gibi çevrenin değiştirilmesine de yol açabilir (Baum and Hassan 1999: 27-28).

Aileler için uygun bir konut ve çevrede yaşamak önemli bir amaçtır (Montgomery and McCabe 1973:2). Sosyo-ekonomik değişkenler ve tüketici tercihleri de konutun fiziksel koşullarının yeterliliği ile doğrudan ilintilidir. Konut çevresinin fiziksel koşullarının yetersiz olması, komşuların sosyal özelliklerinin farklı olması, ailelerin konutlarını ve çevreyi değiştirmelerinde etkili olan faktörlerdir (Zey-Ferrell et al 1977: 233). Böylece, buldukları konutun fiziksel özelliklerinden, konut çevresinden ve komşuların sosyal özelliklerinden memnun olmayan aileler, yeni bir konut arama ve çevrelerini değiştirme yönünde çaba harcarlar. Bunlara ek olarak, ailenin yaşam döneminde ortaya çıkan değişiklikleri karşılamada konutun yetersiz kalması, çevrede yeterli okul ve alışveriş merkezleri bulunmaması veya çevrenin çocukların yetişmesine uygun olmaması nedeni ile başka bir konuta ve çevreye taşınma yönünde beklentiler ortaya koyarlar ve koşullar uygun olduğunda da değişikliği gerçekleştirirler. Ailelerin beklentisi daha çok toplumsal kolaylıklara ve hizmetlere yakın olma, konut alanının yeterli olması, ferah, sessiz ve güvenli bir çevre gibi konutun fiziksel özellikleri üzerinde odaklanmaktadır (Campbell et al 1976: 218). Bazı durumlarda konut çevresinin sağladığı olanaklar, konuttan daha önemli olabilmektedir (Agan 1972:16).

Yakın çevre özellikleri, yaşam dönemleri boyunca aileler için ilgi odağı olmuştur. McAuley ve Nutty (1982: 307) genç hanehalklarının kültürel, rekreasyonel, eğitimsel, işle ilgili kolaylıklar ve konutun görünür boyutlarına ilişkin beklentilerinin yüksek olduğunu ortaya koymuşlardır. Yaşlı ailelerin beklentileri ise daha çok fiziksel çevre, uygun alışveriş merkezleri ve bunları kullanabilme yönündedir. Genç aileler toplumsal faaliyetlere daha fazla katıldıklarından, yaşlılara göre konut ve yakın çevre ile ilgili beklentileri daha yüksektir. Yapılan araştırmalar, yaşlı insanların konut çevresinden ve konutun özelliklerinden tatminlerinin (Kalınkara and Ersoy 1998:211-212), çocuklu ailelere göre daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır (Earhart et al 1994: 311). Peck and Stewart (1985:370) ailelerin konuttan memnuniyetlerinin çevreden daha fazla memnun olma, konutun yapı kalitesinin iyi olması, konutun kendi mülkü olması, oda başına düşen birey sayısının düşük olması, uzun zamandır aynı konutta yaşama ve konut maliyetinin düşük olmasına bağlı olarak arttığını belirlemişlerdir. Araştırmada, konut tatmininin, konut çevresinden ve konut özelliklerinden memnuniyet ile doğrudan ilintili olduğu ortaya konulmuştur.

Hane halkı yapısında ortaya çıkan değişiklikler yanında, aile gelirindeki değişimler, eşlerden birinin iş değiştirmesi, statü değişikliği vb. nedenlerle konut ve çevreye yönelik beklentilerin değiştiği ve tüm bu faktörlerin ailelerin konutlarını değiştirmelerine neden olduğunu göstermektedir (Moriarity 1974: 450; Coupe and Morgan 1981: 212).

Birey ve ailelerin bir yerleşim yerini seçerken dikkate aldıkları önemli etkenlerden biri de arkadaşları ya da arkadaş olabileceklerini düşündükleri kimselerle ve temelde yüksek statüdeki insanlarla birarada yaşama isteğidir. Uygun komşulara ve arkadaşlara yakınlık, yerleşme konusunda çekiciliği artıran önemli bir etkidir. Aynı şekilde, iş olanağını artıracak komşular ya da prestij sahibi kimselerle bir arada oturmak da ailelerin beklentileri arasındadır (Moriarity 1974: 450).

Genişleme dönemindeki aileler çocuk sayısı artışı nedeni ile geniş ve çok odalı konutları tercih etmekte, daralan veya yaşlı aileler sosyal ve ekonomik durumlarına uygun bir konutta ve çevrede oturmaya önem vermektedir (Okroku 1971: 336). Aile yaşam dönemi ile beklentiler arasında genelde doğrusal bir ilişki bulunmaktadır. İlk yıllarda ailelerin konut ve çevreye ilişkin beklentileri daha yüksek iken, ailenin yaşam dönemi ilerledikçe, konut ve çevreye yönelik beklentilerin azaldığı, buna karşılık sosyal etkileşimin önem kazandığı görülmektedir (Earhart et al 1994:317).

Bu araştırma, farklı yaşam dönemlerindeki ailelerin konut ve çevresine yönelik beklentilerini belirlemek amacı ile planlanmış ve yürütülmüştür.

2. Materyal ve Yöntem

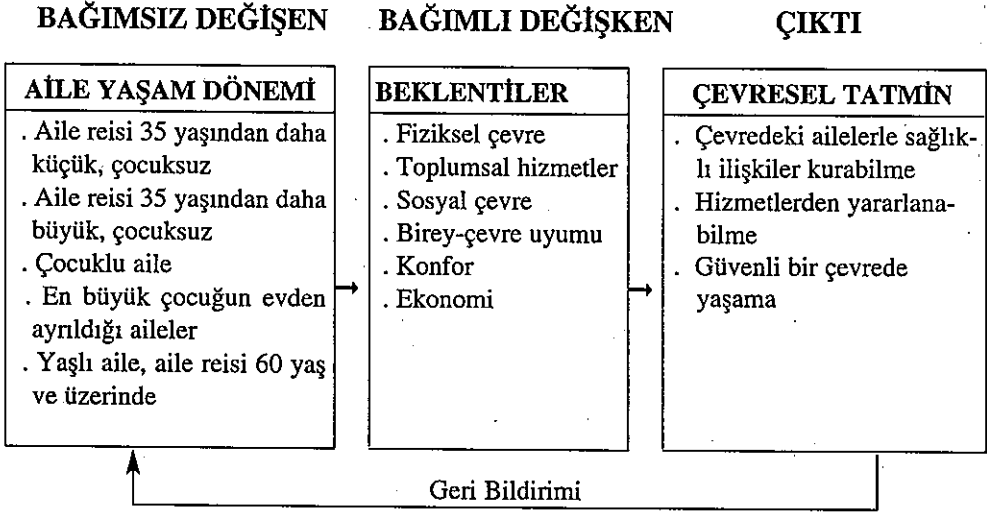
Ankara'da farklı yaşam dönemlerindeki ailelerin konut ve çevresine yönelik beklentilerini belirlemek amacı ile planlanan bu çalışmada, aile yaşam dönemi değişkeni, McLeod ve Ellis'in (1982:178; 1983:700) sınıflaması dikkate alınarak 5 kategoride ele alınmıştır (Çizelge 1). Dolayısı ile bekar, boşanmış, dul, tek ebeveynli olanlar ve aile olmayanlar araştırma kapsamı dışında tutulmuştur.

2.1. Örneklem

Araştırma, Ankara metropolitan alanda, orta ve üst sosyo-ekonomik düzeydeki (SED) aileler üzerinde yürütülmüştür. Alt SED'deki aileler öğrenim ve gelir düzeylerinin çok düşük olması ve çoğunluğunun konut ve yakın çevrenin seçimine olanak vermeyen "gecekondu" bölgelerinde oturmaları nedeni ile örneklem kapsamı dışında tutulmuşlardır. Örneklem DİE'nün "sosyo-ekonomik statüye göre semtlerin dağılımı listeleri" temel alınarak belirlenmiştir. Semtler random seçilmiş, hanehalkları ise % 5 örnekleme belirlenmiştir. Buna göre, orta SED'den 317 ve üst SED'den 184 olmak üzere 501 aile araştırma kapsamına alınmıştır. Verilerin toplanmasında soru formu

kullanılmıştır. Soru formu daha önceki çalışmalar gözden geçirilerek geliştirilmiş (Lansing et al 1970:39, 43, 120; Ha and Weber 1994:302-303; Kain and Quigley 1970; Weidemann et al 1982:695-724), sorular aile reisi veya eşine yöneltilmiştir.

Şekil 1: Aile Yaşam Dönemi, Konut ve Çevreye İlişkin Beklentiler Modeli.

2.2. Değerlendirme Araçları

Araştırma verileri SPSS istatistik programı kullanılarak değerlendirilmiştir. Ailelerin konut ve çevresinden beklentileri fiziksel çevre, toplumsal hizmetler, sosyal çevre, birey - mekan uyumu, konfor ve ekonomi olmak üzere altı boyutu içermektedir. Konut ve çevreden beklentilere ilişkin olarak 39 Likert tipi cümle yer almıştır. Bu cümlelere verilen yanıtlar “çok önemli”den “çok önemsiz”e 1-5 puanla değerlendirilmiş, “cevapsız” yanıtına (0) sıfır puan verilmiştir.

Örnek yeterliliğini belirlemek amacı ile KMO (Kaiser-Meyer-Olkin) analizi uygulanmış ve örneğin güvenilirlik katsayısı için alpha değeri .885 olarak bulunmuştur ($p < 0.01$). Carmines ve Zeller (1982) konut ve çevreye yönelik beklentiler için güvenilirlik düzeyinin .80 ve üzerinde olması gerektiğini belirtmişlerdir. Bu da araştırma örnekleminin yeterli olduğunu ortaya koymaktadır. Faktör analizi sonucunda 39 cümle 6 faktörde gruplanmıştır. Bu 6 faktör, varyansın % 58.8’ini açıklamaktadır. Bu oranın % 50’nin üzerinde olması da analizin geçerli olduğunu göstermektedir.

Çizelge 1: Konut ve Çevresine Yönelik Beklentilere Ait Faktör Analizi Sonuçları

Faktörler ve Cümleler		Faktör
Faktör 1. Fiziksel Çevre		Yükleri
1	Konut çevresinin görünümünün doğal, sessiz-sakin olması, çevrede yeşillikler olması	.590
2	Arkadaş ve akrabalara yakın olması ve komşularla samimi ilişki kurmaya olanak vermesi	.579
3	Konutun diğer insanlardan gizliliği sağlaması, gereksiz müdahaleleri önlemesi*	.340
4	Konutun bahçesinin olması, bahçede çiçek yetiştirebilme, özgürce değişiklik yapabilme	.588
5	Konut dışı alanların pişirme ve dinlenme için yararlanılabilecek yeterlilikte olması	.671
6	Çevrenin çocukların yetişmesine uygun ve güvenli olması	.644
7	Yeşil alanlara / kırsal kesime daha yakın bir konutta oturulması	.719
8	Çevrede hava kalitesinin iyi olması	.598
Eigen değeri=2.140		Açıklayıcı varyans=26.7 %

Faktör 2. Toplumsal Hizmetler

9	Su, kanalizasyon, çöp sistemleri ile cadde ve sokakların, kaldırımların nitelikli olması	.686
10	Konut çevresinin temiz ve iyi aydınlatılmış cadde ve sokaklara, uygun park yerlerine sahip olması	.579
11	Yakın çevrede kolay ulaşılabilen nitelikli okulların, gündüz bakımevlerinin olması	.463
12	Çevrede yeterli alışveriş merkezleri, sağlık hizmeti veren kuruluşlar, polis ve itfaiye teşkilatlarının bulunması	.656
13	Kolay ulaşılabilen ve konuta yakın toplu taşıma sistemlerinin bulunması	.480
14	Konutun iş yerine yakın ve kolay ulaşılabılır olması	.509
15	İbadet yerlerine ve dini kuruluşlara yakın olması	.508
Eigen değeri=2.511		Açıklayıcı varyans= 35.9 %

Faktör 3. Sosyal Çevre

16	Çevredeki insanlarla dost olma, onları tanıma ve iletişimde bulunma	.648
17	Kolaylıkla iletişim kurabilecek, benzer statüdeki birey ve ailelerle aynı çevrede oturma	.607
18	Çevrede daha nitelikli, sosyo-ekonomik statüsü yüksek komşuların bulunması	.699
19	Prestijine uygun bir konutta ve bölgede oturma	.691
20	Sosyal yapısı daha iyi bir çevrede oturma	.580
21	Konutun gurur kaynağı olması, diğer insanların dikkatini çekmesi ve beğeni kazanması	.592
22	Aile ve akrabalara yakın bir çevrede oturma	.704
23	Çevrenin çocuklar, yetişkinler ve tüm aile üyeleri için sosyal aktivite olanağı sağlaması	.539
24	Yakın çevrede sinema, tiyatro, kütüphane vb. gibi yeterli kültürel olanakların bulunması	.563
25	Çevrenin çocukların yetişmesine uygun olması, onlar için yeterli oyun alanları bulunması	.717
Eigen değeri=3.612		Açıklayıcı varyans= 36.1 %

Faktör 4. Birey-Mekan Uyumu

26	İç ve dış görünümü güzel, iyi dizaynlanmış ve nitelikli olması	.432
27	Konutun hoşlanılan bir konut tipi olması, faaliyetleri ve yaşamı istenilen şekilde yürütebilmeye olanak vermesi	.572
28	Konutun geniş, oda sayısı fazla ve yeterli depolama alanlarına sahip olması	.530
29	Aile yapısında meydana gelen değişikliklere (birey sayısının artması, çocukların büyümesi ya da evden ayrılmaları, vb.) cevap verebilmesi	.580
30	Konuttaki alan düzenlemesinin, tüm aile üyelerinin birlikte ya da bireysel faaliyetleri için zaman geçirmeye olanak vermesi	.599
Eigen değeri=2.557		Açıklayıcı varyans = 51.1 %

Faktör 5. Konfor

31	Konutun emniyetli olması ve gerekli konforu sağlaması	.478
32	Bakımının kolay olması	.615
33	Konutta gerekli ses izolasyonunun sağlanması, çevreden ve diğer konutlardan gelecek seslere karşı gerekli önlemlerin alınması	.568
34	Enerji tasarrufu sağlayacak şekilde inşa edilmesi, ısıtmada harcanan enerjiyi ve ısıtma maliyetini azaltması	.527
35	Konutun iyi güneş alması, ısıtma ve havalandırma sisteminin uygun olması, konutta nem bulunmaması	.568
Eigen değeri=2.777		Açıklayıcı varyans = 55.5 %

Faktör 6. Ekonomi

36	Konutun kiracı için ödenen paraya değmesi, ev sahibi için iyi bir yatırım olması	.574
37	Çevredeki konutların fiyat artışlarının kentin diğer alanlarından daha yüksek olması	.670
38	Daha az bakım gerektiren ve sorumluluğun tamamen ailede olmayacağı bir konut tipi olması	.613
39	Yapının kaliteli ve bakım maliyetinin düşük olması	.559
Eigen değeri=1.881		Açıklayıcı varyans = 47.0 %

*Bu değişken analizden sonra indeksten çıkarılmıştır.

Konut ve çevresine yönelik beklenti boyutlarının kavramsal geçerliğini test etmek amacı ile her bir beklenti indeksi için faktör analizi uygulanmıştır. Analiz sonucunda 39 cümleden faktör yükü .40 ve daha büyük olan 38'i dikkate alınmış (Çizelge 1) "konutun diğer insanlardan gizliliği sağlaması, gereksiz müdahaleleri önlemesi" cümlesi faktör yükü düşük olduğu (.340) için indeksten çıkarılmıştır.

Konut ve çevreden beklentilerin ölçümünde kullanılan 38 cümle fiziksel çevre (7), toplumsal çevre (7), sosyal çevre (10), birey- mekan uyumu (5), konfor (5) ve ekonomi (4) olarak dağılmaktadır.

Konut ve yakın çevreye yönelik beklentiler üzerinde bağımsız değişken olan aile yaşam dönemi ile sosyo-ekonomik düzey, deneğin öğrenim durumu, konut mülkiyeti ve konutta oturma süresi değişkenlerinin etkisi araştırılmıştır. Önemlilik düzeyinin belirlenmesi için, ikili gruplarda “t testi”, üç veya daha fazla gruplarda ise “tek yönlü varyans analizi (F testi)” uygulanmıştır. Uygulanan varyans analizinde sonucun anlamlı çıkması durumunda, hangi gruplar arasında farkın önemli olduğunun bulunması için “Duncan testi” kullanılmıştır. Anlamlılık düzeyi olarak en düşük 0.05 alınmıştır.

Araştırmada ayrıca, konut ve yakın çevreye yönelik beklentiler ve çevreden tatmin üzerinde bireysel özellikler, konut özellikleri ve çevredeki ailelerin özellikleri de ele alınmış, bu amaç için “Pearson korelasyon katsayısı” hesaplanmıştır.

3. Bulgular ve Tartışma

Araştırma bulguları, aile ve konuta ilişkin genel bilgiler, ailelerin konut ve çevresinden beklentileri ve çevreden tatmin- beklenti ilişkisi olarak üç alt başlıkta ele alınmıştır.

3.1. Aileler ve Konutları Hakkında Genel Bilgiler

Araştırma kapsamına alınan ailelerde birey sayısı 2-8 arasında değişmekte olup, ailelerin % 60.4’ü 3-4 kişiden oluşmaktadır. Ailelerin yaklaşık 1/5’i (% 20.4) iki kişiden kuruludur, bunlar başlangıç aileler, çocuksuz aileler ve yaşlı ailelerin bir bölümüdür.

Ailelerin % 20.2’sinin çocuğu bulunmamaktadır. Bunlar başlangıç aileler, 35 yaşından büyük çocuksuz aileler ve yaşlı ailelerdir. Çocuklu ailelerin yaklaşık 1/3’ünün bir çocuğu, % 44.5’inin iki çocuğu vardır. Diğerlerinde ise çocuk sayısı üç veya daha fazladır. Deneklerin % 39.5’i yüksek öğrenim görmüştür. Bunu orta öğrenim görenler (% 36.9) ve okur-yazar, ilkökul öğrenimi görenler (% 23.6) izlemektedir (Bkz. Çizelge 2).

Çizelge 2: Deneklerin Demografik Profili

Demografik profil (N= 501)	N	%
Sosyo-ekonomik düzey		
-Orta SED	317	63.3
-Üst SED	184	36.7
Ailedeki birey sayısı		
2	101	20.2
3-4	279	59.7
5-6	94	18.8
7+	7	1.4
Çocuk sayısı		
Çocuksuz	102	20.4
1	141	28.1
2	178	35.5
3	59	11.8
4+	21	4.2
Deneğin öğrenim durumu		
Okur-yazar ve ilkokul	118	23.6
Orta dereceli okul	185	36.9
Yüksekokul	198	39.5

Araştırma kapsamına alınan ailelerin çoğunluğu (% 81.6) apartman konutlarda yaşamaktadır. Müstakil (% 9.0) ve dubleks - tripleks konutlarda yaşayanların (% 9.4) oranı ise daha düşüktür. Konutların yarıdan fazlası (% 54.3) dört odalıdır, 2-3 odalı olanlar % 38.9, beş ve daha fazla odalı olanlar % 6.8 oranındadır. Çocuklu ailelerde ve en büyük çocuğun evden ayrıldığı ailelerde oda başına düşen birey sayısı 1'den daha yüksektir. Bu durum, sözkonusu ailelerde barınma yoğunluğunun fazla olduğunu göstermektedir (Çizelge 3). Buna karşılık, çocuksuz ailelerde bu değer 0.6 - 0.7, yaşlı ailelerde ise 1'dir. Konutların yarıdan fazlası 100 m² veya daha küçüktür. Birey başına düşen konut alanı çocuksuz ailelerde yaklaşık 50 m² iken, çocuklu ailelerde bu ortalama 30 m²'ye, yaşlı ailelerde ise 35 m²'ye civarındadır.

Yatak odası sayısı 1-5 arasında değişmektedir. Konutların yarıdan fazlasında (% 54.9) iki yatak odası bulunmaktadır. Tek yatak odalı konutların oranı % 25.1'dir. Üç ve daha fazla yatak odası bulunanlar % 20 oranındadır. Birey sayısı arttıkça yatak odası sayısı artmakta, ancak kalabalık ailelerde anne-baba dışındaki çocuklar ay-

nı odayı paylaşmaktadır. Özellikle çocuklu ve en büyük çocuğun evden ayrıldığı ailelerde iki kişi aynı yatak odasını paylaşmaktadır.

Genel olarak, yaşam dönemlerine göre konut büyüklüğünde bir değişiklik olmadığı, ailedeki birey sayısı artsa bile bunun konut alanına yansımadağı görülmektedir. Bu durum tüm ailelerin tercihlerinin yaklaşık aynı büyüklükteki konutlardan yana olmasından ve konut stoku içinde çok farklı büyüklüklerde konutlara rastlanmamasından kaynaklanmaktadır. Bu olumsuzluk konutlarda kişi başına düşen alana da yansımakta, aile büyüklüğü arttıkça kişi başına düşen konut alanı azalmaktadır. Aile reisinin 35 yaşın altında olduğu çocuksuz ailelerde oda sayısı, çocuklu ailelere, davalan ve yaşlı ailelere göre azalma göstermektedir. Bu durum birey sayısı azaldıkça ailelerin daha az, ancak daha geniş odalı konutları tercih ettiklerini göstermektedir.

Çizelge 3: Ailelerin Oturdukları Konutlara İlişkin Bilgiler

Konuta ilişkin bilgiler (N= 501)	N	%
Konutun mülkiyeti		
- Ev sahibi	335	66.9
- Kiracı	166	33.1
Konut tipi		
- Apartman	409	81.6
- Müstakil konut	45	9.0
- Dupleks / tripleks	47	9.4
Konut büyüklüğü (m²)		
- 85	69	13.8
86 - 100	204	40.7
101 - 115	64	12.8
116 - 130	114	22.7
131 +	50	10.0
Konuttaki oda sayısı		
2	18	3.6
3	177	35.3
4	272	54.3
5+	34	6.8
Konutta oturma süresi (yıl)		
- 1	65	13.0
2 - 5	202	40.3
6 - 10	116	23.1
11 - 15	47	9.4
16 - 20	44	8.8
21 +	27	5.4

3.2. Konut ve Çevreye Yönelik Beklentiler

Ailelerin konut ve çevresinden beklentileri fiziksel çevre, toplumsal hizmetler, sosyal çevre, birey-çevre uyumu, konfor ve ekonomi olarak altı alt başlıkta incelenmiştir. Söz konusu çevresel faktörlere yönelik beklenti puanları, aile yaşam dönemlerine göre incelenerek Çizelge 4'te verilmiştir.

Çizelgeden de anlaşılacağı gibi fiziksel çevreden beklentilere yönelik ortalama puanlar yaşlı ailelerde en yüksek, buna karşılık, aile reisinin 35 yaşından büyük olduğu, çocuksuz ailelerde en düşüktür. Aile reisinin 35 yaşından küçük olduğu, çocuksuz ailelerin ve çocuklu ailelerin toplumsal hizmetlere yönelik beklentileri daha yüksek bulunmuştur. Sosyal çevreden beklentiler her iki çocuksuz ailede de diğerlerine göre daha yüksektir. En büyük çocuğun evden ayrıldığı ailelerde ise sosyal çevre beklentileri en düşüktür. Birey-mekan uyumuna yönelik beklentilerin ise aile reisinin 35 yaşından küçük olduğu, çocuksuz ailelerde en yüksek, buna karşılık en büyük çocuğun evden ayrıldığı ailelerde en düşük olduğu belirlenmiştir. Konfora yönelik beklentilerde yine aile reisinin 35 yaşın altında olduğu, çocuksuz ailelerde en yüksektir, bunu yaşlı aileler izlemektedir. Ekonomiye yönelik ortalama puanlar, aile reisinin 35 yaşın altında olduğu, çocuksuz ailelerde en yüksek, aile reisinin 35 yaşından büyük olduğu, çocuksuz ailelerde en düşük bulunmuştur.

Çizelge 4: Ailelerin Yaşam Dönemlerine Göre Konut ve Yakın Çevresinden Beklentileri: Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

Çevre Faktörleri	Aile Yaşam Dönemi				
	OKÇ ¹	OBC	ÇKA	EBC	YŞA
Fiziksel çevre	16.88 (1.98)*	16.35 (1.93)	16.74 (2.45)	17.35 (2.08)	17.46 (1.79)
Toplumsal hizmetler	22.71 (2.43)	21.85 (2.35)	22.46 (2.60)	21.75 (3.05)	22.31 (2.40)
Sosyal çevre	31.67 (5.00)	31.70 (5.10)	31.36 (5.76)	29.26 (5.86)	31.35 (6.22)
Birey-mekan uyumu	21.88 (2.14)	21.15 (2.68)	21.22 (3.04)	19.96 (4.21)	20.82 (3.44)
Konfor	23.36 (1.79)	22.80 (1.70)	22.79 (2.70)	22.67 (2.53)	23.22 (1.83)
Ekonomi	16.12 (2.47)	15.20 (3.40)	15.82 (3.16)	15.80 (3.35)	15.77 (2.86)

(1) OKÇ=Aile reisi 35 yaşından küçük, çocuksuz, OBC= Aile reisi 35 yaşından büyük, çocuksuz, ÇKA=Çocuklu aile, EBC=En büyük çocuğun evden ayrıldığı aileler, YŞA=Yaşlı aileler

(*)Parantez içindeki değerler standart sapmalardır.

Bu sonuçlara göre, aile reisinin 35 yaşın altında olduğu, çocuksuz ailelerin konut ve yakın çevreden beklentilerinin en yüksek, buna karşılık en büyük çocuğun evden ayrıldığı ailelerde ise en düşük olduğu söylenebilir.

Konut ve yakın çevreye yönelik beklentileri oluşturan her bir seçenek üzerinde bağımsız değişken olan yaşam dönemi, sosyo-ekonomik düzey, deneğin öğrenim durumu, konut mülkiyeti ve konutta oturma süresinin etkileri de incelenmiş ve faktörlere göre aşağıda ele alınmıştır.

3.3. Fiziksel Çevre

Ailelerin fiziksel çevreden beklentileri ele alındığında, yaşlı aileler için konut çevresinin görünümünün doğal, sessiz - sakin olması, çevrede yeşillikler olması önemlidir ($p < 0.05$). Benzer şekilde, aile reisinin 35 yaşın üzerinde olduğu çocuksuz ailelerde sosyal katılımın fazla olması nedeni ile konutların kent merkezine daha yakın olması arzu edilirken, çocuklu ailelerin çocukların yetişmesine uygun, güvenli bir çevreyi tercih ettikleri belirlenmiştir ($p < 0.01$) (Çizelge 5). Yapılan varyans analizinde fiziksel çevreden beklentilerin yaşam dönemlerine göre farklılık gösterdiği ($F= 2.831$, $p < 0.05$) saptanmıştır. İlişkinin kaynağını belirlemek amacı ile yapılan Duncan testine göre yaşlı ailelerin beklentilerinin çocuklu ailelerden daha yüksek olduğu ($p < 0.05$), diğer gruplar arasında farklılık olmadığı ortaya çıkmıştır. Ev sahibi ailelerin konut ve yakın çevresinden beklentileri kiracı ailelerden daha yüksektir ($p < 0.05$). Konutta oturma süresi ise beklentiler üzerinde etkili olmamaktadır ($p > 0.05$). Sosyo-ekonomik düzey yükseldikçe beklentilerde bir azalma olmakta ($p < 0.01$), bu durum daha çok yüksek SED'deki ailelerin oturdukları yerleşim alanlarında fiziksel çevre ile ilgili pekçok sorunun çözülmüş olmasından ileri gelmektedir. Bulguların aksine, Baum ve Hassan (1999:31) çocuksuz çiftlerin ve 34-45 yaşları arasında tek yaşayan bireylerin fiziksel çevreye yönelik beklentilerinin ve çevreyi değiştirme eğilimlerinin diğer ailelerden daha yüksek olduğunu ortaya koymuşlardır.

Çizelge 5: Aile Yaşam Dönemlerine Göre Konut ve Yakın Çevreye İlişkin Beklentilere Ait Varyans Analizi Sonuçları

Varyans kaynağı	sd	K.O.	F	P
Fiziksel çevre	4	14.095	2.831	.024**
Toplumsal hizmetler	4	9.624	1.415	.228
Sosyal çevre	4	69.485	2.078	.083*
Birey-çevre uyumu	4	31.124	2.980	.019**
Konfor	4	6.418	1.085	.363
Ekonomi	4	2.906	.305	.875

(**) $P < 0.05$ (*) $P < 0.1$

3.4. Toplumsal Hizmetler

Toplumsal hizmetlerden beklentiler bakımından, yakın çevrede kolay ulaşılabilen nitelikli okullar ve gündüz bakımevlerinin olması ($p < 0.01$), konutun iş yerine yakın ve kolay ulaşılabilir olması ($p < 0.01$), çocuklu ve çalışan aileler için önemlidir. Buna karşılık, su, kanalizasyon, çöp sistemleri ile cadde ve sokakların, kaldırımların nitelikli olması; konut çevresinin temiz ve iyi aydınlatılmış cadde ve sokaklara, uygun park yerlerine sahip olması; çevrede yeterli alışveriş merkezi, sağlık hizmeti sunan kuruluşlar, polis ve itfaiye teşkilatlarının bulunması; kolay ulaşılabilen ve konuta yakın toplu taşıma sistemlerinin bulunması; konutun dini kuruluşlara yakın olması bakımından yaşam döneminin etkili olmadığı ($p > 0.05$), ailelerin beklentilerinin benzer olduğu belirlenmiştir. Toplumsal hizmetlerden beklentilere ilişkin toplam puanlar varyans analizi ile değerlendirildiğinde gruplar arası farkın önemli olmadığı ($F= 1.415$, $p > 0.05$) ortaya çıkmıştır (Çizelge 4).

Buna karşılık, toplumsal hizmetlere yönelik beklentilerde sosyo-ekonomik düzeyin etkili olduğu ($p < 0.05$), orta SED'deki ailelerin beklentilerinin üst SED'e göre yüksek olduğu belirlenmiştir. Bu durum, orta SED'deki ailelerin toplumsal hizmetlerden tam olarak yararlanamadıklarını ortaya koymaktadır. Konut mülkiyeti, konutta oturma süresi ve deneğin öğrenim durumu değişkenlerinin ise beklentilerde etkili olmadığı ($p > 0.05$) belirlenmiştir.

3.5. Sosyal Çevre

Sosyal çevreden beklentiler ele alındığında, en büyük çocuğun evden ayrıldığı aileler için prestijlerine uygun bir konut ve çevrede oturma, başlangıç ailelere göre daha önemlidir ($p < 0.05$). Yakın çevrede sinema, tiyatro, vb. kültürel olanakların bulunmasının önemi yaşam dönemi ilerledikçe azalmaktadır ($p < 0.01$). Çocuklu aileler için ise yakın çevrede çocukların yetişmesine uygun ve yeterli oyun alanlarının bulunması daha fazla önem taşımaktadır.

Çevredeki insanlarla dost olma, onları tanıma ve iletişimde bulunma; benzer statüdeki birey ve ailelerle aynı çevrede oturma; çevrede nitelikli, sosyo-ekonomik statüsü yüksek komşuların bulunması; sosyal yapının daha iyi olması; konutun gurur kaynağı olması, diğer insanların beğenisini kazanması; aile ve akrabalara yakın bir çevrede olması; çevrenin tüm aile üyeleri için sosyal aktivite olanağı sağlaması bakımından ailenin yaşam döneminin etkili olmadığı ($p > 0.05$), ailelerin beklentilerinin benzer olduğu görülmektedir.

Sosyal çevre faktörü açısından, yaşam dönemleri arasındaki farklılığın istatistiksel olarak anlamlı olduğu ($F=2.078$, $p < 0.01$) görülmektedir (Çizelge 4). En büyük çocuğun evden ayrıldığı ailelerin beklentileri, çocuklu ve yaşlı ailelere göre daha düşüktür ($p < 0.05$). Deneğin öğrenim düzeyi arttıkça beklentilerin de arttığı ($p <$

0.05), okur-yazar ve ilkokul öğrenimi görenlere göre, yüksek ve orta öğrenim görenlerin beklentilerinin daha yüksek olduğu saptanmıştır. Aynı şekilde, yüksek öğrenim görenlerinin beklentilerinin orta öğrenim görenlerden yüksek olduğu Duncan testi ile ortaya konmuştur ($p < 0.05$). Sosyo-ekonomik düzeyi yüksek olan ailelerin beklentilerinin de daha yüksek olduğu ($p < 0.01$), buna karşılık konut mülkiyeti ve konutta oturma süresinin ise beklentiler üzerinde etkili olmadığı ($p > 0.05$) ortaya çıkmıştır.

3.6. Birey-Mekan Uyumu

Birey-mekan uyumu açısından ilk çocuğun evden ayrıldığı aileler için konutun iç ve dış görünümünün güzel, dizaynının iyi yapılmış ve nitelikli olması oldukça önemlidir ($p < 0.05$). Çocuklu aileler, konutun aile yapısında meydana gelen değişikliklere cevap verebilmesinin kendileri için önemli olduğunu ($p < 0.01$) belirtmişlerdir. Konutun hoşlanılan bir tipte olması, faaliyetleri ve yaşamı zevkle yürütebilmeye olanak vermesi, konutun geniş, oda sayısının fazla ve yeterli depolama alanına sahip olması, konuttaki alan düzenlemesinin, tüm aile üyelerinin birlikte ya da bireysel faaliyetleri için zaman geçirmeye olanak vermesinin yaşam dönemlerine göre farklılık göstermediği ($p > 0.05$) belirlenmiştir.

Yapılan varyans analizinde birey-mekan uyumuna ilişkin toplam puanlar bakımından yaşam dönemi farklılıklarının önemli olduğu ($F= 2.980$, $p < 0.02$) bulunmuştur (Çizelge 4). Aile reisinin 35 yaşından daha küçük olduğu çocuksuz aileler ile çocuklu ailelerin beklentilerinin, en büyük çocuğun evden ayrıldığı ailelere göre daha yüksek olduğu ($p < 0.05$) ortaya çıkmıştır. Aynı şekilde, üst SED'deki ailelerin beklentilerinin orta SED'dekilerden yüksek olduğu ($p < 0.01$) görülmektedir. Deneğin öğrenim düzeyi yükseldikçe beklentiler de artmakta, okur-yazar, ilkokul öğrenimi görenler ile orta ve yüksek öğrenim görenler arasındaki fark anlamlı ($p < 0.05$) çıkmaktadır. Konut mülkiyeti ve konutta oturma süresinin ise beklentilerde etkili olmadığı ($p > 0.05$) belirlenmiştir.

3.7. Konfor

Ailelerin konuta ilişkin konfor beklentileri istatistiksel olarak farklılık göstermemektedir ($p > 0.05$). Tüm aileler konutun emniyetli ve konforlu olması, bakımının kolay olması, iyi güneş alması, nem bulunmaması, gerekli ses izolasyonunun sağlanmış olması ve enerji tasarrufu sağlayacak şekilde inşa edilmesinin kendileri için önemli olduğunu ifade etmişlerdir. Varyans analizi sonuçları ($F=1.085$, $p > 0.05$) yaşam dönemi farklılıklarının önemli olmadığını ortaya koymaktadır (Çizelge 4). Ancak, SED'i yüksek olan ailelerin beklentilerinin orta SED'dekilere göre yüksek olduğu ($p < 0.02$) belirlenmiştir. Konfor beklentileri bakımından deneğin öğrenim

durumu, konut mülkiyeti ve konutta oturma süresi değişkenlerinin ise etkili olmadığı ($p > 0.05$) bulunmuştur.

3.8. Ekonomi

Ekonomiye ilişkin beklentiler açısından da aileler yaşam dönemlerine göre benzerlik ($F= .305$, $p > 0.05$) göstermektedir (Çizelge 4). Aileler konutun kiracı için ödenen paraya değmesi, ev sahibi için iyi bir yatırım olması, çevredeki konutların fiyat artışlarının yüksek olması, konutun daha az bakım gerektiren tipte olması, yapının kaliteli ve bakım maliyetinin düşük olması konusundaki beklentileri benzer bulunmuştur. SED, deneğin öğrenim durumu, konutun mülkiyeti ve konutta oturma süresi değişkenlerinin de beklentiler üzerinde etkili olmadığı ($p > 0.05$) saptanmıştır.

3.9. Çevresel Tatmin - Beklenti İlişkisi

Ailelerin konut ve yakın çevreye yönelik beklentileri; bireysel özellikler, konut özellikleri ve çevredeki ailelerin özellikleri olarak 3 kategoride ele alınmış ve Çizelge 6'da verilmiştir.

Bireysel özellikler dikkate alındığında; deneğin yaşı ilerledikçe toplumsal hizmetler ve birey-mekan uyumuna yönelik beklentileri azalmaktadır ($p < 0.01$). Beklentilerde cinsiyet faktörü de etkili olmakta, erkeklerin toplumsal hizmetler, konfor ve ekonomiye yönelik beklentileri kadınlardan daha düşük ($p < 0.01$) çıkmaktadır. Buna karşılık, çevresel tatminin erkeklerde daha yüksek olduğu görülmektedir ($p < 0.01$). Bireyin öğrenim düzeyi arttıkça, sosyal çevre ve birey-mekan uyumuna yönelik beklentileri artarken ($p < 0.01$), fiziksel çevreden beklentileri azalmaktadır ($p < 0.05$). Aile geliri ise beklentiler ve çevresel tatmin üzerinde etkili olmamaktadır ($p > 0.05$). Evlilik süresi arttıkça, fiziksel çevreden beklentiler artmakta ($p < 0.05$), ancak, toplumsal hizmetler, sosyal çevre, birey-mekan uyumuna yönelik beklentiler ve çevresel tatmin azalmaktadır ($p < 0.05$).

Çizelge 6: Seçilmiş Değişkenler ile Beklentiler Arasında Basit Korelasyonlar (Pearson Korelasyon Katsayısı)

Kontrol Değişkenleri	Konut ve Çevreden Beklentiler						ÇTM
	FÇ1	TH2	SÇ3	BMU4	KN5	EKO6	
Bireysel Özellikler							
Yaş	-.010	-.186**	-.050	-.118**	.017	-.056	-.049
Cinsiyet	.011	-.169**	.031	-.046	-.163**	-.205**	.124**
Öğrenim	-.099*	.053	.182*	.186*	-.068	.029	-.053
Gelir	-.065	-.031	-.012	.056	.036	.015	-.023
Evlilik süresi	.099*	-.156**	-.087*	-.160*	.020	-.045	-.095*
Konut Özellikleri							
Konutun mülkiyeti	-.095*	.055	.038	.060	.010	.033	.056
Konut tipi	.075*	.076*	.102*	.082*	.083*	.026	-.090*
Konut büyüklüğü (m ²)	-.012	.016	.104*	.089*	-.022	.034	-.027
Oda sayısı	-.029	.000	.000	.019	-.015	-.027	-.053
Konutta oturma süresi	.046	-.085*	-.020	-.032	-.054	-.059	-.075*
Çevredeki Ailelerin Özellikleri							
Sosyal etkileşim	-.146**	-.060	-.042	-.109**	-.079*	-.044	.320*
Zevklerin benzerliği	-.027	-.006	-.063	-.129**	-.007	-.094*	.399**
Değer paylaşımı	-.099*	-.044	-.144**	-.146**	-.018	-.035	.185**
Komşuların kalitesi	-.076*	-.082*	-.074*	-.093*	-.026	-.058	.441**
Yaşamını değerlendirme	.053	-.036	-.191**	-.125**	-.068	-.007	.025
Sosyo-kültürel değerlendirme	.057	-.088*	-.157**	-.075*	-.042	-.094*	.069
Nitelikli arkadaşlar	-.050	.053	-.025	-.078*	-.010	-.040	.328**

FÇ1-Fiziksel çevre TH2-Toplumsal hizmetler SÇ3-Sosyal çevre BMU4-Birey-mekan uyumu KN5-Konfor EKO6- Ekonomi ÇTM-Çevresel tatmin * p<0.05 **p <0.01

Konut özellikleri ele alındığında; ev sahibi ailelerin fiziksel çevreden beklentilerinin daha düşük olduğu ($p < 0.05$) saptanmıştır. Müstakil konutlarda oturanların fiziksel çevre, toplumsal hizmetler, sosyal çevre, birey-mekan uyumu, konfor beklentileri apartman konutlarda oturanlardan daha yüksek ($p < 0.05$), çevresel tatminleri ise daha düşüktür ($p < 0.05$). Bu sonuç, müstakil konutlarda oturan ailelerin çevreden tatmin olmadıklarını, bu nedenle de beklenti düzeylerinin yüksek olduğunu ortaya koymaktadır.

Konut büyüklüğü arttıkça, sosyal çevre ve birey-mekan uyumuna yönelik beklentilerde artış olmakta, buna karşılık oda sayısı beklentilerde etkili olmamaktadır. Konutta oturma süresi arttıkça, çevresel tatmin azalmaktadır ($p < 0.05$). Bunda yapının fiziksel olarak eskimesi ve çevredeki ailelerle ilişkilerde belirli bir doyum düzeyine ulaşılmasının da önemli etkileri olabilir. Cox (1993:214)'un bulguları da yaşlı ailelerin yaklaşık % 50'sinin çok eski konutlarda oturduğunu ortaya koymaktadır.

Ailenin sosyal etkileşimi arttıkça, fiziksel çevre, birey-mekan uyumu ($p < 0.01$) ve konfor ($p < 0.05$) beklentileri düşmekte, ancak çevresel tatminleri ($p < 0.01$) artmaktadır. Bu sonuç, birey ve aileler için çevrede en önemli faktörün sosyal etkileşim olduğunu ortaya koymakta, iletişim düzeyi yüksek olan deneklerin çevresel tatmin düzeylerinin de yüksek olduğu görülmektedir. Zevklerin benzerliği arttıkça, birey-mekan uyumu ve ekonomiye yönelik beklentiler düşmekte ($p < 0.05$), çevresel tatmin ise artmaktadır ($p < 0.01$). Aynı şekilde, değer paylaşımı arttıkça fiziksel çevre ($p < 0.05$), sosyal çevre ve birey-mekan uyumuna yönelik beklentiler ($p < 0.01$) azalmaktadır. Genellikle, aynı değerleri paylaşan ailelerin çevresel tatminleri ise önemli ölçüde artmaktadır ($p < 0.01$).

Komşuların kalitesini çok iyi ya da iyi olarak niteleyen deneklerin fiziksel çevre, toplumsal hizmetler, sosyal çevre ve birey-mekan uyumuna yönelik beklentilerinde azalma ($p < 0.05$) olmaktadır. Bu durum çevresel tatmini artırmaktadır ($p < 0.01$). Çevredeki ailelerle kıyasladıklarında, yaşamlarını daha iyi olarak niteleyenlerin sosyal çevre ve birey-mekan uyumuna yönelik beklentilerinde azalma olmakta ($p < 0.01$), ancak, bu durumun çevresel tatmine yansımadağı ($p > 0.05$) görülmektedir. Kendilerini sosyo-kültürel olarak çevredekilerden daha yüksek olarak gören ailelerin toplumsal hizmetler, sosyal çevre, birey-mekan uyumu ve ekonomiye yönelik beklentilerinde azalma olmakta ($p < 0.05$), ancak bu durum çevresel tatminde etkili olmamaktadır ($p > 0.05$). Çevrede nitelikli arkadaşlara sahip olan deneklerin birey-mekan uyumuna yönelik beklentileri azalırken ($p < 0.05$), çevresel tatminlerinin yüksek olduğu ($p < 0.01$) bulunmuştur.

Bu sonuçlara göre, sosyal etkileşimi fazla olan, çevredeki ailelerle zevkleri, değerleri, yaşam biçimleri ve sosyo-kültürel özellikleri benzer olan ailelerin genellikle konut ve yakın çevreye yönelik beklentilerinde azalma olduğu, buna karşılık çevresel tatminlerinin arttığı söylenebilir.

4. Sonuç

Araştırma sonuçları, farklı yaşam dönemlerindeki ailelerin konut ve yakın çevreye yönelik beklentilerinin önemli ölçüde farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Çocuksuz ailelerin sosyal çevre ile ilgili beklentileri daha yüksek iken, çocuklu aileler için çocukların yetişmesine uygun, oyun alanlarının ve nitelikli okulların olduğu fiziksel ve toplumsal çevre tercihi daha önemlidir. En büyük çocuğun evden ayrıldığı aileler prestijlerine uygun, yaşlı aileler ise sessiz, sakin ve günlük yaşamla il-

gili gereksinimlerin kolay karşılanabileceği bir çevre beklentisi içindedirler. Aile yaşam dönemine ek olarak, SED değişkeninin de beklentiler üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Deneğin öğrenim düzeyi ve konut mülkiyetinin de etkili olduğu, ancak konutta oturma süresinin etkili olmadığı belirlenmiştir.

Elde edilen sonuçlar, konut ve çevre tasarımı konularında kullanıcıların kalite ölçütlerine ve beklentilerine önem verilmesi gereğini ortaya koymaktadır. Konut ve yakın çevreye yönelik beklentiler bakımından, politikaları ve konut programlarını yapan kişiler ile tüketiciler arasında önemli sosyal, kültürel ve ekonomik farklılıklar olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Bu farklılıklar nedeni ile kullanıcı beklentilerinin yeterli şekilde tanımlanamaması, beklentilerin karşılanmasını engellemektedir. Konut üretimine ilişkin politika ve programlar hazırlanırken farklı yaşam dönemlerindeki kullanıcıların beklentilerinin dikkate alınması, bu olumsuzlukları ortadan kaldırarak konut ve yakın çevreden tatmin olanaklarını artırabilir. Bu sonuç, konut yapımcısı, mimar ve kullanıcı işbirliği ile gerçekleştirilecek bir olgudur. Aynı şekilde, çevresel tatminin toplumsal yapı ile yakından ilişkili olduğu dikkate alınarak, sosyo-kültürel yapının konut alanlarında korunması yolları da araştırılmalıdır.

Summary

This research was carried out on families living in the districts from middle and high socio-economic levels of Ankara in order to determine family life-cycle differences in expectations towards housing and residential environment. Families were determined from districts choosing by "Random Sampling Method", with 5 % sampling. In this way, 317 families from middle socio-economic level and 184 families from high socio-economic level, totally 501 families were included in this research. The KMO (Kaiser-Meyer-Olkin) was used to determine sampling adequacy. Factor analysis method was applied in order to analysis conceptual validity of expectations towards housing and residential environment, and 38 sentences were taken into account having factor loadings 0.40 level or above. Expectations towards housing and residential environment were analyzed as six factors included physical environment, social environment, public services, person-space adaptation, comfort and economy. In this research, in order to determine the effects of the variables of family life-cycle, socio-economic status, educational level, housing possession and residing period in the house t test and variance analysis technique were applied.

Research findings showed that there were differences in expectations towards housing and residential environments of families from different family life-cycle. Childless families had higher expectations towards social environment, but families with children had higher expectations towards physical environment and public services including playgrounds, qualified schools and suitable conditions for growing up the children. Environment expectations of families which had the older child leaving the home was prestige of the district, but for the elderly families were motionless, quietness and meeting daily life needs.

When the subjects became older, expectations towards public services and person-space adaptation decreased ($p < 0.01$). Expectations towards public services, comfort and economy of men were lower ($p < 0.01$), but their environment satisfactions were higher than women. When

educational status of person increased, expectations towards social environment and person-space adaptation increased, but their expectations of physical environment decreased ($p<0.05$).

When social interactions of family increased, physical environment, person-space adaptation ($p<0.01$) and comfort ($p<0.05$) expectations decreased, but satisfaction from environment increased ($p<0.01$). Increasing sharing values caused decreased expectations towards physical environment ($p<0.05$), social environment and person-space adaptation ($p<0.01$). Environmental satisfactions of families sharing the same values increased importantly ($p<0.01$). Expectations of families evaluating their life level and socio-cultural status were higher than other families, however this situation did not have influence upon their environmental satisfaction is ($p>0.05$). Expectations of the subjects with qualified friends decreased ($p<0.05$), but it was found that their environmental satisfaction is higher ($p<0.01$). Research findings showed that users opinions about designing residence and residential environment should be given importance. On the other hand, important socio-cultural and economic differences between policy-program makers and consumers should be taken into consideration.

KAYNAKÇA

- AGAN, T. (1972) "People and Their Housing". **Journal of Home Economics**, 64(7): 14-19.
- BAUM, S. and Hassan, R. (1999) "Home Owners, Home Renovation and Residential Mobility". **Journal of Sociology**, 35 (1): 23-41.
- CAMPBELL, P.E., Conserve, P.E. and Rodgers, W.L. (1976) **The Quality of American Life: Perceptions, Evaluations and Satisfactions**. New York: Russel Sage Foundation.
- CARMINES, E.G. and Zeller, R.A. (1982) **Reliability and Validity Assessment**. Sage University Paper Series on Quantitative Applications in the Social Science, No. 07-017. Beverly Hills: Sage Publications.
- CLARK, W.A.V. and Onaka, J.I. (1983) "Life Cycle and Housing Adjustment as Explanations of Residential Mobility". **Urban Studies**, 20: 47-57.
- COUPE, R.T. and Morgan, B.S. (1981) "Towards and Fuller Understanding of Residential Mobility: A Case Study in Northampton, England". **Environment and Planning A**, 13: 201-215.
- COX, H.G. (1993) **Later Life: The Realities of Aging**. (Third Edition). New Jersey: Prentice Hall, Inc.,
- EARHART, C., WEBER, M.J. and McCRAY, J.W. (1994) "Life-cycle Differences in Housing Perspectives of Rural Households". **Home Economics Research Journal**, 22 (3): 309-323.
- HA, M. and WEBER, M.J. (1994) "Residential Quality and Satisfaction: Toward Developing Residential Quality Indexes", **Home Economics Research Journal**, 22 (3): 296-308.

- HOGLUND, J.D. (1985) **Housing for the Elderly: Privacy and Independence in Environments for the Aging**. New York: Van Nostrand Reinhold.
- KAIN, J.F. and QUIGLEY, J.M. (1970) "Measuring the Value of Housing Quality". **Journal of American Statistical Association**, 65(3): 532-539.
- KAITILLA, S., (1998) "Housing Quality: A Measure of Housing Satisfaction". **Housing Science**, 22 (3): 147-158.
- KALINKARA, V. and ERSOY, A.F. (1998) "Housing And Environment Evaluation of Elderly People". **Housing Science**, 22(3): 203-215.
- KUTTY, N.K. (1996) "Indicators of housing quality". **Housing Science**, 20(3):151-166.
- LANSING, J.B., MARANS, R.W. and ZEHNER, R.B., (1970) **Planned Residential Environments**. Survey Research Center, Institute for Social Research. The University of Michigan. Ann Arber, Michigan.
- McAULEY, W.J. and NUTTY, C.L., (1982) "Residential Preferences and Moving Behavior: A Family Life-cycle Analysis". **Journal of Marriage and the Family**, 44: 301-309.
- McLEOD, P.B. and ELLIS, J.R. (1982) "Housing Consumption Over the Family life cycle: An Empirical Analysis", **Urban Studies**, 19: 177-185.
- McLEOD, P.B. and ELLIS, J.R. (1983) "Alternative Approaches to the Family Life cycle in the Analysis of Housing Consumption", **Journal of Marriage and the Family**, 45(3): 699-708.
- MEEKS, C.B. and DEACON, R.E. (1972) "Values and Planning: In the Slection of A Family Living Environment", **Journal of Home Economics**, 64 (1): 11-16.
- MONTGOMERY, J.E. and McCABE, G.S. (1973) "Housing Aspirations of Southern Appalachian Families"; **Home Economics Research Journal**, 2(1):2-11.
- MORIARITY, B.M., (1974) "Socioeconomic Status and Residential Locational choice"; **Environment and Behavior**, 6 (4): 448-469.
- OKRAKU, I.O., (1971) "The Family Life-cycle and Residential Mobility in Puerto Rico". **Sociology and Social Research**, 24:324-340.
- PECK, C. and STEWART, K.K. (1985) "Satisfaction with Housing and Quality of life"; **Home Economics Research Journal**, 13(4): 363-372.
- WEIDEMANN, S., ANDERSON, J.R., BUTTERFIELD, D.I. and O'DONNELL, P.M. (1982) "Residents' Perceptions of Satisfaction and Safety: A Basis for Change in Multifamily Housing", **Environment and Behavior**, 14(6): 695-724.
- ZEY-FERREL, M., KELLEY, E.A. and BERTRAND, A.L. (1977) "Consumer Preferences and Selected Socioeconomic Variables Related to Physical Adequacy of Housing", **Home Economics Research Journal**, 5(4): 232-243.

İNSAN ÇEVRE İLİŞKİLERİNİN TARİHSEL EVRİMİ VE MODERN ÇEVRECİLİĞİN DOĞUŞU

Muammer TUNA*

ÖZ

Bu makale insan çevre ilişkilerinin tarihsel evrimini incelemek amacıyla. İnsan ve çevre arasındaki ilişkiler tarihsel boyutta incelenirken, her bir toplumsal üretim biçiminin, bu üretim biçimiyle koşut bir çevresel ilişki biçimi geliştirdiği noktasından hareket edilmiştir. Bu bağlamda avcı toplayıcı toplumlar, tarımcı toplumlar ve endüstriyel toplumlar olarak ifade edilen temel toplumsal üretim biçimlerinin her biri doğal çevre ile kendine özgü bir ilişki biçimi yaratmış ve bu ilişki biçimleri her bir toplumun egemen dünya görüşü tarafından desteklenmiş ve meşrulaştırılmıştır. Avcı toplayıcı toplumlar doğa ile uyumlu bir ilişki içinde iken, tarımcı toplumlarda bu ilişki zayıflamaya başlamış ve endüstriyel toplumlarda özellikle Yirminci Yüzyılın ikinci yarısında doğal çevre ile toplum arasındaki "uyumlu" ilişki kopma noktasına gelmiştir. Bu noktada insanlar, doğa ile yeniden barışmanın yollarını aramaya başlamış ve modern çevrecilik akımları ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çevre, Çevre Sosyolojisi, Çevre Sorunları, Globalleşme, Çevre Sorunlarının Globalleşmesi

ABSTRACT

THE HISTORICAL EVOLUTION OF HUMAN ENVIRONMENT RELATIONSHIPS AND THE EMERGENCE OF MODERN ENVIRONMENTALISM

The main aim of this paper is to account of human-environment relationships. The main reference point of this paper is that from an historical perspective, each society type creates its own relationship model with the natural environment. Namely, each one of hunter-gatherer societies, agricultural societies, and industrial societies created specific form of human-environment relationships, and those relationships were supported and legitimized by the Dominant Social Paradigm of the society. When hunter-gatherer societies had mutually coersive relationship with the natural environment, the relationship between the agricultural societies and natural environmet was not mutually coersive. Moreover, the relationship between the natural environment and the industrial society was totally collapsed especially in the second half of the Twentieth Century. The late Twentieth Century is the time of re-creation of mutually-coersive human-environment relationship and emergence of modern environmentalism.

Key Words: Environment, Environmental Sociology, Environmental Problems, Globalization, Globalization of Environmental Problems

* Yrd. Doç. Dr. Muğla Üniversitesi, FEF, Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi.

1. Giriş

Bu makalenin temel amacı insan çevre ilişkilerinin tarihsel evrimini incelemektir. Bu bir teorik ve tarihsel inceleme olacaktır. Bu sunuş, modern çevrecilik düşüncesini ve modern çevre problemlerini anlamak için gerekli olan teorik ve tarihsel temelleri tartışmak amacıyla. Bununla birlikte bu çalışma insan-çevre ilişkilerinin tüm tarihsel ve teorik ayrıntılarını kapsamayacaktır. İnsan çevre ilişkileri tarihsel boyutta üç temel aşamada ele alınabilir; bu aşamalar, avcı toplayıcı toplumlar, tarımcı toplumlar ve endüstriyel toplumlardır. Bu incelemenin temel varsayımı, her toplum tipinin üretim biçimi ile bu toplumun doğal çevre ile olan ilişkileri arasında yakın bir bağıntı olduğudur. Her toplum ve üretim biçimi doğal çevre ile olan ilişkilerinde özel bir ilişki türünü gerekli kılar. Başka bir deyişle, her toplum ve üretim biçiminin kendine özgü doğal kaynakları kullanma biçimi vardır. Buna ek olarak her toplum kendi üretim biçimini ve doğa ile olan ilişkilerini tanımlayan ve meşrulaştıran bir egemen dünya görüşü ve bir doğa kavramsallaştırması yaratır. Bu giriş tartışması, bu sunuşun teorik temellerini ya da temel varsayımını ifade etmektedir.

Bu çalışma, aşağıdaki tartışma başlıklarını kapsamaktadır. İlk, insan-doğa ilişkilerinin açıklanacağı teorik model tartışmaya açılacak, bu bağlamda her toplum biçiminin doğal çevre ile olan ilişkileri ve bu ilişkilerin ürettiği egemen dünya görüşleri irdelenmiştir. Daha sonra endüstriyel toplumun doğal çevre ile olan ilişkileri daha ayrıntılı olarak ele alınmış; bunun ötesinde, modern toplumun özellikle Yirminci Yüzyılın ikinci yarısında içine düştüğü kriz ya da bunalımın bir sonucu olarak modern çevrecilik düşüncesinin doğuşu, ve bu düşüncenin temel niteliklerine yer verilmiştir.

İnsan ve çevre arasındaki karşılıklı ilişki evrensel bir olgudur ve bu ilişkinin oluşması sürecinde insan ve onun doğal çevresi karşılıklı etkileşim halindedir. İnsan yaşamı ve kültürü doğal şartlardan etkilenirken, aynı zamanda insan kendi mutluluğu ve refahı için doğal işleyişi yönlendirir. İnsan ve doğa arasındaki karşılıklı ve ikili ilişki toplumların sosyo-kültürel ve organizasyonel yapısı tarafından belirlenmektedir, dolayısıyla toplumsal olarak yapılanmıştır. Her toplum kendi gerçekliğini ve ya doğa ile olan ilişki biçimini yaratır ve her toplum kendi çevreci düşüncesini yaratır. Bu çevreci düşünce çevresel değerleri, çevreci eylemi, çevresel hareketleri ve çevre politikalarını içerir (Harper, 1996; Tuna, 1998). Bu çalışmada, insan ve çevre arasındaki ilişkileri açıklamak için Thomas Khun'un (1970) paradigmatik modeli ve Gerhard Lenski'nin (1966) modeli kullanılmıştır.

İnsan ve çevre arasındaki ilişkiler toplumsal paradigmlar yoluyla açıklanabilir. Bundan dolayı Thomas Khun'un (1970) paradigmatik modeli insan çevre ilişkilerini açıklayan bir açıklama modeli olabilir. Khun'a göre bilimsel sistemlerde ve top-

lumsal sistemlerdeki değişimler devrimsel değişimlerdir. Her bilimsel sistem, toplumsal sistemde olduğu gibi genel kabul görmüş bir dünya görüşüne sahiptir. Bu dünya görüşü toplumun egemen kurumsal yapısı tarafından desteklendiği için egemen dünya görüşü olarak adlandırılır. Khun'un paradigmatik modeline göre her toplum genel bir egemen dünya görüşü yaratır ve bununla bağlantılı olarak bir egemen bilim paradigması yaratır (Capra, 1996). Egemen toplumsal paradigma toplumu ve toplumsal ilişkileri açıklarken, egemen bilim paradigması bilimin genel ilkelerini bilimsel anlayışın nasıl olması gerektiğini açıklar. Khun'un modeline göre, egemen toplumsal ve bilimsel paradigmalar, bilimsel anlayış ve toplumun temel kurumsal yapısında hiçbir değişme olmadığını kabul ederler. Halbuki değişme toplumlar ve toplumsal ilişkiler için vazgeçilmez bir olgudur. Bundan dolayı yeni gereksinimler ve yeni ortaya çıkan kurumsallaşmalar yeni açıklama modellerini gerekli kılar. Khun, egemen toplumsal ve bilimsel paradigmaların bilimsel işleyişi ve toplumsal işleyişi açıklayamadığı durumlarda devrimci, alternatif bir paradigmanın ortaya çıkacağını ifade etmiştir. Bu noktada yeni devrimci paradigmalar egemen paradigma ile rekabete ve yarışa girerler ve bunun sonucunda yeni alternatif paradigmalar egemen paradigmanın yerine geçerler. Bu bilimsel değişme modeli Khun'un paradigmatik modeli olarak adlandırılır ve bilgi sosyolojisinde bir açıklama modeli olarak kullanılır. Gerhard Lenski (1966) ve Harper'in (1996) insan ve doğa ilişkilerini açıklamak için oluşturdukları açıklama modeli ile Khun'un paradigmatik modeli arasında önemli benzerlikler vardır. Daha öncede belirtildiği üzere, insan-çevre ilişkileri açıklanırken, Harper ve Lenski'nin açıklama modeli kullanılmıştır.

2. İnsan-Çevre İlişkilerinin Tarihsel Evrimi

Toplum ve çevre arasındaki ilişkiler birçok araştırmacı tarafından incelenegelmiştir. Gerhard Lenski (1966) toplumların toplumsal evrimini incelemiş ve beş evreden söz etmiştir. Bu evreler, avcı-toplayıcı toplumlar, basit bahçeci toplumlar, gelişmiş bahçeci-çoban toplumlar, tarımcı toplumlar ve endüstriyel toplumlardır. Lenski'nin toplumlar sınıflaması genel ve tarihseldir. O güç ilişkilerini, iktidarın yapısını ve her toplumun kurumsal organizasyonel yapısını incelemiştir. Lenski toplumlar için genel geçer kurallar ortaya koymuş ve tarif ettiği genellemelerin işleyiş mekanizmalarına ilişkin örnekler vermiştir. Lenski sonuç olarak, "güç" ve "ayrıcılığın" güç ilişkilerini, iktidarı ve iş bölümünü açıklayan temel kavramlar olduğunu ifade etmiştir. Lenski, her toplumun egemen toplumsal yapıyı meşrulaştırıcı kendine özgü güç ilişkileri ve egemen paradigma yarattığını belirtmiştir. Dolayısıyla her toplum bir egemen toplumsal paradigma yaratır. Egemen toplumsal paradigma toplumsal yaşama ilişkin genel kurallar koyarken, egemen bilimsel paradigma bilimselliğin genel kurallarını ortaya koyar.

Öte yandan Harper (1996), Lenski'nin (1966) kullandığı sınıflandırmadan farklı bir sınıflandırma kullanmıştır. Harper, Lenski'nin üç gruplu bahçeci-tarımcı topluluklar sınıflamasını tarımcı toplumlar adıyla tek bir kategoriye indirgemıştır. Harper'in genel toplumlar sınıflaması üç gruptan oluşur: Avcı-toplayıcı toplumlar, tarımcı toplumlar ve endüstriyel toplumlar. Harper her toplum tipinin doğa ile olan ilişkilerini ve bu ilişkileri açıklayan ve meşrulaştıran egemen paradigmaları tanımlamıştır. Harper her toplum tipinin doğa ile kendine özgü bir ilişki biçimi yarattığını ve toplumun egemen paradigmasının bu ilişki biçimini meşrulaştırdığını ifade eder.

Harper'a göre "çevre kavramsallaştırması (çevre algısı), insanların dünyaya ve gerçekliğe ilişkin paylaştığı kültürel inanç sistemlerinin bütünü olan kültürel dünya görüşünün bir parçasıdır. Çevre kavramsallaştırması insanların paylaştığı paradigmalardan da bir parçasıdır. Bir toplumsal paradigma, dünyanın nasıl işlediğine ilişkin toplumdaki insanlar tarafından zımnî olarak paylaşılan bir düşünce modelidir" (Harper, 1996:36). Toplumsal paradigmlar toplumun kurumsal yapısını ve değerler sistemini etkilerler. Her toplum birbiriyle mücadele halinde olan paradigmalara sahiptir, fakat bunlardan sadece birisi egemen paradigmadır. Bunun ötesinde Egemen Toplumsal Paradigma (ETP) toplumdaki tek paradigma olmak zorunda değildir, ETP toplumsal sistemin elitleri tarafından desteklenir ve elitlerin kullanımına uygun etkili bir dünya görüşü ortaya koyar (Harper, 1996:36; Milbrath, 1984:7-9). ETP toplumsal ve kültürel yapının nasıl olması gerektiğini tanımlayarak toplumdaki egemen yapıyı toplumsal ve kültürel olarak meşrulaştırır. Lenski (1966) ve Harper'ın (1996) ifade ettiği gibi her toplum kendine özgü güç yapısı, iş bölümü, artı değer yapısı ve çevre ilişkileri yaratır. Tarihsel olarak her toplum doğal çevre ile kendine özgü bir ilişki türü yaratmıştır. Bu sunuşta her toplum tipinin doğal çevre ile olan ilişkileri tarihsel bir içerikte tartışılmıştır. Üç temel toplum tipi ve bunların doğal çevre ile olan ilişkileri tarihsel bir perspektifle incelenmiştir.

2.1. Avcı-Toplayıcı Toplumlar

Avcı toplayıcı toplumlar, 40.000 yıl kadar önce ortaya çıkmış, en erken toplum biçimidir (Harper, 1996). Avcı-toplayıcılar, yenilebilir yabancı bitkileri toplayarak ve yakın çevrelerindeki hayvanları öldürerek yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Yiyeceklerini haftalık ya da günlük olarak topluyorlardı, bundan dolayı da uzun süreli olarak saklanabilecek ekonomik değer ya da yiyecek biriktirmiyorlardı. "Onların yaşamı (doğayı tanımının) uzmanlaşmış bilgisinin kültürel olarak birikimine bağlıydı" (Harper, 1996:37). Uzmanlık bilgisi yakın çevrede varolan yiyecek bulma olasılığını ve toprak, su, hava ve bitkiler hakkında gerekli bilgileri kapsamıştır.

Avcı toplayıcı toplumların organizasyonel yapıları çok karmaşık değildir. Onların yaşantısı basit bir iş bölümüne, statü-rol sistemleri ise yaş ve cinsiyet temeline

dayanır. Topluluk üyeleri arasındaki ilişkiler doğrudan ve informeldir. Bununla birlikte eşitsizlik ya hiç yok, ya da çok sınırlıdır, çünkü bir artı değer birikimi söz konusu değildir (Lenski, 1996; Harper, 1996:37). Modern toplum ile karşılaştırıldığında, toplum üyelerinin sayısının azlığı ve merkezileşmemiş toplumsal yapıdan dolayı avcı-toplayıcı toplumların doğal çevre üzerindeki etkileri sınırlı ve yerel ölçülerde kalmıştır. Avcı-toplayıcı toplumlar doğa ile, büyük ölçüde doğaya ve topluluğun diğer üyelerine bağımlı olan güçlü bir ilişki geliştirmişlerdir. Bu doğaya bağımlı olma, avcı-toplayıcı toplumların Egemen Toplumsal Paradigma'sının temelini oluşturmuştur. Onlar kendilerini doğanın bir parçası olarak düşünürler. "Onların doğa kavramsallaştırması, kutsal ruhlar tarafından yönetilen vahşi doğa, baltâ girmemiş ormanlar ve otlaklardan oluşan yaşayan bir doğadır" (Harper, 1996:38).

2.2. Tarımcı Toplumlar

İnsanoğlu bitki yetiştirmesini ve hayvanları evcilleştirmesini yaklaşık 10.000 yıl kadar önce öğrenmiştir. Tarımcı toplumların ileri aşamasında, sulama, gübreleme ve insan emeğinin organizasyonu tarımsal üretimi büyük ölçüde arttırmıştır. Evcilleştirilmiş hayvanların çektiği metal pulluk gibi ileri tarımsal teknolojileri tarımsal üretimin daha da artmasına ve toplumsal yaşamın kökten değişmesine yol açmıştır. İş bölümü toplumsal yaşantıda daha önemli bir hale gelmiş ve köylülük temel üretim gücü olarak ortaya çıkmıştır. Buna ek olarak zanaatkarlık tarımsal araç-gerecin üreticileri ve yönetici sınıf üretim ve artı değer organizasyonunu gerçekleştiren sınıflar olarak ortaya çıkmışlardır. Buna karşın tarımcı toplumda nüfusun % 90'dan fazlasını köylüler oluşturuyordu (Harper, 1996:39).

Tarımcı toplumların ortaya çıkması sadece ekip biçmenin ve hayvanları evcilleştirmenin öğrenilmesine değil, bunun yanında doğal çevrenin ve doğal kaynakların kullanımına ve toplumun çevre ile olan ilişkilerinin kontrolüne de bağlıdır. Sulama, gübreleme ve torağın işlenmesi gibi tarımsal etkinlikler, doğal çevrenin yapısını ve insanın çevre ile olan ilişkisini değiştirmiştir. Ormanlar ve otlakları tarım arazilerine dönüştürürken, sulama ve gübreleme de toprağın yapısını değiştirmiştir. Bu gelişmeler bir taraftan insan türünün doğayı egemenliği altına almasına, öte yandan doğaya yabancılaşmasının başlamasına neden olmuştur.

Tarımcı toplumlar ile avcı-toplayıcı toplumlar arasındaki temel farklar, toplumsal eşitsizlik ve doğal çevrenin yönlendirilmesi ve sömürülmesidir. Yönetici sınıflar (Lordlar ve toprak aristokrasisi) köylülerin ürettiği artı değeri toplar ve yönetirlerdi. Bu artı değer birikimi yönetici sınıflar ile üretici güçler arasında büyük bir eşitsizliğin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Doğal çevrenin kullanımı açısından, doğal işleyişin yönlendirilmesi, doğal kaynakların kullanımı ve doğanın tarımsal üretim için aşırı kullanımı tarımcı toplumların temel ayırıcı özellikleri olmuştur. Bu dönemde

ayrıca kentte yaşayanların sayıları da artmıştır. Avcı-toplayıcı toplumların doğa ile bütünlük içindeki yaşamları, tarımcı toplumlarda kentte yaşayanlar ile karşılaştırıldığında; kentte yaşayanlar, kendi kültürel ve doğal köklerinden koparılmış gibidirler. Bununla birlikte, tarımcı toplumlarda şehirlerin altyapıları yoktur, bundan dolayı tarımcı toplumlarda şehirlerde yaşayanlar için sefalet günlük yaşamın bir parçası haline gelmiştir.

Toplumsal ve çevresel yönlendirme ve sömürü tarımcı toplumların yükselişlerinin nedenleri olduğu gibi çöküşlerinin de nedenlerini oluşturmaktadır. Çevresel kaynakların aşırı kullanımı ve sömürülmesi sonuç olarak uzun vadede tarımsal üretimi düşürürken, köylülüğün sosyo-ekonomik sömürüsü ve köylü ayaklanmaları ile sonuçlanmıştır. Buna ilişkin Harper (1996:4) aşağıdaki örneği verir. Orta Amerika'daki Aşağı Maya Toplumunu tarım alanları açmak için ormanları yok etmişler, fakat ormanların yok olması erozyona, erozyon da tarım alanlarının yok olmasına, tarım alanlarını yok olması ise açlık ve Aşağı Maya Uygarlığının toptan yok olmasına neden olmuştur.

Tarımcı toplumların Egemen Toplumsal Paradigması doğanın kontrolü, yönlendirilmesi ve sömürüsüne dayanıyordu. Tarımcı toplumun ETP'sı insanın doğa üzerindeki egemenliğini ve sömürüsünü meşrulaştırmıştır. "Eğer avcı-toplayıcı toplumların doğa kavramsallaştırması vahşi doğa içinde bir yaşam ise, tarımcılar da halen doğal sistem içinde bir bahçede yaşarlar. Fakat bu bahçe yaygın olarak temizlenmiş, sürülmüş, tohumlanmış, sulanmış, madenleri işlenmiş ve insani amaçlar için tüketilmiş bir bahçedir" (Harper, 1996:43).

2.3. Endüstriyel Toplumlar

Endüstrileşme 300 yıl kadar önce Batı Avrupa'da ortaya çıkmış olan bir olgudur. Endüstrileşme, İngiltere'de tekstil endüstrisinin keşfedilmesi gibi bazı anahtar buluşlara dayanır. Buhar makinesinin keşfi, elektrik enerjisi, hidroelektrik enerji ve petrolün de endüstrileşmeye önemli katkıları olmuştur. Bu yeni enerji kaynaklarının gelişmesi ve yeni üretim teknolojileri, endüstriyel üretim ve artı değeri arttırmıştır. Yeni üretim teknolojilerinin icadı ve üretim artışı daha merkezi örgütlenmeleri gerekli kılmıştır. Üretimin merkezileşmesi ve yeniden organizasyonu insanların günlük yaşantılarını kökten değiştirmiştir. İnsanlar endüstri merkezlerinde toplanmaya başlamışlar ve ilk kez insanların çoğunluğu kentlerde yaşamaya başlamıştır. Kentleşmenin artması ekonomik ve politik bürokratikleşme ile at başı gitmiştir (Lenski, 1966; Harper, 1996; Wallerstein, 1976).

Üretimin organizasyonu ve artı değerini dağıtımını yeni bir bürokratik organizasyonun ortaya çıkmasını gerektirmiştir: Ulus-devlet. Ulus-devlet endüstriyel toplumun, en büyük, en etkili ve en karmaşık organizasyonudur. Ulus-devlet sadece üretimin

ve artı değer dağıtımını organize etmez, bunun yanında toplumun günlük yaşantısına da müdahalede bulunur. Ulus-devlet burjuvazi ile işçi sınıfı arasında eşitsiz ve adaletsiz bölüşümün sürekliliğini de sağlar.

Endüstri çağının endüstrileşmiş Batı Toplumlari endüstriyel imparatorluklar kurmuşlardır. Batı ülkeleri gelişmemiş ülkelere hammadde ve doğal kaynak ithal etmişler ve bunları mamul madde haline getirerek geriye satmışlardır. Bu bağlamda endüstrileşmenin uluslar arası düzeyde yaygınlaşması çevresel sömürü ve etkilerin de yaygınlaşmasına yol açmıştır.

Çevresel olarak endüstrileşme, doğal kaynakların sömürülmesi temeline dayanır. Endüstriyel toplumun insan çevre ilişkisindeki yaşamsal değişim, ucuz fosil yakıtların endüstriyel üretimde kullanılmasıdır (Lenski, 1966; Harper, 1996; Catton, 1980). Fosil yakıt kullanımı doğal kaynakların daha yaygın ve yoğun olarak sömürülmesine, daha fazla kirliliğe ve daha büyük çevresel felaketlere yol açtı. Fosil yakıt kullanımının bazı önemli sonuçları arasında su ve hava kirliliği, asit yağmurları ve küresel ısınma sayılabilir. Bu bağlamda endüstrileşme insan türünün diğer canlı türleri üzerindeki egemenliğini arttırmış, nadir canlı türlerinin ve doğal çevrenin tahrip edilmesi endüstrileşme ve endüstriyel üretim için kabul edilebilir koşullar olmuştur.

Harper endüstriyel toplumun Egemen Toplumsal Paradigması'nı şöyle tanımlamıştır: "...eğer tarımcı toplumun çevre kavramsallaştırması insan tarafından üretilmiş ve belirlenmiş bir bahçe ise, endüstriyel toplumun çevre kavramsallaştırması bunun kökten bir biçimde yaygınlaştırılmış halidir" (Harper, 1996:46). Avrupa'da ortaya çıkmış olan Aydınlanma düşüncesi doğanın egemenlik altına alınması ve sömürülmesinin kültürel (bilimsel, ahlaki ve felsefi) temellerini hazırlamıştır. Harper (1996:47) endüstriyel toplumun Egemen Toplumsal Paradigması'nın beş temel özelliğini şu şekilde ifade eder:

1. Doğanın kendisi açısından değerinin küçümsenmesi: Doğal çevre, mal üretimi için kaynak oluşturması anlamında değerlidir; insan çevreyi egemenliği altına alır; ekonomik büyüme çevrenin korunmasından daha önemlidir.

2. Sadece yakın çevrede bulunanlara değer atfedilmesi: İnsanın dışındaki diğer canlı türleri insan ihtiyaçları için sömürülebilir, diğer insanlara daha az özen gösterilir, bugünün kuşaklarına geleceğin kuşaklarından daha fazla özen gösterilir.

3. Zenginliğin en çoklaştırılmasının önemli olduğu ve bunun için gerekli olan risklerin alınabileceği yolundaki varsayım: Bilim ve ileri teknoloji yararlıdır, riskleri bertaraf edici düzenlemeler yerine pazar ilişkileri kullanılmalıdır, riskler çoğu zaman bireylerden doğar.

4. Büyümenin fiziksel (gerçek) sınırları olmadığına ilişkin varsayım: Kaynak yetersizliği ve nüfus artışı gibi sorunlar insanın teknolojik buluş yeteneği ile aşılabılır.

5. Modern toplum, modern kültür ve modern politikanın genel olarak iyi olduğuna ilişkin varsayım: İnsanlar tarafından doğaya ciddi bir zarar verilmez; rekabet ve demokrasi kavramları üzerinde vurgu ve bununla birlikte büyük ölçekli organizasyonların, hiyerarşilerin ve uzmanlık bilgisinin önemine vurgu, mülkiyet ve üretim araçlarının kontrolünün yaygınlaştırılması, karmaşık ve hızlı bir yaşam biçimi.

Görüleceği gibi endüstriyel toplumda yaygın olarak kabul görmüş varsayımlara göre doğanın, insan mutluluğu ve refahı için sınırsızca kullanımı ve sömürülmesi bir gereklilik ve veri olarak kabul edilir. Modern çevreci düşüncenin, endüstriyel toplumun doğal çevreye ilişkin bu temel varsayımlarının eleştirisi noktasından ortaya çıktığı söylenebilir.

3. Modern Çevreciliğin Ortaya Çıkışı

Çevre-toplum ilişkileri genel tarihsel bir perspektiften değerlendirildiğinde, doğal çevrenin insanoglu tarafından sömürülmesinin endüstriyel toplumda en üst düzeye çıktığı söylenebilir. Avcı-toplayıcı toplumlarda insan ile çevre arasında doğrudan, karşılıklı ve dostane bir ilişki vardır ve insan türü doğal çevrenin bir parçası durumundadır. Avcı-toplayıcı toplumlarda insan ile insan arasında ilişkiler ve insan ile doğa arasındaki ilişkiler sömürüye değil karşılıklılık ilkesine dayanır. Avcı-toplayıcı toplumdaki insanlar ile insanlar arasındaki ve insanlar ile çevre arasındaki karşılıklı ve eşitlikçi ilişkiler avcı-toplumların ETP'si tarafından meşrulaştırılmıştır. İnsanlar arasında ve insan ile çevre arasında ilk sömürü ilişkisi tarımcı toplumlar zamanında kurulmuştur. İnsan ve doğal çevresi arasındaki dolaysız ilişki dolaylı ilişkiye dönüşmüş ve toplumun doğa üzerindeki egemenliği kurulmaya başlanmıştır. Tarımsal üretim doğal şartların değişmesini, toprak ve suyun yapısının değişmesini ve ormanların tarım alanlarına dönüştürülmesini gerekli kılmıştır. Bununla birlikte tarımsal artı ürün eşit ve adaletli bir biçimde dağıtılmamıştır. Toprak aristokrasisi artı ürünü toplamış ve doğal güzelliklerden yararlanmış, köylüler ise yoksulluk, sefalet ve pislik içinde yaşamıştır. Tarımcı toplumların ideolojik, ahlaksal ve toplumsal olarak en egemen kurumu olan din kurumu, tarımsal üretimin artmasını ve doğal çevrenin kontrolünü özendirmiştir. En son olarak doğa ve toplum arasındaki ilişki endüstriyel toplumda tamamen kopmuştur. Doğal çevrenin kontrolü ve doğal kaynakların sömürülmesi endüstriyel üretim için temel gereklilikler olarak kabul edilmiştir. Burjuvazi tarafından toplanan endüstriyel üretimden kaynaklanan artı değer önemli ölçüde artmıştır (Lenski, 1966; Harper, 1996). Endüstriyel toplumda insanın insan tarafından sömürülmesi ve doğanın insan tarafından sömürülmesi en üst düzeye ulaşmıştır. Endüstriyel toplumun ETP'si ve bilim, eğitim, ahlak ve politika gibi temel toplumsal kurumları doğanın ve doğal kaynakların sömürülmesini desteklemiş, özendirmiş ve meşrulaştırmıştır.

Bu genel tarihsel ele alış, doğanın insan tarafından sömürülmesi ile insanın insan tarafından sömürülmesi arasında yakın bir ilişki olduğunu göstermiştir; doğanın daha yüksek oranda sömürülmesi, insanların da daha yüksek oranda sömürülmesi ile yakından ilgilidir. Bunun ötesinde doğanın manipüle edilmesi ve sömürülmesinin endüstriyel toplumda en üst düzeye ulaştığı açıktır. Bu tarihsel değerlendirmenin gösterdiği gibi, en üst düzeye ulaşmış olan insanın insan tarafından ve doğanın insan tarafından sömürülmesi veya toplumsal yaşantıdaki derin kriz, toplumsal tarihte yeni bir dönemin başlangıcını ifade etmektedir gibi bazı düşünürler (Lenski, 1966; Khun, 1970; Harper, 1996). Beck (1992), Eder (1996), Gare (1995), Giddens (1990, 1991) ve Inglehart (1995)'in savları, endüstriyel toplumdaki bu yeni aşamayı, geç modernizm ya da postmodernizm olarak adlandırmışlardır. Onların teorik yaklaşımları aynı olmamakla birlikte birçok ortak yanları vardır. Söz konusu düşünürlerin çevreci düşünce açısından ortak yanlarının, geç modernite ya da postmodernizmin endüstrileşme ve modernleşmeye bir alternatif paradigma ortaya koymaları olduğu ifade edilebilir. Çevresel değerlerin dikkate alınması bu yeni dönemin önemli bir özelliğidir. Post-endüstriyel çağın çevresel temeli "doğaya dönüş olgusu" olarak özetlenebilir ve bu görüş doğa merkezli dünya görüşünün temelini oluşturmaktadır. Postmodernizm düşüncesi temel olarak, modernleşme düşüncesinin ve endüstrileşmenin insan ve doğal çevresi arasındaki doğal ilişkiyi bozarak, insan merkezli ve sömürücü bir ilişki ve düşünce sistemi yarattığını savunur. Ozon tabakasındaki incelme, sera etkisi sonucu küresel ısınma, biyolojik çeşitliliğin azalması, nükleer risk gibi çevre sorunları endüstrileşme ve modernleşmenin doğrudan sonuçları olarak değerlendirilir. Postmodernizm, doğal çevre ile sömürü ilişkisi yerine bütüncül ve saygılı bir ilişki önerir. Postmodern düşünce, postmodern şartların gerçek bir çevreci düşünce ile birlikte modernite düşüncesine gerçek bir alternatif oluşturabileceğini öne sürer.

Postmodernizm, toplumun yeni bir çağın eşiğinde olduğunu ve çevresel sorunların ve çevresel değerlerin bu yeni çağın en önemli özelliklerinden birini oluşturduğunu öne sürer. Bu bağlamda çevreci düşünce, postmodernizm gibi endüstriyel toplumun ETP'sına karşı bir alternatif oluşturur (Detaylı bilgi için bkz. Yearly, 1996; Szerszyski, 1996; Dunlap ve Catton, 1978, 1984). Bu incelemenin çerçevesi içinde postmodernizm ya da geç modernizm üzerinde daha fazla durulmamış; bunun yerine, postmodernizm ya da geç modernizm sadece modern çevreci düşüncenin ortaya çıkışındaki bağlantısı dolayısıyla ele alınmıştır. Postmodernizm başlı başına başka bir çalışmanın konusu olabilir. Bununla birlikte insan-çevre ilişkilerindeki tarihsel-teorik gelişmenin bir sonucu olarak çevreciliğin ve çevreci düşüncenin kavramsal çerçevesi çizilmiştir.

4. Çevreciliğin Tanımı

Endüstriyel toplumun ETP'sının bir alternatifi olarak çevrecilik, çevreci eylemi, çevreci hareketleri, çevre politikalarını ve çevreci tutumları da içeren geniş bir anlamda değerlendirilebilir. Harper çevreciliği hem bir eylem, hem de bir ideoloji olarak değerlendirir: "bir ideoloji olarak çevrecilik insanın doğa ile olan ilişkilerini değiştirme olasılığını kapsayan bir inanç sistemidir" (Harper,1996:293). Bu tanıma göre çevrecilik, çevreci inançları ve tutumları kapsar. Çevrecilik toplumun çevresel ilişkiler üzerinde olan kavramsallaştırmasını, doğayı nasıl algıladığını ifade eder. Çevrecilik bir paradigma olarak çevre ve toplum hakkında tümünden farklı bir düşünüşü ifade eder. Endüstriyel toplumda çevrecilik ise doğal çevrenin toplum tarafından korunmasını, doğal çevre içinde fiziksel ve ruhsal olarak sağlıklı ve esenlikli bir yaşantıyı anlamlandırır. Modern çevrecilik ise doğal çevre ile bütüncül bir yaşam biçiminin ifadesidir.

Tarihsel olarak çevrecilik bir toplumsal hareket ve politik ideoloji olarak insan merkezlilikten doğa merkezliliğe doğru bir evrilmeyi ifade eder. İnsan merkezli (anthropocentrism) çevrecilik, çevrenin ve çevreciliğin sonuç olarak insanın mutluluğu ve refahı için önemli olduğu düşüncesini kabul eder; doğa merkezli (ecocentrism) çevrecilik ise doğanın insan varlığı ve refahından bağımsız olarak kendi başına yaşama hakkı olduğunu kabul eder. "Doğal kaynakların korunması", "insan refahının ekolojisi", "korumacılık", "hayvan özgürlüğü" ve "doğa merkezcilik" temel çevreci akımlardandır (Eckersley, 1992:34). İnsan refahının ekolojisi hareketi, insan için daha temiz ve hoşlanılabilir bir çevreyi yaratma çabasının ifadesidir. Doğal kaynakların korunması hareketi de sürdürülebilir fayda ve kalkınmanın en çoklaştırılmasını ve daha temiz bir çevreyi ifade eder. Bundan dolayı söz konusu iki çevreci harekette insan merkezlidir. Korumacı hareket, insan refahı için doğal çevrenin korunmasını hedefler. Bu üç akıma göre, doğal çevre sadece insan refahı için araçsal bir öneme sahiptir. Dolayısıyla söz konusu çevreci hareketler, endüstriyel toplumun ETP'sının insanı üstün gören temel varsayımlarını benimsemiştir. Ancak gerçekte doğal çevre kendi varlığı için değerlidir (Eckersley, 1992:42; Naess, 1991).

Hayvan özgürlüğü hareketi ve doğa merkezcilik hareketi insan merkezli çevreci hareketler değildirler. Hayvan özgürlüğü hareketi, hayvanların, yaşam hakları açısından insanlarla eşit değerlendirilmesi gerektiğini savunur. Bunu ötesinde doğa merkezcilik, insanlar ile tüm insan olmayanların eşit değerlendirilmesi gerektiği yönünde bir görüştür. Doğa merkezcilik, doğal çevrenin korunmasının sadece insanın refahı ve mutluluğu için değil, insan olmayanların da varlıklarını sürdürebilmeleri için gerekli olduğunu öne sürer. Doğa merkezcilik, doğal çevrenin tüm insanlar ve insan olmayanlar ile birlikte bir bütünsel yaşam oluşturduğunu ifade eder.

Bu çalışmada daha çok doğa merkezci (Eckersley, 1992) bir çevre anlayışı vurgulanmaya çalışılmıştır. Doğa merkezcilik anlamıyla çevrecilik, “derin ekoloji” olarak da adlandırılır. “Derin ekoloji” terimi ilk kez Norveçli felsefeci Arne Naess (1991) tarafından kullanılmıştır. Derin ekoloji bakış açısı, doğa merkezcilik gibi doğa ile bütüncül bir yaşam biçimini savunur. Derin ekoloji akımı “gölge” çevrecilik akımlarını insan merkezli oldukları için eleştirir. Gölge çevreci hareketler eleştirel olmayan bir çevrecilik konumunu tercih ederler; bu hareketler çevreciliği sadece bir dış görüntü objesi olarak taşıyarak, gerçekte ETP’sının dolaylı bir meşrulaştırmasını sağlamak amacındadırlar. Gölge çevreci hareketler kaynakların azalmasına ve kirliliğe karşıdırlar. Bu hareketlerin temel amacı gelişmiş ülkelerdeki insanlar için daha iyi bir yaşam ve refah koşullarının yaratılmasını sağlamak, başka bir deyişle, varolan statükoyu sürdürmektedir (Naess, 1991:243).

Modern çevrecilik endüstriyel toplumun ETP’sına gerçek bir alternatiftir, bundan dolayı modern çevrecilik, modern toplumda postmodernizm ya da geç modernizm adıyla anılan yeni bir aşamayı da ifade eder.

5. Sonuç

Bu çalışmada insan-doğa ilişkilerinin evrimsel gelişimi ele alınmıştır. İnsan ve doğa arasındaki ilişkiler karşılıklı, iç içe ve bütüncül bir yapıdaki ilişki türünden; sömürücü bir yapıya sahip bir ilişki türüne doğru değişmiştir. Avcı-toplayıcı topluluklar doğal çevre ile bütüncül bir ilişki türü yaratmışlardır. Doğa ile insan arasında ilk sömürü ilişkisi tarımcı toplumalarda ortaya çıkmıştır. Buna karşın endüstriyel toplumalarda ise doğal çevrenin, sömürülmesi önemli ölçüde artmıştır. Çevresel sorunlar özellikle Yirminci Yüzyıl’ın ikinci yarısında en üst düzeyine çıkmıştır. Doğal kaynakların aşırı kullanımı ve sömürüsü, hava ve su kirlenmesi, ormanların yok olması ve çölleşme, küresel ısınma modern çağda insan oğlunun yaratmış olduğu en ileri uygarlığı ciddi anlamda tehdit etmeye başlamıştır. Çevresel tehlike ve risk ulusal sınırları aşarak tüm dünyayı tehdit eder boyuta ulaşmıştır. Özellikle Yirminci Yüzyıl’ın ikinci yarısında Batı toplumlarında ortaya çıkan çevresel ve toplumsal koşullar postmodernizm ya da geç modernizm adıyla anılan yeni bir çağın başladığını ifade etmeye başlamıştır. Postmodernizm temel olarak postmodern koşulların tanımlanması noktasından ortaya çıkmış bir düşünüş biçimidir. Bu bağlamda postmodernizm kısaca modernitenin bir toplumsal sistem ve düşünce yapısı olarak getirdiği şeylerin tam tersi demektir. Çevresel anlamda modernite ile oluşan toplumsal ve ekonomik sistem çevrenin tahrip edilmesi ile sonuçlanmış; postmodernizm ise çevre ile barışmayı önermiştir. Bu mantıksal dizgenin bir aşaması olarak modern çevrecilik ise modernitenin çevresel tahribine karşı bilinçli ve istençli bir karşı koyuşu, doğa ile iç içe, bütüncül ve mutlu bir yaşam biçimini ifade eder.

Summary

The main target of this paper is to account of society environment relationships. The major assumption of this presentation is that human-environment relationships are socially, culturally and historically constructed. From a historical point of view, each society type creates its own relationship model with the natural environment. Namely, each one of hunter-gatherer societies, agricultural societies, and industrial societies created specific form of human-environment relationships, and those relationships were supported and legitimized by the Dominant Social Paradigm of the society. The hunter-gatherer societies' relationship with the natural environment was mutually coercive. On the other hand, the relationship between the agricultural societies and natural environment was not mutually coercive. The first exploitative relationship between the natural environment and the society was appeared in the agricultural societies. Moreover, the relationship between the natural environment and the industrial society was totally collapsed especially in the second half of the Twentieth Century. Industrialization resulted with many environmental side effects, such as global warming, green house effect etc. Environmentalism appeared as an opposition to industrialization in modern society. The late Twentieth Century is the time of re-creation of mutually coercive human-environment relationship and emergence of modern environmentalism.

KAYNAKÇA

- BECK, Ulrich (1992) **Risk Society: Toward a New Modernity**. Thousand Oaks, CA: Sage.
- CAPRA, Fritjof (1996) **The Web of Life: A New Scientific Understanding of Living Systems**, New York: Anchor Books.
- CATTON, William R. (1982) **Overshoot: The Ecological Basis of Revolutionary Change**, Urbana: University of Illinois Press.
- CATTON, William R. and Riley Dunlap (1978) "Environmental Sociology: A New Paradigm." **The American Sociologist**, 13:41-49.
- CATTON, William R. and Riley Dunlap (1980) "A New Ecological Paradigm for Post-Exuberant Sociology." **American Behavioral Scientist**, 24(1):15-47.
- DUNLAP, Riley E. and William R. Catton Jr. (1983) "What Environmental Sociology Share in Common (whether Concerned with "Built" or "Natural" Environments)." **Sociological Inquiry**, 53:113-135.
- DUNLAP, Riley E. and Kent D. Van Liere (1978) "The 'New Environmental Paradigm.'" **Journal of Environmental Education**. 9(Summer):10-19.
- DUNLAP, Riley E. and Kent Van Liere (1984) "Commitment to the Dominant Social Paradigm and Concern for Environmental Quality." **Social Science Quarterly**. 65(4):1013-1028.

- ECKERSLEY, Robyn (1992) **Environmentalism and Political Theory**. New York: State University of New York Press.
- EDER, Klaus (1996) **The Social Construction of Nature: A Sociology of Ecological Enlightenment**. London: Sage Publication.
- GARE, Arran E. (1995) **Postmodernism and the Environmental Crisis**. London: Routledge.
- GIDDENS, Anthony (1990) **The Consequences of Modernity**. Cambridge: Polity Press.
- GIDDENS, Anthony (1991) **Modernity and Self-Identity in the Late Modern Age**. Cambridge: Polity Press.
- INGLEHART, Ronald (1995) "Public Support for Environmental Protection: Objective Problems Subjective Values in 43 Societies." **Political Science & Politics**. March: 57-72.
- HARPER, Charles L. (1996) **Environment and Society: Human Perspectives on Environmental Issues**. New Jersey: Printice Hill.
- KHUN, Thomas (1970) **The Structure of Scientific Revolutions**. Chicago: The University of Chicago Press.
- LENSKI, Gerhard E. (1988) "Rethinking Macrosociological Theory." **American Sociological Review**, 53:163-171.
- LENSKI, Gerhard E. (1996) **Power Privilege: A Theory of Social Stratification**, New York: McGraw-Hill Book Company.
- MILBRATH, Lester W. (1984) **Environmentalists: Vanguard for New Society**. Albany: State University of New York Press.
- NAESS, Arne (1991) "Deep Ecology" **The Green Reader: Essays Toward a Sustainable Society**. Ed: Andrew Dobson. San Francisco: Mercury House.
- SZERSZYSKI, Bronislaw (1996) "On Knowing What to do: Environmentalism and the Modern Problematic." (ed. by S. Lash, B. Szerszyski, and B. Wyne), **Risk, Environment and Modernity: Toward a New Ecology**, London: Sage Publications.
- TUNA, Muammer (1998) **Environmentalism: An Empirical Test of Multi-Level Effects on Environmental Attitudes in More and Less Developed Countries**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mississippi State, Mississippi.
- WALLERSTEIN, Immanuel (1976) **The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World- Economy in the Sixteenth Century**, New York:Academic Press.
- YEARLY, Stephen (1996) **Sociology, Environmentalism, Globalization: Rethinking the Globe**, London:Sage Publications.

TÜRKİYE'DE SOSYOLOJİNİN GELİŞİMİ VE ÖRGÜTLENME SÜRECİ

Birsen GÖKÇE*

ÖZ

Bu çalışmanın ana amacı, Türkiye'de sosyolojinin kuruluşundan bugüne kadarki gelişimini, kronolojik bir sıra içinde, ana hatları ile vererek dernekleşme sürecini açıklamaktır. Bu çerçevede özellikle, ilk yıllarda Durkheim ve Le Play ekollerinin Türk Sosyolojisi üzerinde etkili oldukları, sosyolojinin ilk başlarda felsefe altında ve/veya sosyal bilimler adı altında okutulduğu, daha sonraları ise bağımsız bir disiplin kimliği kazandığı belirtilmiştir. Sosyoloji alanında ilk dernek, 1949 yılında, 'Türkiye Sosyoloji Cemiyeti' adı altında kurulmuş olmasına rağmen bir yıl sonra kapanmıştır. Günümüzde ise, 1990 yılında, 'Sosyoloji Derneği' adı ile kurulmuş olan dernek, bugün 450 üyeye ulaşmış ve Bakanlar Kurulu Kararı ile 'Kamu Yararına Dernek' statüsü kazanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sosyoloji, Türkiye'de Sosyoloji, Sosyoloji Derneği

THE DEVELOPMENT AND ORGANIZATIONAL PROCESS OF SOCIOLOGY IN TURKEY

ABSTRACT

The main aim of this paper is to investigate the establishment and historical development of sociology and to explain the organization process of the Sociological Association in Turkey. It is stated that the Durkheim's and the Le Play's approaches became effective on sociology in Turkey at the beginning. It is also said that sociology was thought as a sub-field under the departments of philosophy or/and social sciences in the same period. Later, it became an independent discipline in universities. The first association of sociology was established in 1949 with the name of 'The Association of Turkish Sociology'. But it was closed one year later. The second attempt was made in 1990, and a new association named 'Sociological Association', was established. It has 450 members in present.

Key Words: Sociology, Sociology in Turkey, Sociological Association.

Batı ülkelerinde kuramsal ve uygulamalı olmak üzere iki yönlü bir gelişim çizgisine sahip olan sosyolojinin kuramsal yönü Kıta Avrupası'nda, uygulamalı yönü ise Anglo-Sakson ülkelerinde ağırlık kazanarak yaygınlaşmıştır.

Türkiye'de toplumla ilgili ilk çalışmalara 20. Yüzyıl'ın başlarında rastlanmaktadır. Fransa'da başlayan ve Avrupa ülkelerinde gelişerek 2. Dünya Savaşı'ndan sonra Amerika'da da etkisi görülen Durkheim ekolünü Türkiye'ye Ziya Gökalp, Le Play ekolünü de Prens Sabahattin tanıtmıştır. Her iki ismin Türkiye'deki toplumbilimsel çalışmalarda yeri büyüktür.

* Prof. Dr. Hacettepe Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi ve Sosyoloji Derneği Başkanı.

Sosyolojinin pozitif bilim olması gereğini savunan pozitivist akımın temsilcilerinden Durkheim çalışmalarını vak'alara dönük olarak yürütmüştür. Toplumsal olayları analitik bir yaklaşım ve istatiksel olarak o günün koşulları çerçevesinde değerlendiren Durkheim'in çalışmalarından etkilenen Ziya Gökalp'in, toplumla ilgili ilk yazılarında Diyarbakır yöresinden topladığı verileri Türkiye genelinde yorumladığı görülmektedir. Gökalp, Durkheim'ci verilere dayalı çalışma biçimini sonradan politika ile bütünleştirmekle beraber 1914 yılında İstanbul Üniversitesi'nde sosyoloji derslerinin başlatılmasındaki öncülüğü ile ülkemizde sosyolojinin kurulmasına hizmet etmiştir. Gökalp'in özellikle çeşitli görüşleri birleştirmeğe çalışan aynı zamanda gelenek ve görenekleri koruyucu, ılımlı kişiliği taraftarlarının çoğalmasına yol açmıştır.

Diğer ekolu temsil eden Prens Sabahattin ise **Türkiye Nasıl Kurtarılır?** adlı eseriyle İngiltere'nin siyasi düzenine duyduğu hayranlığı dolayısıyla politik yaşama ait düşüncelerini ortaya koymuştur. Prens Sabahattin, Türkiye'nin içinde bulunduğu bunalımdan sıyrılması için yapısını değiştirmek gerektiğini öngörmekte ve kamucu yapıdan bireyci yapıya geçişi önermektedir. Toplum kökünden sarsacak böyle bir sistem değişikliği, Prens Sabahattin'in görüşlerinin taraftar bulmasını engellemiştir.

Prens Sabahattin, Le Play ekolünün sınıflama ve sistem geliştirme yönüyle uğraşmıştır. Le Play ekolünün tekniklerini ve özellikle bugün hala geçerliliğini sürdüren monografik çalışma biçimini Türk toplumuna tanıtan Prens Sabahattin'i izleyen Mehmet Ali Şevki'dir. Mehmet Ali Şevki, Ziya Gökalp'in karşısındaki ekolün öğretisini savunan kişidir. Mehmet Ali Şevki sadece Le Play ekolünün yaklaşımı ve tekniklerini tanıtmakla kalmamış, bu teknikleri araştırmalarında da kullanarak Türkiye'nin gerçeklerine uygulamaya çalışmıştır. Türkiye'deki ilk monografik çalışma Mehmet Ali Şevki tarafından göçmenlerin yaşadığı Pendik civarında Kurna Köyü'nde yapılmıştır.

Le Play sosyolojisinin Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne (Mekteb-i Mülkiye) girmesindeki öncülüğü de Mehmet Ali Şevki yapmıştır. Le Play ekolünü ülkemize tanıtan Prens Sabahattin olmakla beraber, Prens Sabahattin'in eksik bıraktığı çözümlemeli (analitik) yönünü Mehmet Ali Şevki tamamlamıştır.

Bu tarihsel süreç içinde belirtilmesi gereken bir başka isim Mehmet İzzet'dir. Mehmet İzzet, Türk toplumbiliminin, Batı toplumbilimine benzer araştırma ve uygulamalara yönelmesi gerektiğini vurgulaması, toplumbilimcinin bilimsel araştırma tekniklerini kullanarak elde ettiği bulguları halkın ve yöneticilerin kullanımına sunacak bir meslek olduğunu belirtmesi ve toplumbilimcinin yaşamın düzenlenmesindeki rolü ve önemini vurgulaması açısından dikkat çekicidir. Tüm bu yönleriyle Mehmet İzzet, ülkemizde toplumbilimin gelişmesine yardımcı olan, bunun için yollar öneren ve kendi sorunlarımızı açığa çıkarmaya çalışan birkaç düşünürden birisidir. İdealist bir düşünür olmasına karşın bilimsel yöntemin gereklerini yerine getirebilmek için de çaba göstermiştir. Çalışmalarında bilimsel araştırma sürecinin aşamalarına da kısmen yer veren M. İzzet, özellikle kavramsal model, kaynak taraması, sorunun tanımı, gözlem gibi kavramları da incelemelerinde kullanmıştır. Alan çalışmaları açısından en önemli katkısı; anket (questionnaire) kullanılmasını ve sonuçlarının da halkın ve yö-

neticilerin aydınlatılması için değerlendirilmesi gerektiğini önermiş olmasıdır. M. İzzet bilimsel araştırma sürecini benimseyerek ‘olan’ ile ‘olması gereken’ arasındaki boşluğu kapayacak bu yaklaşım üzerinde çalışmalarını yoğunlaştırmıştır.

Cumhuriyet döneminde sosyolojinin tanıtılmasına katkısı olan, sosyolojik kuramları açıklamak, geliştirmek ve eleştirmek üzere çaba sarf eden Z. F. Fındıkoğlu, H. Z. Ülken ve N. Ş. Kösemihal’in çalışmaları ise veri derleyici, kuramları irdeleyici çalışmalar için bir temel oluşturmuştur.

Türkiye’de sosyolojinin gelişimini değerlendirirken siyasal boyut üzerinde de durmak gerekir. Cumhuriyet ideolojisinin oluşumunda Durkheim’in metod ve sosyolojik anlayışının izleri görülmektedir. Cumhuriyetimizin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk’ün kendine ait kütüphanesinde Durkheim’in kitaplarının yer alması, kendi el yazılarıyla belirli düşüncelere not düşürülmüş olması, bir çok paragrafların altının çizilmiş olması, Durkheim sosyolojisinin Türk siyasal geleneğinin şekillenmesinde etkili olduğunun somut bir delilidir ve bu yönde verilebilecek sayısız örnekler vardır. Türk toplumsal yapısının temel sorunlarının toplum-devlet ağırlıklı olarak ele alınışı siyasal tercihlerin bu yönde yapılması için bir zemin oluşturmuştur. Özetle denilebilir ki; Atatürk’ün toplumsal sorunları bir sosyolog yaklaşımıyla irdelemesi, Cumhuriyet dönemine sosyolojik bir kimlik kazandırmıştır.

Öte yandan aynı dönem Türk Üniversitelerinde okutulan sosyoloji dersleri genellikle vak’alara dönük olmayan sosyal bilgilerin aktarılması biçiminde olmuş, tümüyle sosyal felsefe yapılmıştır.

Cumhuriyet’in ilk yıllarında felsefi nitelikleri ağır basan bu sosyolojik kimlik 1930’lardan itibaren farklı bir ivme kazanmaya başlamıştır. Özellikle üniversite dışında 1930-1940’lar arasında İstanbul’da çıkarılan Kadro Dergisi etrafında toplanan yazarların araştırmaya dönük çabalarıyla A.B.D.’de yetişmiş bir grup genç bilim insanının üniversite içi çabalarının sonucu 1940’lardan sonra alan araştırmaları sosyolojiye yeni bir boyut kazandırmıştır.

Ankara Üniversitesi’nde 1940 yılında başlayan ve doktora tezi olarak yazılan sosyolojik çalışmalar, toplumsal yapı değişikliklerini araştıran alan çalışmaları niteliğinde olup çeşitli tekniklerin, istatistik hesapların kullanıldığı ilk örneklerdir.

Niyazi Berkes’in bazı Ankara köyleri üzerine bir araştırması 1942 yılında yapılmış onüç köy incelemesini kapsamaktadır. Behice Boran’ın toplumsal yapı araştırmaları (1945) Manisa’da sekiz ova, beş dağ köyünün incelenmesidir. Muzaffer Şerif’in 1944 köy araştırması, dış dünyayla ilgi dereceleri, değişik beş köy üzerinde yaptığı bir alan araştırmasıdır. Bu çalışma sosyal psikolojik ağırlıklı olmakla beraber, kırsal sorunlara yönelmesi ve sonradan yapılan köy araştırmalarını etkilemesi bakımından önemlidir. Bu dönemde alan araştırmaları yoluyla toplumsal gerçeklerin saptanmaya başlanması Türk toplumbilimi için bir dönüm noktası olmuştur. Sosyolojik çalışmaların güncel sorunlara yönelmesi, alan araştırmalarının amacı, uygulanan teknikler, sonuçların toplum yaşamına yansıtılması gibi yeni yaklaşımlar, hem

toplum hem de akademik çevreler için çok büyük bir değişiklikti. Burada vurgulanması gereken nokta, alan araştırmaları (ampirik çalışma) yaklaşımını benimseyen bu genç bilim insanlarının çalışmalarını kavramsal çerçeve üzerine bina etmeleridir. Bu uygulamalar ve yöntem konusundaki gelişmeler, birlikte okutulan felsefe ve sosyoloji disiplinlerinin birbirlerinden bağımsız hale gelmelerini gerektiriyordu. A. Ü. Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nde bu girişimlerin öncülüğünü yapanlara 'karşı' geliştirilen kamuoyu ve olumsuz tutum, ideolojik suçlamalarla birleştirilerek N. Berkes, B. Boran, P. Naili Boratav ve M. Şerif'in kadro dışına çıkarılmalarına (kadrolarının iptaliyle) ve onların da akademik çalışmalarını dünyanın tanınmış üniversitelerinde devam ettirmelerine neden olmuştur.

Bu isimlerden Behice Boran, politikaya atılarak Türkiye ile ilişkilerini bu bağlamda sürdürürken Niyazi Berkes, Türk toplumunun son ikiyüz yıllık siyasi ve toplum tarihini değerlendiren çalışmalarıyla bilimsel katkıda bulunmaya devam etmiştir. Berkes'e göre, Türkiye'de toplumbilim uzun süre siyasal akımların etkisinde kalmış ve en çok Fransız toplumbiliminden etkilenmiş ve özellikle I. Dünya Savaşı'ndan sonra yaygınlaşan yöntem tartışmaları nedeniyle araştırma yapıtları daima eleştiri konusu olmuş ve araştırmalara parasal destek sağlanmamıştır.

Böylece 1940'larda Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü'nde başlayan alan çalışmaları bir duraklama devresine girmiştir. Yaklaşık yirmi yıllık bir aradan sonra tekrar gündeme gelen alan araştırmaları İstanbul'da Edebiyat Fakültesi'nde Cahit Tanyol, İktisat Fakültesi'nde Cavit Orhan Tütengil, Ankara'da Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde İbrahim Yasa ve Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde Mübeccel Belik Kıray tarafından sürdürülmüştür.

1955 yılında, İbrahim Yasa'nın 'Hasanoğlan', 1964'de Mübeccel Kıray'ın 'Ereğli' ve 1969'da yine İbrahim Yasa'nın '25 yıl sonra Hasanoğlan' çalışmalarında Muzaffer Şerif'in kullandığı kavramlardan etkilendikleri ve bu kavramların kinci kuşak sosyologlarda daha da geliştirildiği görülmektedir.

Ayrıca, F. Frey tarafından 1962 yılında çok geniş bir örneklem kullanılarak yapılan ve yayınlanmayan köy araştırması 1968 yılında Devlet Planlama Teşkilatı tarafından yaptırılan **Türk Köyünde Modernleşme Eğilimleri Araştırması, Orman Köylerinin Sosyo-Ekonomik Durumu** ve yine sosyal psikolojik nitelikleri ağır basan fakat örneklemeleri küçük olan D. Lerner'in 1958, G. Helling'in 1966 ve F. Başaran'ın 1969 yıllarında yaptıkları köy araştırmalarından da söz edilebilir.

Ülkemizde sosyal bilim araştırmalarının geliştirilmesi amacıyla Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etüdüleri Enstitüsü'yle Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin 1970 yılında düzenlediği bir konferansla Türk toplumbilimi açısından yeni bir dönem başlamıştır.

Türk sosyal bilimcilerini biraraya getiren bu toplantıda onüç bildiri sunulmuş ve çeşitli görüşler tartışılmıştır. Konferans sonunda yayınlanan kitap 1970'li yıllarda sosyal araştırma konusundaki genel akademik birikimi yansıtmaması bakımından önemli bir yayındır.

Kitapta; Mübeccel Kıray’ın ‘Sosyal Değişme ve Sosyal Bilimler’, Çiğdem Kağıtçıbaşı’nın ‘Türkiye’de Sosyal-Psikolojik Araştırmaların Genel Görünümü, Gruplanması ve Bazı Problem Sahaları’, Doğan Cüceloğlu’nun ‘Türkiye’de Yapılan Sosyal-Psikolojik Araştırmaların Metodolojik Yönden Bir Tetkiki’, Kemal Karpat’ın ‘Siyasi İlimler Araştırmaları’, Ahmet Taner Kışlalı’nın ‘Rejim Açısından Araştırılması Gereken İki Sorun: Gençlik Hareketleri ve Sandık Başına Gitmeyen Seçmenler’, Şerif Mardin’in ‘Siyasal Bilimlerde Araştırmalar Tebliğleri Eleştirisi’, Bozkurt Güvenç’in ‘Etnoloji ve Sosyal (Kültürel) Antropolojik Araştırmalar’, Nephan Saran’ın ‘İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Antropoloji Bölümü Araştırma Faaliyeti’, Oğuz Arı’nın ‘Türkiye’de Anket Metoduna Dayanan Sosyolojik Araştırmalar ve Uygulama Açısından Teori ve Kavramlar’, Şefik Uysal’ın ‘Metodoloji Açısından Türkiye’de Yapılan Sosyolojik Araştırmalar ve Bir Örnek: Köy Araştırması’, Serim Timur’un ‘Geniş Kapsamlı Alan Araştırmalarında Veri Toplama Teknikleri: 1968 Aile Yapısı ve Nüfus Sorunları Araştırması Örneği’, Çiğdem Kağıtçıbaşı’nın ‘Sosyal İlim Metodolojisi: Köy ve Nüfus Araştırmaları, İzmir Araştırması’, Nabi Dinçer’in ‘Sosyal Araştırmaların Devlet Planlama Teşkilatı’na Değerlendirilmesi ve Kullanılması’, Arif T. Payaslıoğlu’nun ‘Türkiye’de Sosyal Araştırma Sorunları ve Çözüm Yolları Üzerine Bazı Düşünceler’, İsmail Beşikçi’nin ‘Araştırılacak Konu ve Sorunlar’ adlı makaleleri yer almaktadır.

1970’li yıllardan sonra çeşitli tekniklerle yapılan alan çalışmaları giderek yaygınlaşmıştır. Böylece Türkiye’de toplumbilim alanında alan araştırmalarının ağırlıklı bir yer kazandığı söylenebilir. Öte yandan araştırma sonuçlarının aynı hızla ve kapsamla toplum yaşamında kullanılmaya başladığını söylemek güçtür. Bununla beraber toplumsal planlamada ve toplumsal politikaların oluşturulmasında alan araştırmasıyla ilgili verilerin giderek daha fazla yer aldığı da görülmektedir.

İstanbul Üniversitesi’nde 1914 yılında başlayan sosyoloji öğretimi yirmi yıl sonra Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi’nde, onu izleyen yıllarda da ODTÜ, Hacettepe, Boğaziçi ve Ege Üniversitelerinde; Felsefe kürsüleri, Sosyal Bilimler ya da Davranış Bilimleri içinde başlamış ve yıllar içinde giderek hepsi sosyoloji lisans diploması veren bağımsız birer bölüm haline gelmiştir. 1982 yılından itibaren üniversitelerimizde sosyoloji öğretimi artan bir hızla yaygınlaşmıştır. 2000 öğretim yılı itibariyle yirmi dört üniversitede lisans ve lisansüstü öğretim yapılmaktadır.

Öte yandan 1924 yılında orta öğretim kurumlarında ve öğretmen okullarında da sosyoloji dersi okutulmaya başlanmıştır.

Uzun yıllar felsefe grubu içinde ve zorunlu olarak okutulan sosyoloji dersleri, seksenli yıllardan sonra seçmeli ders grubuna alınmıştır.

Ancak orta öğretimde sosyoloji derslerinin hala seçmeli oluşu ve kadro sorununun çözülmemiş olması nedeniyle sosyoloji ile uğraşanların sayısı sınırlı kalmaktadır. Öte yandan toplumumuzda hissedilir bir biçimde ‘sosyoloji’nin önemi vurgulanmakta; üniversitedeki sosyologlar, üniversite dışında yoğun bir trafik yaşa-

makta; çeşitli kuruluşların planlama ve uygulama projelerinde görüş ve katkıları alınmak istenmektedir.

Toplumumuzda yaklaşık seksen yıllık bir birikimi olan sosyoloji öğretimi ve toplumla ilişkileri değerlendirildiğinde, sosyoloji disiplininin ve sosyologların iki tür sorunla karşı karşıya geldikleri gözlenmektedir. Bunlardan birincisi, sosyoloji biliminin kavram kargaşası, metodoloji, resmi ideolojide yerini bulamamışlık gibi iç sorunları, ikincisi ise toplumsal statü ve istihdam gibi toplumdan kaynaklanan dış sorunlardır.

İngiltere’de, sosyolojinin, “insanların bilinmesini istemediği konuları araştıran bir bilim olduğu” kanısı yaygındır. Bireysel, ailesel ve örgütsel ilişkilerde bilinmesi istenmeyen şeyler araştırıldığında “Sosyolojiye” ve “Sosyoloğa” toplumun, özellikle de yöneticilerin allerjisi olduğu gözlenmektedir. Ülkemiz için de geçerli olan bu durum bir meslek grubu olarak sosyologların karşı karşıya olduğu ve yaşadıkları en büyük sorundur. Bu tür sorunları aşabilmek amacıyla 1949 yılında İstanbul’da kurulan Türk Sosyoloji Cemiyeti’nin ömrü sadece bir yıl olmuş, bir sayı dergi çıkarıldıktan sonra faaliyeti devam etmemiştir.

Bu olaydan tam kırk yıl sonra bu kez Ankara’da, 1990 yılında, toplumsal değişim ve toplumsal sorunlara ilişkin bilinçlenmenin hız kazandığı günümüzde ve özellikle demokratikleşmenin yeniden yapılanmaya başladığı bir dönemde sosyologlar mesleki sorumluluklarını örgütlü bir yapı içinde yerine getirebilmek, mesleği geliştirebilmek, yaygınlaştırmak ve yukarıda değinilen iç ve dış sorunlara çözüm bulabilmek amacıyla ‘Sosyoloji Derneği’ni kurmuşlardır. Çağdaşlaşmanın ön koşulunun örgütlenme olduğu ve örgütlenmenin de dayanışma ve ekip çalışmasıyla gerçekleştirilebileceği düşüncesinden kaynaklanan bu girişim, kaçınılmaz olmuştur. Öte yandan toplumsal gelişme de bu süreci hızlandırmıştır.

Sosyolog, diğer bilim mensuplarıyla işbirliği içerisinde toplumsal değişmeyi zaman ve mekân boyutunda ele alan, irdeleyen, gelişmenin farklı dinamiklerini, kaynaklarını ve sınırlılıklarını bilimsel yöntem ve tekniklerle tanımlayan, bu alanda ulaştığı sonuçları yaymak suretiyle toplumsal biçimlenmeye katkıda bulunan, karar organları ve siyasal iradeyi etkileyen hem bir düşün hem de bir eylem insanıdır.

İşte bu hedefi gerçekleştirmek, örgütlenmeyi ve güç birliğini sağlamak amacıyla Sosyoloji Derneği Ankara’da 1990 yılında 11 sosyoloğun öncülüğünde kurulmuştur. İlk genel kurulunda 40 olan üye sayısı bugün 450’yi bulmuştur.

Derneğin amacı tüzüğünde; “Türkiye’de sosyolojinin anlaşılmasına, gelişmesine ve yaygınlaşmasına katkı yapmak, bu alanda bilimsel etkinliklerde ve yayında bulunmak, toplumbilimciler arasında birlik ve dayanışma sağlamak”;

“Ülke sorunlarının çözümüne yardımcı olacak araştırma projelerini yürütmek, yakın disiplin ve bilim dallarıyla ve bunlara ilişkin kuruluşlarla amaçları doğrultusunda işbirliği yapmak, bilimsel nitelikte kongre, sempozyum, seminer konferans, açık oturum düzenlemek ya da benzeri etkinliklerde bulunmak, toplumbilimcilerin

mesleklerine ilişkin sorunlarına çözüm bulmakta yardımcı olmak, ülkemizde toplumbilimsel düşüncesinin etkin ve yaygın bir kimlik kazanması amacıyla yayınlar yapmak, toplumbilim dalında lisans ya da yüksek lisans yapan başarılı ve olanakları kısıtlı öğrencilere dernek gelirinin en az %10’ tutarında karşılıksız burs vermek” olarak ifade edilmiştir.

Dernek tarafından bugüne kadar 3 Ulusal Kongre gerçekleştirilmiş, 10 araştırma projesi yürütülmüş, çeşitli illerde 10 toplantı düzenlenmiş, diğer gönüllü kuruluşlarla işbirliği içinde çok sayıda toplantılara katkı verilmiş ve 12 kitap yayınlanmıştır. 1998 yılından itibaren de yılda iki kez olmak üzere ‘Sosyoloji Araştırmaları Dergisi/Journal of Sociological Research’ adlı hakemli bir dergi çıkarılmaktadır.

Dernek kurulduğundan bu güne on yıllık bir geçmiş içinde ülke düzeyinde yaptığı çeşitli bilimsel çalışmalarla toplum içinde adını duyurmayı başarmış ve giderek aranan, hizmet istenen bir kurum haline gelmiştir. 2000 yılı başında ise gerekli süreci tamamlayarak, ‘Bakanlar Kurulu Kararı’ ile ‘Kamu Yararına Dernek’ statüsü kazanmıştır.

Sosyoloji kalkınmakta olan ülkelerde kırdan kente göç ve sanayileşme süreciyle birlikte var olmaya başlayan başka bir deyişle sanayileşme sonucu, sorunlara çözüm arama çabalarıyla ortaya çıkmış bir bilimdir. Bugün batıda sanayileşmenin gelişmesi ve bilgi toplumuna geçişle birlikte sosyolojinin artık eski önemini yitirdiği ve gerilemeye yüz tuttuğu tartışılmaktadır.

Türkiye’de ise her ne kadar sosyoloji, Cumhuriyet’ten bu yana orta ve yüksek öğretim kurumlarımızda okutulmuşsa da, toplumumuzda, sosyoloji bilgisinin öğretim dışı talep edilir olması son üç beş yılda gündeme gelmiştir. Batıda görevsel niteliği giderek azalan sosyolojinin Türkiye’de önem kazanması ekonomideki liberalleşme, dışarıya açılma eğilimleriyle, küreselleşme ve demokratikleşme kavramlarının toplumumuzda ulaşılması ‘hedeflenen’ ve giderek benimsenen ‘yaşama’ geçirilmesi isteği ile açıklanabilir. küreselleşme sonucu, “dünya toplumuna” doğru yol alan çağımızda, insan ilişkileri ‘dostluk ve iyi niyete dayalı ilişki’ olmaktan çok, ‘rekabete dayalı ilişki’ olma özelliği kazanmaktadır. Bu doğrultuda düşünenler, bu felsefeyi benimseyenler, gerek bireysel gerekse toplumsal ölçekte gelişip zenginleşmekte, dışlayanlar ise fakirlik ve iç savaş gibi sorunların üstesinden gelmek zorunda kalmaktadırlar. Bu yüksek rekabet ortamında ‘bilgi’ her türlü güç ve statünün temel sembolü haline gelmiştir. Araştırma sonuçlarına dayalı güvenilir ve geçerli bilgilerin karar mekanizmalarını yönlendirmesiyle kalkınma hamleleri gerçekleşecek ve çağı yakalamak mümkün olacaktır. Bu nedenle günümüzde ‘bilimsel araştırma’ özel bir önem taşımaktadır.

Böylece insan merkezli kalkınma modelleri arayışlarının güçlenmesi, sosyolojiye talebi artıran faktörler olmuştur. Bunun doğal sonucu olarak, kamu ve özel sektörde sosyolojik araştırma ve danışmanlık hizmetleri de giderek artmaktadır.

Son yılların en büyük özelliği de kamuoyu yoklamalarında kaydedilen gelişme-

lerdir. SIAR, PIAR-GALLUP, KAMAR, KONDA, KAMOY, VERİ ARAŞTIRMA, İNTER-LİNK ARAŞTIRMA, ZET, ARAT ve benzeri araştırma kuruluşları genellikle siyasi partiler ve çeşitli gazeteler için siyasi nabız ölçmeye yönelik kamuoyu araştırmaları yapmaktadırlar. Araştırma kültürel bir alışkanlıktır, bir yaşam biçimidir. Ancak bu alışkanlığın toplumumuzda henüz yerleşmediği görülmektedir. Kültürümüzün araştırma fikrini benimsemesi gerek eğitim sürecinde gerekse öğretim programlarında yapılacak değişimlere bağlıdır. Öte yandan araştırma geleneğinin ülkemizde yerleşebilmesi kamuoyunun, kamu kesiminin ve de özel sektörün konuya sıcak bakması ve destek vermesiyle doğru orantılı olarak gelişebilir. Son yıllarda "araştırma" bir çok disiplin içinde öğretilmesi gereken bir alan olmuştur.

1990'lı yıllarda alan araştırmalarının, sınırlı sayıda da olsa devlet tarafından desteklenmesi gündeme gelmiştir. Kurumlar kendi hizmetlerini daha iyi yapabilmek amacıyla araştırma birimleri kurarak ya bizzat araştırma yapmaya ya da yaptırmaya başlamışlardır. Bazı bakanlıkların APK (Araştırma-Planlama-Koordinasyon) birimleriyle Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), Türkiye Radyo-Televizyon Kurumu (TRT), Aile Araştırma Kurumu (AAK) ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi İdaresi Başkanlığı (GAP) bu konuda verilebilecek örneklerdir. Araştırma kurumlarının en büyük sorunu, sürekliliklerinin sağlanmasında toplanmaktadır. Bürokratik ortam içinde yer alan Araştırma Kurumları, bürokrasisinin sorunlarıyla iç içe yaşamaktadır. Genç kuşak sosyologların bu sorunları aşmak için çok çaba göstermeleri gerekmektedir. Bununla birlikte, sosyolojinin akademik bir disiplin olarak toplumumuzda hak ettiği yere gelmesi, sosyologların bizzat kendilerine sorumluluk ve görev yüklemektedir. Bilginin üretilmediği toplumsal yaşamlarda kaçınılmaz olarak hurafeler üretilir. Hurafelerin ise neye ve kime hizmet ettiği malumdur. Bu nedenle, toplumdan kopuk olmayan, bilim yapan ve bilgi üreten bir sosyoloji, sağlıklı bir toplumsal yaşam için olmazsa olmaz bir niteliğe sahiptir. Diğer bir deyişle Türk sosyologlarının fildişi kulelerde 'bilim için bilim' anlayışıyla değil, alanda 'toplum için bilim' anlayışıyla çalışmalarını gerçekleştirmeleri, toplumsal yapının, yapısal sorunların ve çözüm seçeneklerinin daha gerçekçi bir şekilde saptanmasına olanak sağlayacaktır.

Summary

The main aim of this paper is to investigate the establishment and historical development of sociology and to explain the organization process of the Sociological Association in Turkey. It is stated that the Durkheim's and the Le Play's approaches became effective on sociology in Turkey at the beginning. It is also said that sociology was thought as a sub-field under the departments of philosophy or/and social sciences in the same period. Later, it became an independent discipline in universities. There are many intellectuals who contributed to development of sociology in Turkey. Ziya Gökalp, Prens Sabahattin, Mehmet Ali Şevki and Mehmet İzzet can be accepted as pioneers, especially for the late Ottoman period. In the republic period, Z. F. Fındıkoğlu, H. Z. Ülken, N. Ş. Kösemihal, Niyazi Berkes, Behice Boran, Cahit Tanyol, Cavit Orhan Tütengil, M. B. Kıray and İbrahim Yasa have an important contribution to the development of the discipline. The research and publication on social

sciences, particularly on sociology reached to the peak point in 1970s. It is possible to see many rural and urban researches in these years. The first association of sociology was established in 1949 with the name of ‘The Association of Turkish Sociology’. But it was closed one year later. The second attempt was made in 1990, and a new association named ‘Sociological Association’, was established. It has 450 members in present.

KAYNAKÇA

- BAŞARAN, Fatma (1967) **Diyarbakır Köylerinde Vaziyet Alışların (Attitudes) Değişmesiyle İlgili Psiko-Sosyal Bir Araştırma**, Ankara: A. Ü. DTCF Yayını.
- BERKES, Niyazi (1942) **Bazı Ankara Köyleri Üzerine Bir Araştırma**, Ankara.
- BORAN, Behice (1945) **Toplumsal Yapı Araştırmaları: İki Köy Çeşidinin Muka-yeseli Tetkiki**, Ankara: A. Ü. DTCF Yayını.
- FREY, F.W. (1963) “Surveying Peasant Attitudes in Turkey”, **Public Opinion Quarterly**, 27, pp. 335-355.
- GÖKÇE, Birsen (1996) “The Development of Sociology in Turkey”, **History And So-ciology**, Bulgaristan (Bulgarca Yayınlanmıştır).
- GÖKÇE, Birsen (1998) “Türkiye’de Sosyolojinin Gelişimi”, **Türkiye’de Sosyal Bilimle-rin Gelişmesi ve Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Sempozyumu**, Ankara.
- GÖKÇE, Birsen (1999) **Toplumsal Bilimlerde Araştırma (III.Baskı)**, Ankara: Savaş Yayınevi.
- HELLING, G. A. (1959) **Study of Turkish Values by Means of National Streo Types**, Ph. D., Dissertation, Univ. of Minnesota.
- KIRAY, Mübaccel B. (1964) **Ereğli, Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası**, An-kara: DPT Yayını.
- LERNER, D. (1958) **The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East**, New York: The Free Press.
- ŞERİF, Muzaffer (1948) **An Outline of Social Psychology**, New York: Japer Row.
- TUGAÇ, Ahmet vd. (1970) **Türk Köyünde Modernleşme Eğilimleri Araştırması**, Ankara: DPT Yayınları No: 198.
- YASA, İbrahim (1955) **Hasanoğlan Köyü**, Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Amme İda-resi Enstitüsü Yayını.
- YASA, İbrahim (1969) **Yirmibeş Yıl Sonra Hasanoğlan Köyü: Karşılaştırmalı Bir Toplumbilimsel Araştırma**, Ankara: Ankara Üniv. SBF Yayınları, No: 270.
- KASAPOĞLU, Aytül (Der.) (1992) **Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesinde Sosyolojinin 52. Yılı Toplantısı**, Ankara: Sosyoloji Derneği, Yayın No.1.
- SOSYOLOJİ DERNEĞİ (1994) **Dünya’da ve Türkiye’de Güncel Sosyolojik Geliş-meler**, Ankara: Sosyoloji Derneği, Yayın No.3.

RASYONEL SEÇİM YAKLAŞIMI VE SOSYAL HAREKETLER SOSYOLOJİSİ*

Karl-Dieter OPP
Çev. Esmâ DURUGÖNÜL**

Günümüzde artık kolayca izlemenin mümkün olmadığı sosyal hareketler ve politik protesto literatürü, özellikle Almanca konuşulan ülkelerde, büyük ölçüde teorik yöneliminden uzaklaşmıştır. Bu durum, bir yandan, örneğin, birtakım protesto biçimlerinin nedenleri ve sonuçları üzerine açıklayıcı soruların sorulmaması anlamına gelir. Böylece 'hareket ortamlarının' (milieu) veya belirli hareketlerin, protesto gruplarının oluşum sürecinin veya protestonun zaman içinde toplumlarda gelişiminin tasvir edildiği tanımlayıcı çalışmalar bulunabilmektedir. Diğer yandan da teorizizm, açıklamanın *ad hoc* yapıldığı anlamına gelir. Yani tek tek faktörler seçilerek -genellikle açıkça belli olmayan- uygulanan teorik yaklaşımlar belli olmadan, neden olarak ilan edilmektedir. Varolan teorik yaklaşımlar sorulan soruların yanıtlanmasında bütün açıklığıyla kullanılmamaktadır.

Sosyal hareketler sosyolojisinin teorizizminin nedenleri nelerdir? Sosyal hareketlerle uğraşan birçok sosyal bilimci ya açıklayıcı sorulara ilgi duymamaktadır ya da teorik soruları cevaplandırmada sistematik olarak teorileri uygulamayı öğrenmemişlerdir. Meslektaşların çoğu teori yönelimli çalışmadıklarından, bu tür bilgileri edinmeye hiçbir teşvik bulunmamaktadır. Yaygın teorizizmin bir başka nedeni de muhtemelen, birçok araştırmacının, varolan teorilerin, açıklayıcı soruların yanıtlanmasına ya hiç ya da çok az katkıda bulduklarını düşünmeleridir. Bu düşüncenin hakim olduğu durumlarda, varolan teorilerin eksikliklerinin teker teker belirginleştirilip, teorilerin düzeltilmesine çalışılması beklenir.

Sosyal hareketlerle ilişkisi olan açıklayıcı soruların yanıtlanmasına yönelik olarak varolan teorik yaklaşımlar ne kadar iyi ya da kötüdür? Bu yazının odak noktasını rasyonel seçim yaklaşımı (RSY) oluşturmaktadır. Bunun için önce bu yaklaşım tanıtılacak. Sonra bu yaklaşımın sosyal hareketler alanına ne kadar uygulanabildiği ve bu yaklaşımla hangi soruların ele alındığı gösterilecektir. Son olarak da RSY kısaca başka yaklaşımlarla karşılaştırılacaktır.

1. Rasyonel Seçim Yaklaşımı

Aşağıda önce rasyonel seçim yaklaşımının temel metodolojik önermesi tasvir edilecek; sonra RSY'nin temelini oluşturan rasyonel eylem teorisinin ana ve ek var-

* Bu makalenin orijinali, *Forschungsjournal Neue Soziale Bewegungen* adlı dergide "Der 'Rational Choice'-Ansatz und die Soziologie sozialer Bewegungen" başlığıyla yayımlanmıştır (2/94, s. 11-27, Westdeutscher Verlag, Opladen). Makalenin Türkçe çevirisinin yayınlanabilmesi için yazardan izin alınmıştır.

** Akdeniz Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi.

sayımları ele alınacaktır. Bu bölümün geri kalan kısmında yaklaşımın birtakım sorunları irdelenecektir.

1.1 Metodolojik Bireycilik Önermesi

Rasyonel seçim yaklaşımı kısmen metodolojik bireycilik önermesinden oluşmaktadır: Bu önermeye göre sosyal olgular, bireysel aktörlerin sosyal bağlamdaki eylemleri üzerine bir teorinin uygulanmasıyla açıklanmalıdır. Örneğin sosyal hareketlerin oluşumu açıklanmaya çalışılırken, RSY'nın bir temsilcisi bireysel aktörlerin kararlarını işin içine katarak, açıklanacak olgunun bireysel kararların etkileşiminden nasıl kaynaklandığını gösterir¹.

1.2 Rasyonel Eylem Teorisinin Anavarsayımları

Sözü edilen önermeyi anlayabilmek için bir bireysel eylem teorisine gerek vardır. Günümüzde genelde rasyonel eylem teorisi kullanılmaktadır.² Metodolojik Bireycilik önermesi genel olarak adıgeçen yaklaşımın temsilcileri tarafından kullanılırken, tek tek temsilcilerin tercih ettikleri rasyonel eylem teorisi türü açısından farklı akımlar da vardır. Ancak aşağıdaki üç anavarsayım bu yaklaşımın tüm temsilcileri tarafından büyük ölçüde kabul edilir: İlk varsayım -ben onu *motivasyon hipotezi* olarak adlandırıyorum- insan eyleminin başka unsurların yanı sıra tercihler tarafından belirlendiğini iddia etmektedir. Bu yaklaşım, sistem teorisi, işlevselcilik veya Marxizm gibi toplumsal süreçlerin açıklanmasında bireysel istek ve amaçları ihmal eden kolektivist yaklaşımların karşıtı bir yaklaşımdır.

İkinci anavarsayım -*eylem kısıtlamaları hipotezi*- insan eyleminin, başka unsurların yanı sıra, çeşitli kısıtlamalar ya da olanaklar tarafından belirlendiğinden yola çıkar. Bununla insanın amaca ulaşmasının gerçekleşmesini engelleyen veya teşvik eden olaylar kastedilmektedir. Eylemi kısıtlayan olgular, örneğin sahip olunan gelir, pazardaki fiyatlar, aynı zamanda elde edilen haklardır. Eylemi kısıtlayan olgular veya eylem olanakları sıkça maliyet veya kazanım ya da teşvik olarak adlandırılır.

Eylem kısıtlamaları hipotezi sosyal eylemin açıklanmasında sosyolojide alışılmış değer ve normların vurgulanmasıyla bağdaşmaz. RSY'nın bir temsilcisi, örneğin boş zaman eylemlerindeki değişimin açıklanmasında, değerlerdeki değişime işaret edilmiş olmasıyla tatmin olmayacaktır. O birer birer hangi eylem olanaklarının değiştiğini saptamaya çalışacaktır.

1 Vgl. zu diesem Postulat u.a. Wippler/Lindenberg 1987; Opp 1979, 1985, 1988; Raub/Voß 1981, Vanberg 1975.

2 Bu model sıkça 'Rasyonel Seçim Teorisi' veya 'Ekonomik Model' ya da 'homo economicus' modeli olarak adlandırılır. Son ifade bu modelin daha çok ekonomi bilimlerinde kullanılmasından kaynaklanır. Adıgeçen model ve çözümlenmelerinde bu modelin kullanıldığı birçok açıklayıcı soru şu eserlerde bulunabilir: Coleman 1990; Esser 1993; Frey 1990; Kirchgässner 1991; Ramb/Tietzel 1993; Weede 1992.

Özellikle üçüncü anavarsayım birçok sosyal bilimci tarafından eleştirilmektedir: *kar maksimizasyonu varsayımı*. Aktörlerin, eylem kısıtlamalarını gözönünde bulundurarak kendi amaçlarına mümkün olan en yüksek düzeyde ulaşmaya çalıştıklarından yola çıkar. Bu varsayım olmaksızın kişilerin neden belirli bir eyleme veya eylem sürecine karar verdiklerini anlamak mümkün değildir. Onlar kendi açılarından en iyi görüneni yaparlar.

Kâr maksimizasyonu varsayımını eleştirmeden önce, diğer teorik yaklaşımların insan eylemini nasıl açıkladıklarını göstermeye çalışmak gerekir. Bizim tezimiz, benzer bir prensibin, insan eylemini açıklayan tüm yaklaşımlarda uygulandığıdır - bu uygulama sessizce olmak üzere-. Örneğin yorumlayıcı-hermeneutik sosyolojinin insanı nasıl karar verir? Gündelik bilgisinin ışığında durumu yorumladığında: eyleminin kendi refahı doğrultusunda olup olmaması onun için bir mi?

1.3. Ek Varsayımlar

Muhtemelen her RSY temsilcisi adı geçen anavarsayımları kabul eder. Fark, hangi ek varsayımların saptanacağı konusunda çıkmaktadır. Ayrıca adı geçen ana varsayımlar farklı biçimlerde yorumlanmaktadır. Ben, aşağıda, bence tartışmalı olan ek varsayımları tasvir edip kendi pozisyonumu belirleyeceğim.

- *'Yumuşak' Teşvikler Karşısında 'Sert' Teşvikler*. Motivasyon hipotezini öyle formüle ettik ki, ilke olarak insan eyleminin açıklanması için her tür güdü (motivasyon) dikkate alınabilir. Sosyologlar için insanların güdülerinin (motiv) farklı olması ve zaman içinde değişmesi doğaldır. Neo-klasik ekonomi modelinde insan güdülerinin bu çeşitliliği hesaba katılmamaktadır. Kısaca insanların egoist olduklarından yola çıkılır. Ancak, örneğin akrabalık ilişkileri çerçevesinde bu varsayım geçerli değildir. İnsanlar başkalarının, örneğin kendi çocuklarının rahatını sağlamak çabasındadırlar.

Egoist bir motivasyon, kâr maksimizasyonu varsayımından kesinlikle ayırılmazdır. İkincisinde insanlar kendilerini en çok memnun eden şeyi yaparlar. Bu durum, insanlar başkalarının refahını sağladıklarında da geçerlidir. Örneğin bir rahip herşeyden önce başkalarının hoşnut olması için uğraşsa da -öbür dünyada ödüller elde etmeyi ümit etmesini bir yana bırakacak olursak- başkalarına mutluluk veya doyum sağlamak anlamında kendi kârını maksimize eder. İngilizce'de egoizm ile kendi kârını maksimize etmek arasındaki fark "selfishness" ve "self interest" kelimeleriyle karşılanır. Ayrıca neo-klasik ekonomide, insanların, belirli normlara göre davranma veya referans olan kişilerin beklentilerini yerine getirme amaçlarının olduğu sıklıkla dikkate alınmamaktadır. Bir insan, örneğin ahlaki açıdan gerekli olduğunu düşündüğü birşeyi yaptığında tatmin olur; belirli normlara uygun olmayan biçimde davrandığında vicdan azabı çeker. Ayrıca insan referans olan kişilerin onayladığı bi-

çimde davrandığında kendini iyi hisseder. Gündelik yaşamda insanlar sosyal çevrenin veya “önemli” kişilerin olumsuz tepkilerini önlemeye çalışır ve ilgisine değer verir.

İnsan eyleminin açıklanmasında dikkate değer tercih türleri sınırlandırıldığında, sözkonusu olabilecek kısıtlamalar veya teşvikler de sınırlandırılmış olur. Kısıtlamalar veya teşvikler ihtiyaçların tatmininin mümkün kılınması veya önlenmesi demektir. Örneğin sosyal ilgi için tercih safdışı bırakıldığında olumlu sosyal yaptırımlar teşvik olmaktan çıkar. Buna uygun olarak neoklasik ekonomide *yumuşak* teşviklere izin verilmez. İzlenmesi kolay olan *sert* teşvikler üzerinde yoğunlaşılır. Maddi ve parasal kâr, maliyet veya örneğin devlet tarafından verilen cezalar da buna dahildir.

Kısıtlama veya tercih türlerinin sınırlandırılması ne tür sorunlara yol açar? Varsayalım ki insan eylemlerinin belirli türlerine, açıklama için dikkate alınmaması gereken güdüler yolaçar. Bu ihtimalleri gözönünde bulundururuz:

(1) Sadece açıklama modelinde geçerli olan güdülerin önemli olduğu iddia edilir. Bu durumda ebeveynlerin çocuklarını altruist güdülerle değil, daha sonra onların da kendilerini destekleyeceği düşüncesiyle destekledikleri düşünülebilir. Yani durum öyle yorumlanıyor ki aktörlerin “geçerli” tercihlerle davrandığı varsayılıyor. Sonuç yanlış bir açıklamadır.

(2) Eylem modelinin sadece geçerli güdü ve eylem kısıtlamalarının sözkonusu olduğu durumlarda uygulanabileceği yargısından hareket edilir. Bu stratejiye uygun olarak örneğin aile ilişkileri teorisinin uygulama alanının bir parçası sayılmaz. Teorinin uygulama alanı maddi malların (material goods) veya ödüllerin başat teşvikler olduğu durumlarla sınırlandırılır. Bu strateji modelin enformasyon içeriğinin içinin boşaltılması anlamına gelir. Model İsviçre peynirine benzer: delikler modelin uygulanmadığı sosyal durumlardır. Esasen teoriyi sadece kullanılabilir görüldüğü durumlarda uygulamak anlamlı bir strateji değildir. Teoriyi genelde sosyal eylemi açıklayabilecek biçimde değiştirmeye çalışmak tercih edilmelidir.

Neoklasik ekonomide *yumuşak* teşvikler neden ihmal edilir? Bunun için sürekli öne sürülen bir argüman, yumuşak teşvikler geçerli kabul edildiğinde modelin tolojik hale geleceğidir. Bunun anlamı, gelişigüzel, birtakım tercihlerin neden olarak gösterilebileceğidir. Böylece bir sosyal harekete katılmanın, hiçbir kanıt olmadan, katılan insanların politik kariyer yapmayı düşünmeleriyle “açıklanması” mümkün olabilir. Bu tür *ad hoc* açıklamaların, *yumuşak* teşvikler ölçülemez olduklarından mümkün oldukları iddia edilmektedir. Bunun sonucunda dairesel (zirkulär) açıklamalara da yolaçılmış olmaktadır. Böylece Üçüncü Dünya Ülkeleri için yapılan bağışlardaki artış altruist güdülerin artışına dayandırılabilir. Altruist güdülerin arttığının nereden bilindiği sorusuna yanıt olarak “bağışların arttığını görmüyor musunuz?” sorusu gelebilir. İlk önce *yumuşak* teşviklerin ölçülemez olduğunu varsayalım:

Bu yumuşak teşvikleri teoriden dışlamak için yeterli bir iddia değildir. Doğa bilimlerinde, sınanabilmesi için gerekli araçlar henüz geliştirilmemiş olduğu için ancak sonradan sınanabilir teoriler sıkça formüle edilmiştir. Kesinlikle hiçbir doğa bilimcinin aklına henüz sınanabilir olmadığı için bir teoriyi totolojik veya *ad hoc* olarak nitelendirmek gelmez. Benzer biçimde sosyalbilimciler yumuşak teşvikleri ölçemiyorlarsa da, bu tür teşvikleri teorik çözümlerden dışlamak için neden yoktur. Modellerin sınanabileceği uygun modelleri ve araçları geliştirmek tercih edilmelidir. Böyle bir durumda yumuşak teşvikleri *ad hoc* nedenler olarak açıklama veya dairesel (zirkulär) açıklamalar önerme olanağının varolduğu şüphesizdir. Ancak bu tür uygulamalar normalde genel olarak kabul edilmiş bilimsel çalışma kuralları yoluyla önlenir. Bilimsel çalışmanın kurallarından biri, ampirik iddiaları ampirik araştırmalarla sınamaktır. *Yumuşak* teşvikleri öylesine/*ad hoc* için içine sokmak genelde kabul görmüş bilimsel çalışma ilkelerine aykırıdır. Buna uygun olarak bu tür uygulamalar cezalandırılmalıdır. Ama ilgili teşvikleri olası *ad hoc* iddialar veya dairesel açıklamalar yüzünden dışlamak daha da anlamsızdır.

-*Objektif eylem kısıtlamaları karşısında sübjektif eylem kısıtlamaları.* Neoklasik ekonomi modeline göre objektif -yani gözlemcinin bakışına göre varolan- kısıtlamalar insanın eylemini etkiler. Böylece ekonomik suç teorisinde cezalandırılma riski, aydınlatılmış suçların oranı ile ölçülür. Tabii ki ekonomistler bir suçun işlenmesi için diğer unsurların yanı sıra, algılanan/bilinen bir ceza ihtimalinin önemli olduğunu bilirler. Süreç içerisinde objektif ve sübjektif ihtimalin birbirine uyacağı varsayılır. Bu varsayım birden fazla nedenden dolayı sorun taşımaktadır. 1) Eylem sınırlamalarının objektif ihtimallerinin nasıl ortaya çıkarıldığı karışıktır. Örneğin bir gösteride şiddete başvurabilecek polis gücü kullanımının objektif ihtimali nasıl ölçülebilir? 2) Sözü edilen varsayım -objektif ve sübjektif ihtimallerin birbirine uyacağı- çoğunlukla doğru değildir. Örneğin bir suçlu cezalandırılma ihtimalini *abartıp* suç işlemediğinde sübjektif cezalandırılma beklentisi değişmeyecektir. Objektif eylem kısıtlamalarının önemli, sübjektif eylem kısıtlamalarının ise önemsiz olduğu varsayımı; sübjektif olguların zor ya da hiç ölçülemez olmalarıyla gerekçelendirilmeye çalışılır. Daha sonra göreceğimiz gibi bu doğru değildir. Ama doğru olsa bile: daha önce de belirtildiği gibi bir değişkenin ölçümü sorunu, onu teoriden dışlamak için bir neden değildir. Bu yüzden sübjektif eylem kısıtlamalarının rasyonel eylem teorisinin değişkenleri arasına katılması anlamlı gözükmemektedir. Ayrıca hangi koşullar altında objektif ve sübjektif algılamaların eşitlendiği/benzeştiği veya daha genel olarak hangi koşullar altında sübjektif görüşlerin oluştuğu hakkında hipotezler oluşturulabilir.

-*Eksiksiz bilgi karşısında sübjektif bilgi.* Algılanan eylem kısıtlamalarından yola çıkmak insanın bilişsel kanaatlerinin, gerçekliği olduğu gibi yansıtmayabileceği sonucunu doğurur.

İnsanın bilişsel yeteneklerinin eskiden tahmin edildiğinden daha sınırlı olduğunu ortaya koyan yeni psikolojik araştırmalar ışığında bu varsayım, anlamlı görünmektedir. Aynı şekilde neoklasik ekonominin insanın tamamen bilgili olduğu varsayımı pek anlamlı görünmemektedir. İnsan eyleminin açıklanmasında, gerçekten varolan bilgi birikimleri önemlidir.

-Hesaplama karşısında -miş gibi teorisi. Rasyonel eylem teorisi bir "rasyonel insan imajı" öngördüğü için sıkça eleştirilmektedir: İnsanlar bilinçli olarak eylemlerin kâr ve maliyetlerini hesaplarlar. Bu varsayım birçok karar için geçerli değildir, örneğin alışkanlık eylemleri bu yüzden elenmelidir. İnsanların belirli teşvikler tarafından yönlendirildiklerini varsaymak, yani hesap yapıyor gibi eylemde bulduklarını varsaymak yeterlidir. Bu varsayım, kısıtlama ve tercihlerin ölçümü zorluklarını başımıza açmış oluyoruz ama bu zorluklar giderilebilir gibi görünmektedir (bkz. Opp 1990).

-Sübjektif olguların ölçülebilirliği karşısında ölçülemezliği. Neoklasik "homo economicus"un bazı ek varsayımları, gördüğümüz gibi, sübjektif olguların güvenilir bir biçimde ölçülemez olmasıyla gerekçelendirilmektedir. Ampirik sosyal araştırmayı bilenlerin hiçbirisi sübjektif olguların ölçülmesine ilişkin sorunları inkar etmeyecektir. Ancak bu sorunlar duruma göre çok farklıdır. Ayrıca ölçüm hatalarını önlemek veya istatistiksel analizlerde bunları gözönünde bulundurmak için çok sayıda strateji vardır (yapısal denklemlerin hesaplanması gibi). Buna uygun olarak sübjektif olguların güvenilir biçimde ölçülemez olduğu iddiası geçersizdir.

-Nicel araştırma karşısında metod çeşitliliği. RSY'ni eleştirenler sıkça yanlış olarak rasyonel eylem teorisinin nicel araştırmayla çözülemeyen bir bağ oluşturduğunu varsayarlar. Sosyal ve ekonomi tarihi araştırmaları, örneğin Douglas North'un yaptığı gibi, açıklamalarını sınamak için tarihi kaynaklar kullanır. Aynı biçimde sosyal hareketlerle uğraşan ve bir RSY'ni temel alan araştırmalar yapmak da hiçbir biçimde sadece nicel metodlar kullanarak mümkün değildir.

-Eylemin açıklanması karşısında tercih ve eylem kısıtlamalarının açıklanması. Rasyonel eylem modeli, tercihlerin değişmesini açıklayamaz. Burada başka sosyal-psikolojik teorilerin kullanılması gerekir, örneğin Ajzen-Fischbein Modeli (bkz. Ajzen 1988). Ayrıca sosyolojide hiçbir tercihler teorisinin olmadığını belirtelim. Ama eylem kısıtlamaları açıklanabilir. Bu örneğin; hakların, kurumların veya örgütlerin oluşumu açıklanırken olabilir.³

Sonuç: 'Geniş' bir rasyonel eylem teorisi çağrısı. Şimdiye kadar ki açıklamaları-

3 Bu konuda bkz. 'New Institutional Economics' üzerine yazılar. Saarbrücken Üniversitesi'nden Rudolf Richter tarafından yayınlanan 'Journal of Theoretical and Institutional Economics' her yıl bu yaklaşımın temel çalışmalarını içeren bir özel sayı yayınlamaktadır.

mız, rasyonel eylem teorisinin yukarıda sözü edilen kısıtlayıcı varsayımlarının dışlanması gerekliliğini gösteriyor. Böyle 'geniş' bir model, bireysel aktörlerin sübjektif rasyonelitesinden yola çıkmaktadır. Kişilerin kendi görüşlerine göre, yani amaçları ve algılanan eylem kısıtlamalarına göre, kendilerine en anlamlı görünen biçimde davrandıkları varsayılmaktadır. Eğer teorisinin uygulama alanı belirli durumlarla sınırlandırılmak istenmiyorsa, böyle bir yaklaşım kaçınılmazdır. *Birçok eylemden birine karar vermenin yüksek maliyete bağlı olduğu durumlarda*, sözü edilen kısıtlayıcı varsayımların sıkça doğru oldukları makul görünebilir. Bu bir şirket kurarken, veya evlilikte (özellikle boşanmanın maliyetinin yüksek olması halinde) ve ev alırken geçerlidir. Ancak protestolar çoğu zaman sözde düşük maliyet-durumlarıdır (low-cost-situations). Örneğin kişinin bir gösteriye katılması genellikle düşük maliyete bağlıdır. Bu tür eylemler dar bir neoklasik "homo economicus" ile açıklanamaz. Bu tür bir yaklaşımın dezavantajları yukarıdaki düşüncelerde belirginleşmiş olmalı: Araştırmacı neoklasik modelin bir temsilcisinden çok daha fazla, algılanan eylem kısıtlamaları ve tercihlerin ölçümüyle uğraşmalıdır. Ayrıca büyük ölçüde basitleştirici varsayımlar dışlanınca açıklamalar karmaşıklaşmaktadır. Geniş bir RSY'nın avantajları ise apaçık ortadadır: bu yaklaşımla ampirik sınamalara açık olan ve gerçek olgular hakkında bilgiler veren 'gerçekçi' modeller ortaya çıkmaktadır.

2. 'Rasyonel Seçim Yaklaşımı' Sosyal Hareketler Sosyolojisine Nasıl Katkıda Bulunuyor ?

Bu bölümde genel olarak sosyal hareketler sosyolojisinde sorulan soruların cevaplandırılmasına RSY'nın nasıl uygulanabileceği gösterilecektir. Sonra şimdiye kadar RSY'nın uygulandığı sosyal hareketler üzerine yapılmış araştırmalara kısaca değinilecektir.

2.1. Rasyonel Eylem Teorisinin Politik Protestonun Açıklanmasında Uygulanması

Rasyonel eylem teorisinin, onu politik protestoyu açıklamaya uygun gibi gösteren bir dizi özelliği vardır.

(1) Rasyonel eylem teorisi yüksek oranda bilgi içeriği olan sınanabilir bir teori-dir. Bunun anlamı, teorisinin, istenen her tür protesto eylemini açıklayabilmesidir. Politik katılımın türü veya katılmamak, eylem kısıtlamalarının veya tercihlerin tür ve boyutlarına bağlıdır. RSY'nın görevi, açıklanacak eylemi etkileyen kısıtlama ya da tercihleri tasvir etmektir. Böyle bir açıklamanın sonucuna "model" denir. Böyle bir model içinde rasyonel eylem teorisi, bir eylemi veya eylem dizisini açıklamak için anlamlı varsayımlardan sadece biridir. Rasyonel eylem teorisinin yüksek oranda bilgi içeriği var derken, bunun anlamı teorisinin sadece Batı tipi demokrasilerde değil

her tür sosyal durumda uygulanabilir olmasıdır. Yani teori hem 1989'da Alman Demokratik Cumhuriyeti'ndeki protestoların açıklanmasında hem de Batı toplumlarındaki nükleer santrallere karşı protestoların açıklanmasında uygulanabilir.

(2) RSY makro ve mikro olguların açıklanmasında uygulanabilir ve mikro ve makro düzeyleri birbiriyle ilintilendirir. Şekil 1 bu tezi belirginleştiriyor (bkz. yazının sonu). Adı geçen eylem teorisi bireysel aktörlerin eylemlerini açıklar. Açıklamalı değişkenler gördüğümüz gibi eylem motivasyonları ve algılanan eylem kısıtlamalarıdır. Bir aktörün eylem kısıtlamaları özellikle üç faktör tarafından etkilenir:⁴

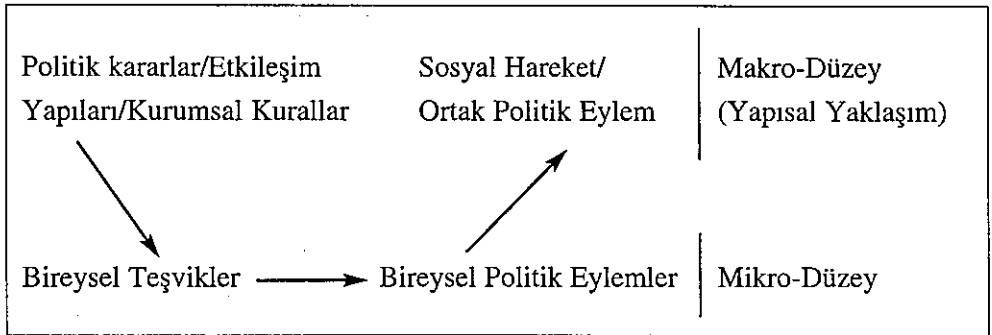
-*Politik Kararlar*. Buna özellikle bir veya daha çok ülkenin hükümetlerinin kararları girer. Doğu Alman halkının politik angajman yoluyla belirli amaçlara ulaşabilmeye ilişkin "algılanan etkisi" Polonya ve Macaristan'da liberalleşme tedbirlerinin yürürlüğe girmesiyle olmuştur (detaylar için bkz. Opp, Voß ve Gern 1993). "Algılanan etki" algılanan eylem kısıtlamalarından biridir;

-*Etkileşim Yapıları*. RSY'nın birçok açıklamasında temel varsayımlardan biri belirli aktörlerin eylemlerinin maliyet ve kârının başka aktörlerin eylemlerine, yani varolan etkileşim yapılarına veya sosyal ağlara bağlı olduğudur.

RSY için etkileşim yapıları, ilişkiler yoluyla ödüllerin veya bilgilerin alışverişinin olması açısından önemlidir. Bunun bir anlamı kaynakların mobilizasyonu perspektifiyle iddia edildiğinin tersine, sosyal ağlara entegrasyon politik angajmanı yükseltmez. Sosyal ağlar çerçevesinde protestoyu destekleyen teşviklerin ne ölçüde söz konusu olduğu daha önemlidir.⁵

-*Kurumsal kurallar*. En önemli eylem kısıtlamalarından biri devletin birimleri tarafından yürütülen kurallar, düzenlemelerdir. Bunlar örneğin sağ veya sol diktatörlüklerde her tür eleştirinin ve politik girişimin yasak olması veya Batı demokrasilerinde birçok politik angajman türüne izin verilmesidir.

Şekil 1: Rasyonel Seçim Yaklaşımı ve Sosyal Hareketlerin Açıklanması

4 Bu konuda bkz. özellikle Opp 1992; Opp, Voß/Gern 1993, Bölüm XV; Opp und Gern 1993.

5 Bu düşüncenin sınanması ve ve kanıtlanması için bkz. Opp 1989 ve 4 numaralı not'ta adı geçen çalışmalar.

Bu faktörler Makro-Faktörlerdir, yani burada sözkonusu olan kolektiflerin özellikleridir. Şekil 1'de Makro-Faktörlerin bireysel teşvikleri değiştirdiği ve dolaylı olarak bireylerin kararlarını etkilediği belirgin biçimde görülüyor. Bunun yanısıra Şekil 1'de "sosyal hareketler" olarak nitelenen şeylerin bireysel kararların sonucu olduğu görülüyor. Bireysel kararların birleştirici etkileri, ancak tek tek kararları koordine eden teşvikler varsa, sözkonusudur. Bireysel eylemlerin koordinasyonu genellikle politik girişimciler tarafından yapılır. Doğu Almanya örneğindeki gibi organize olmamış, kendiliğinden (spontan) ortak politik eyleme yolaçan teşvikler de vardır (detaylar için bkz. Opp 1993).

Şekil 1'e göre Makro-Faktörler arasındaki ilişkiler nedensel değildir. İlişkiler daha çok bireysel düzeydeki süreçler yoluyla açıklanabilir, yani makro düzeydeki ilişkiler ancak herhangi biçimde bireysel teşviklerle ilintili oldukları zaman geçerlidir. Gorbaçov'un politikası veya Polonya ve Macaristan'daki liberalleşme süreçleri 1989 sonbaharında Doğu Almanya'daki spontane protestolara ancak, Doğu Almanya'da eleştirel kişisel ağlar olduğu için ve barış duaları biçiminde kurumsal faktörler, insanları başka eleştirel kişilerle belli bir günde, belli bir saatte buluşmaya teşvik ettiği için yol açabildi.

Şekil 1, önemli bir noktayı daha gösteriyor: RSY'na göre sadece bir Makro-Açıklama tatmin edici değildir. Örneğin 1989'da Doğu Almanya'daki devrimin nedeni olarak Gorbaçov'un politikası gösterildiğinde, RSY'nın bir temsilcisi şu soruyu soracaktır: Gorbaçov'un politikası, protestolar için bireysel teşvik/güdüleri ne ölçüde, bireysel aktörler ortak politik eylemde bulunacak kadar etkiledi? Buna uygun olarak RSY yapısal-bireyselci yaklaşım olarak da nitelendirilir, zira burada makro ve mikro düzeyler eklenilebilir.

Şimdiye kadar ki açıklamalarımız salt makro-hipotezlerin her zaman yanlış oldukları anlamına gelmez. Örneğin Gorbaçov'un politikasının Doğu Almanya'daki devrime katkısı olduğu hipotezi yanlış değildir, ancak eksiktir: Mikro-Düzyey ve Mikro ile Makro-Düzyey bağlantısı eksiktir.

Buraya kadar anlatılanlar sadece protestoların açıklanmasına ilişkindir. Ancak başka iki soruya ilişkin hiçbir araştırma yoktur: Protestolar hangi koşullar altında başarılıdır? Bu protestoların başarılı olması, protestoların boyutunu nasıl değiştirir? Önce protestoların başarısı, yani aktörlerin politik amaçlarına ulaşma boyutuyla ilgilenebilir. Sosyal hareketlerin ne ölçüde başarılı oldukları, hareketlere katılanların eylemlerine, bileşimine ve onların desteğine, aynı zamanda da amaçların gerçekleştirilmesi konusunda karar veren politikacı veya memurlara bağlıdır. Bunlar aynı sosyal hareketlere katılanlar gibi- eylem seçenekleri arasından seçim yapıp, kendilerine göre kendi kârlarını maksimize edecek gibi görünen seçenek yönünde karar verirler. Doğrudan rasyonel eylem teorisinden gelen bu en önemli görüş, Yeni Politik Ekonomi diğer adıyla Kamu Seçimi Teorisi veya Politikanın Ekonomik Teorisi'nin çıkış noktasıdır. Bu yaklaşımın klasik temsilcileri Anthony Downs, James

Buchanan ve Gordon Tullock'dır (Başlangıç olarak bkz. Kirsch 1993). Bu yaklaşımda özellikle politikacıların kendileri tarafından propagandası yapılan Kamu Yararı Miti'nin yerine daha gerçekçi bir varsayım konmaktadır: politikacılar herkes gibi kendi kârlarını maksimize eder. Bu ancak onların iktidarda kalmaları halinde mümkün olduğundan, makamları sayesinde kârlarını maksimize etme olanaklarını tehlikeye atmayacak şekilde eylemde bulunurlar. Bunu da tekrar seçilmelerini sağlayacak kadar yurttaşın desteğini elde etmeye çalışarak yaparlar.

Burada kabaca tasvir edilen bu yaklaşımdan, sosyal hareketler sosyolojisi için ilginç hipotezler çıkmaktadır. Önce, az çok başarılı protestoların özelliklerini (örneğin yasallık) aramanın anlamlı olmadığını belirtelim (Bkz. Gamson 1990). Daha önemli olan politikacılar açısından onların tekrar seçimini tehlikeye atacak bir stratejinin boyutudur. Örneğin otuz yıldır Hamburg'da iktidarda olan sosyal demokratları, Hamburg Üniversitesi öğrenci ve öğretim üyelerinin maddi kısıtlamalara karşı sürekli protestoları rahatsız etmemiştir. Seçmenler olasılıkla üniversitenin işlerliği ile pek ilgilenmemektedir. Bu düşüncelerden çıkan bir başka sonuç da, kaynakların mobilize edilmesi perspektifiyle savunulan görüşün aksine bir hareketin başarısı için mutlaka güçlü toplumsal grupların desteğinin önemli olmadığıdır. Bir sosyal hareket çıkar gruplarının (kiliseler, partiler, dernekler) desteği olmadan, geniş halk kitlelerinin desteğini elde edebilir, öyle ki politikacılar bir sosyal hareketin taleplerini yerine getirmek zorunda kalabilirler. Geniş halk kitlelerinin spontane, yani organize olmadan protesto gösterileri yapıp başarıya ulaşmalarına bir örnek 1989 Doğu Almanya devrimidir.⁶

Şekil 1'in basitleştirerek ortaya koyduğu diğer bir olgu ise sosyal hareketlerle politikacılar arasındaki etkileşimin, teşviklerin/güdülerin iki taraf için de değişmesi anlamında, bir sosyal süreç olduğudur. Hamburg'da küçük bir protestocu öğrenci grubu giderek halkın desteğini kazandığını varsayalım. Halk giderek Hamburg Üniversitesinin daha iyi donatılması gerektiğine inanıyor. Bunun sonucunda politikacılar gruplarla görüşmeler yapabilir. Böylece grupların aldığı destek artabilir. Politikacılar bir sonraki bütçede üniversiteye daha fazla pay ayırabilir. Böylece protesto yönünde teşvik/güdüler artabilir: daha çok çabayla daha çok şeye ulaşılacağı düşünülebilir. Bu tür süreçler bilgisayar simülasyonları ile elde edilebilir (Bkz. Marwell ve Oliver 1993, Opp 1991). Bu yolla, bu süreçlerin -örneğin protestocuların amaçları için halkın tercihlerinin dağılımına bağlı- farklı yollar izledikleri koşullar formüle edilebilmektedir. Bu tür simülasyonlar RSY'nın, dinamik politik protestoların formüle edilmesinde nasıl uygulanabileceğini belirgin biçimde göstermektedir. Şimdiye kadar maalesef, değişen teşviklerin zamanın akışı içinde yeniden yapılanmalarının yapıldığı hiçbir ampirik çalışma yoktur.

⁶ Bkz. Opp/Voß/Gern 1993, özellikle Bölüm XI. Burada spontane protestoların oluşmalarının yanısıra SED-Rejiminin neden protestoları bastırmamaya karar verdiği açıklanmaktadır.

2.2. Şimdiye Kadarki Teori Oluşturulması ve Araştırma

Politik protestonun açıklanmasında RSY'nın şimdiye kadar ki uygulaması tartışılacak olursa, önce şu soru sorulmalı: kaynakların mobilize edilmesi perspektifi (KMP), RSY'na ait olarak kabul edilmeli mi? Bu yaklaşımın dayandığı temel varsayımlar, rasyonel eylem teorisidir (Bkz. Opp 1993'teki alıntılar). Ancak KMP, protestoların farklı gelişim koşullarının araştırıldığı teorik modellerin formüle edilmesinde sistematik ve açık biçimde uygulanmamıştır. Normalde KMP temsilcileri makrososyolojik yönelimlidirler. Yani bireysel aktörlerle açık ilişki eksiktir. Oysa rasyonel eylem teorisine açıktan ilişkili başka araştırmalarda bireysel aktörler de gözönüne alınır.⁷ Buradaki en önemli sorun free-rider sorunudur. Bunun anlamı şudur: Sosyal hareketler, sözde kolektif mal olarak nitelenen malların üretimini hedefler. Bunlar bir kere üretildiklerinde, bir kolektifin tüm üyelerinin hizmetine sunulan mallardır.⁸ Mallar ekonomik terminolojide kâr/fayda getiren her türden olgulardır. Kolektif mallara örnek ise temiz bir çevre, barış ve de haklardır. Bu, herhangi bir olgunun kolektifin bazı üyelerince kolektif mal, bazılarınca ise kolektif lanet olarak görülebilmesi demektir.

Kolektif malların üretimindeki bir sorun, stratejik eylem için bir teşvikin/güdünün varlığı sorunudur: Başkaları malı ürettiğinde o mal, onun üretimine katılmamış olanlar için de vardır. Öyleyse başkaları malı üretinceye kadar beklemek anlamında stratejik davranılabilir. İkinci sorun özellikle büyük gruplar için sözkonusudur. Tek bir yurttaşın bir kolektif malın üretiminde etkisi azdır. Örneğin Avrupa Birliği'nin bir kararına karşı Bonn'da 300.000 göstericinin gösteri yapması beklenirken, belli bir öğrenci şöyle düşünebilir: "Benim orada olup olmamamı kimse farketmez. Benim bir kolektif malın üretimindeki katkım minimaldir. Ayrıca gösteride geçireceğim zamanı evde, örneğin sınavıma çalışmak gibi, başka şeyler yaparak geçirebilirim. Dahası üretimine katılmasam da kolektif maldan yine de yararlanacağım. Gerçi herkes böyle düşünse zaten gösteri olmaz, ben de oradaki tek gösterici olarak rezil olurum." Demek ki büyük bir gruba katılmanın bireysel kârı az - her halükârda katılmanın maliyetinden azdır. Öyleyse bir kişinin, kolektif bir malın üretimine ilgi duyduğu için ortak bir eyleme katılması beklenemez. Kişi, ancak başka seçici (selektif) teşvikler yani maliyetin ve kârın katılıp katılmamaya bağlı olması halinde eyleme katılır. ADAC'ye üyelik muhtemelen ADAC'nin ulaşım politikasına değil, sigorta, acil yardım, otomobil dergisi v.b. unsurlara bağlıdır.

Bu teoriyi politik protestonun ortaya çıkışına uyguladığımızda birkaç soru ile

7 Rasyonel seçim yaklaşımına dayanan birçok araştırma ya da teorik düşünce Siyaset bilimciler veya ekonomistlerce yapılmıştır. Burada kısaca Opp 1993'e dikkat çekelim. Ayrıca bkz. J. Goldstone ve K.-D. Opp tarafından yayınlanan 'Rationality & Society' dergisinin özel sayısı Cilt 6, Sayı 1, 1994.

8 Bununla ve bunu izleyen düşüncelerle ilgili olarak bkz. Olson 1965.

karşılaşıyoruz:1) Bir kolektif mal için tercihin, veya büyük gruplarda politik hoşnutsuzluğun, politik protestolara katılma konusunda hiçbir etkisi olmadığı doğru mu? 2) Sosyal hareketlere katılmada hangi seçici teşvikler sözkonusu? 3) Bu teşvikler nasıl sunuluyor ya da oluşuyor? Şimdi bu soruları cevaplandıralım (detay için bkz. Opp 1993).

Kollektif eylem teorisinde, bir büyük grupta bireysel aktörlerin gerçek etkisinin olduğu gibi algılandığı varsayımından yola çıkılır. Ancak araştırmalar bu varsayımın doğru olmadığını ortaya koymuştur. Bireyler, daha ziyade birçok kişi katılsa da kendi protestolarının etkili olduğuna inanmaktadırlar. Buna uygun olarak hoşnutsuzluk protestoya katılmada önemsiz değildir. Bireylerin, katılımlarıyla protestonun başarısını etkileyebilecekleri inancının oranı önemlidir. Politik protestonun oluşumunda hoşnutsuzluk rol oynasa da, genelde seçici teşviklerin de önemli olduğunu düşünmeliyiz. Bunlar hangi teşvikler olabilir?

Protesto katılımcıları hiçbir ucuz sigorta elde etmez ve trafikte kurtarma, yardım görmezler. Ampirik araştırmalar yumuşak teşviklerin protesto katılımında önemli rol oynadığını göstermiştir. Ahlâki teşvikler, yani belli durumlarda angaje olma ahlâki sorumluluğu buna dahildir. "Hak haksızlığa dönüştüğünde, direniş göreve dönüşür" sloganı bu tür bir normu ifade eder. Ayrıca sosyal teşvikler, yani protestoyu teşvik eden ağlara üye olmak protesto katılımında önemlidir. Örneğin Leipzig'deki Pazartesi gösterilerine katılmada, insanın eleştirel ruha sahip arkadaşlarının olup olmamasının önemli olduğu görülmüştür. Ayrıca genelde baskının (Repression) ürkütücü etkisinin olduğu düşünülür. Oysa ampirik araştırmalar baskının daha çok radikalleştirme etkisinin olduğunu göstermiştir. Beklenen baskı ne kadar çoksa, insanlar protestolara o kadar fazla katılırlar. Bu ilişki, artan baskı pozitif (seçici) teşvikleri artırdıkça ortaya çıkıyor (Opp, Voß ve Gern 1993, Opp 1994).

3. Rasyonel Seçim Yaklaşımının Sorunları ve Alternatif Teorik Yaklaşımlar

Doğal olarak sosyal bilimlerdeki diğer yaklaşımlar gibi, RSY da tartışmalıdır. Bu eleştiri iki şekilde irdelenebilir. Önce teker teker itirazları tartışıp, sonra alternatif rakip teorik yaklaşımların ne oranda daha iyi açıklamalar sağladığına bakalım. İki sorunu burada kısaca tartışalım.

3.1. Rasyonel Seçim Yaklaşımının Eleştirisi

Bu çerçevede RSY'nın detaylı eleştirisine girmek mümkün değildir.⁹ Bu eleştirilere ilişkin genel birkaç not yeterli olmalıdır. Eleştirinin büyük bir kısmı çok kısıtlı bir neoklasik rasyonel eylem modeline yöneliktir. Böyle bir model ne benim tarafından, ne de sosyologların çoğunluğu tarafından temsil edilmediğine göre, gözardı edilebilir.¹⁰ Bunun dışında eleştirilerin büyük bir kısmı yanlış anlamalardan kay-

naklanmaktadır: Sadece RSY'nı eleştirenlerin hayalindeki iddialar eleştirilmektedir.¹¹ En önemli eleştirilerden biri RSY'nın temsilcilerinin kendilerinden gelmekte: sözde aykırılık (Anomalie) (özet için bkz. Dawes 1988). Ampirik araştırmalar RSY'nın belirli varsayımlarının ampirik olarak geçersiz olduğunu gösterdi. Aykırılıkların çoğu, bu makalede ele alınan geniş modelde oluşmayan varsayımların zarar görmesidir. Burada sözkonusu olan rasyonel eylemin geniş modelinin literatürde belirtilen aykırılıkları ne oranda içerdiği ancak daha fazla teorik düşünce ve ampirik araştırma ile ortaya koyulabilir. RSY'nın somut sorunları ne olursa olsun, bu yaklaşım hakkında bir yargıya varabilmek için daha üstün bir seçeneğin olup olmadığı önemli. Son olarak bu soru özellikle detaylı irdelediğimiz KMP ve inşacı yaklaşım ile ilişkisi içinde tartışılacaktır.

3.2. Kaynakların Mobilizasyonu Perspektifi

Daha önce KMP'nin temelinde rasyonel eylem teorisinin olduğunu belirtmiştik. RSY açısından KMP'nin sorunlu varsayımları şunlardır (Bkz. Opp 1993): (1) Rasyonel eylem teorisi, hipotezlerin türetilmesinde (Ableitung) kullanılmaktan çok referans hipotezi olarak kullanılır. (2) KMP daha çok bir makro-teoridir. Makro düzeydeki belli değişimlerin, bireysel aktörlerin tercihlerini dolayısıyla bireysel eylemlerini nasıl etkilediğini, bunun da kolektif düzeyde ne tür etkisi olduğu gösterilmemektedir. RSY'nın asıl güçlü yanı olan mikro ve makro düzeyleri birbiriyle bağlantılandırmak, kullanılmamaktadır. (3) KMP'nin hipotezleri Batı sanayi toplumları üzerinde odaklanmıştır. Temel varsayım bir *kaynaklar pazarının* varlığıdır. Gruplar veya bireyler sosyal veya maddi destek biçimindeki kaynaklardan belli bir miktar pay almak için rekabet ederler. Bu bağlamda sessizce bireysel kararların politik girişimciler tarafından ortak eylem olarak koordine edildiklerinden yola çıkılır. Leipzig'deki özellikle 1989'daki Pazartesi gösterileri, yani başka koordinasyon biçimleri açıklanamaz.

3.3. İnşacı Yaklaşım

Bu yaklaşımın temsilcileri (özet için bkz. Morris ve McClurg Mueller 1992) RSY'na ve KMP'ne alternatif olduklarını savunurlar. Bu arada bir yanda inşacı yaklaşımın (İY) diğer yanda da RSY ve KMP'nin birbirleriyle ilintilendirilip, ilintilendirilemeyecekleri belirsizdir. İki yaklaşımın tezlerini birbirleriyle karşılaştırabilmek için önce İY'nin ampirik hipotezlerinin neler olduğunu sormak gerekir. Burada yak-

9 Birçok argüman Opp 1979'da tartışılıyor özellikle "Rationality and Society" dergisindeki tartışmalara bakınız.

10 Sosyal hareketler sosyolojisi için bkz. Fireman ve Gamson 1979 ve benim tartışmam Opp 1989.

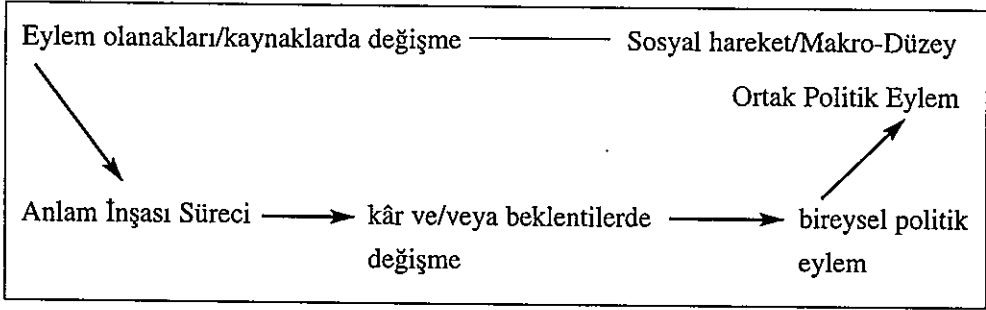
11 Bu örneğin Ferree 1992'nin eleştirisi için geçerlidir. Feminist eleştirinin tartışması Friedman/Diem 1993'te bulunabilir.

laşımın karşılaştırılmasının zorlukları başlıyor. İY'in temsilcilerinin ifadeleri ampirik olarak sınanabilir ifadelerden çok, program ve yönelim hipotezleridir. Morris ve McClurg Mueller'e (1992) göre İY en çok "sosyal hareketlerin kapsamlı bir sosyal psikolojisiyle ilgilidir. Odak noktası aktörün tanımı, içinde anlamların geliştiği, değiştiği sosyal bağlam ve sosyal hareketlerin kültürel içeriğidir" (Sf. 4, benim çevirim). Bunun ötesinde anlamların ve sosyal hareketlerin sosyal inşası ile ilgilenilmektedir. Bu kapsamlı sosyal psikolojik yaklaşımın tam olarak ne olduğu, bir sosyal bağlamda anlamların nasıl geliştiği ve sosyal hareketlerin nasıl ve hangi anlamda inşa edilebilir olduğu ve sosyal hareketlerin hangi anlamda inşa edildiği açık bırakılmıştır.

İY, RSY ve KMP'ne alternatifse, İY temsilcilerine göre sözkonusu diğer yaklaşımların eksikleri nelerdir? RSY'na yöneltilen temel eleştiri üç bakımdan sorunludur: (1) RSY'na yöneltilen eleştiri, neredeyse hiçbir sosyolog tarafından temsil edilmeyen dar bir neoklasik yaklaşıma yöneltilmiştir. (2) Eleştiri yanlış anlamalara dayanmaktadır. Yukarıdaki alıntı RSY'nın aktörün tanımını veya sosyal bağlamı önemsemediğini ima ediyor ancak bunun tersi doğrudur. (3) İY'in alternatif hipotezleri, RSY'nın hipotezlerinin yeniden formüle edilmesi gibidir. Bu bağlamda İY'in "free-rider paradoksunu" (Morris ve McClurg Muller 1992, Sf. 5) telâfi ettiği iddia ediliyor, bu telâfi hangi anlamda olmaktadır? Yazarların eleştirileri düşünülecek olursa, onların -Olson'un terminolojisiyle- insanların amaçlarına ulaşmak için, büyük bir grupta da ortaklaşa davranmalarına yol açan bir dizi seçilmiş teşvik saydıkları görülüyor. Adı geçen yazarların tezlerini ampirik olarak sınavabilmek için önce büyük ölçüde belirlenmeleri (präzisieren) gerekir. (4) İY'in temsilcileri kâr maksimizasyonu prensibini açıkça reddediyorlar. İY'in eylem teorisi nedir? Onun aktörleri de politik amaçlarına ulaşma yönünde davranıyorlar. Onlar da eylem kısıtlamaları çerçevesinde amaçlarını mümkün olan en üst düzeyde gerçekleştirmeye çalışmıyor mu? Onun temsilcileri insanın kendi kârını değil, grubun kârını maksimize etmeyi amaçladığını savunuyor. İnsanın özgeci (altruistisch) tercihlerde bulunması rasyonel eylem teorisine ters düşmez. Ancak RSY özgecilerin de başkalarına yardım etmenin sağladığı tatmin anlamında kârlarını yükselttiklerini iddia eder.

İnsanların sadece başkalarının kârını artırmayı düşündüklerinden yola çıkılsa bile, ortaya free-rider sorunu çıkmaktadır: insanlar büyük bir grup içinde buna ulaşamazlar, çünkü bireyin ortak eylemin sonuçlarına etki oranı düşüktür. İY'in temsilcileri free-rider sorununu telâfi etmek istediklerine göre, bunu nasıl yapacakları sorusu ortaya çıkıyor. (5) İY temsilcileri arasında, RSY ile İY'in birbiriyle nasıl ilintilendirilmesi konusunda fikir ayrılığı vardır. Olası bir ilinti İnşacılar için önemli olan faktörlerin, bir RSY için *müdahaleci (intervenierende) değişkenler* olması olabilir -Şekil 2'ye bakınız.

Şekil 2: “Rasyonel Seçim” ve İnşacı Yaklaşımın Bir İntilendirilmesi

Örneğin eylem olanakları veya toplumsal kaynaklarda bir değişme yeni anlamların inşası süreçlerinin başlamasına yol açabilir. Bu da teşviklerin (RSY anlamında) değişmesine yol açabilir. Bu teşvikler de, koordinasyon sonucu belirli ortak eylemlere yolaçabilen bireysel eylemlerde değişmelere yol açar. Bu model doğruysa inşacı yaklaşım RSY'nin verimli bir genişlemesi olabilirdi. Bireysel eylem üzerinde anlam inşası sürecinin direk bir etkisi olduğu sonucuna varılırsa RSY çürütülmüş olur.

Bu model ne kadar akla yatar gibi görünse de, en önemli sorular cevapsızdır: Hangi tür eylem olanakları değişmeleri hangi tür anlam inşalarına yol açar? Hangi anlam inşaları hangi tür teşviklere yol açar? (6) İnşacı yaklaşım Mikro-Makro sorununun nasıl çözüyor? Şekil 2'ye uygun olarak İY ile RSY'nin entegrasyonu mümkünse, İY'in kendisi için problem çözümüne gerek yoktur. (7) İY, sosyal hareketlerin başarısını ve bu başarının politik angajmanın boyutuna olan etkisini ne ölçüde açıklayabilir. Bildiğim kadarıyla bunun üzerine yapılmış araştırma yok. (8) İY, örneğin yasal ya da yasa-dışı politik eylem için karar gibi, politik eylemin spesifik türlerini, ne ölçüde açıklayabilir?

4. Sonuç

Rasyonel Seçim Yaklaşımı'nın her temsilcisi, bu yaklaşımın sorunları olduğunu itiraf edecektir. Ancak daha üstün bir yaklaşım olmadığı sürece sosyal eylemin açıklanmasında bu yaklaşım uygulanacaktır. Sosyal hareketler sosyolojisinde böyle bir yaklaşım yoktur. Hali hazırda RSY'nin yanısıra başat açıklama yaklaşımı kaynakların mobilizasyonu perspektifidir. Bu yaklaşımın temel hipotezleri rasyonel eylem teorisine olduğu için, kaynakların mobilizasyonu perspektifi RSY'ne gerçek anlamda rakip değildir. İnşacı yaklaşım ise gördüğümüz gibi olgunlaşmış ve sınanmış bir teorik sistemden çok, bir araştırma programıdır. Ayrıca bu yaklaşım, Rasyonel Seçim Yaklaşımı'nın çözümler getirdiği birçok çözümlenememiş sorun içermektedir. İnşacı yaklaşımın, kendisi tarafından savunulan Rasyonel Seçim Yaklaşımı'na çok üstün bir alternatif olma iddiasını ampirik olarak kanıtlayıp kanıtlayamayacağını görmek için beklemek gerekecek.

Summary

In the authors opinion, the literature on social movements and political protest, which, because of its large amount, can hardly be followed, has lost its theoretical orientation especially in German speaking countries. According to the author, this means that explanatory questions on the causes and consequences of certain forms of protest are not being asked. So, he claims, many descriptive studies on movement milieus or on the process of emergence of certain movements and protest groups or the development of protest in societies in a certain period of time can be found. This lack of theory, in his view, also means that explanations are being made *ad hoc*. The author further claims that, in other words, certain factors are being chosen and declared as causes, without the applied theoretical approaches being clear. The existing theoretical approaches are not being applied clearly in the answering of the questions which are been asked.

The author further poses the question, what the reasons for the lack of theory in the sociology of social movements might be and declares his opinion.

Another question the author poses is how good or bad the existing theoretical approaches are, in answering questions related to social movements. The issue which the article focuses on is the rational choice approach in relation with this question. Following the introduction of this approach and the ways how this approach is being applied to the field of social movements by introducing certain studies on social movements in which the rational choice approach has been applied, the author continues with the demonstration of the questions which are being handled. Finally the rational choice approach is being compared to other approaches.

In the authors opinion, although the rational choice approach is problematic at the moment, there is no better approach to explain social action in the sociology of social movements. The dominant explanatory approach besides the rational choice approach is the resource mobilization approach. As the main hypotheses of this approach are those of the rational action theory, the resource mobilization perspective does not constitute a real competitor to the rational choice approach. The author claims to have shown that the constructionist approach is rather a research programme than being a mature and examined theoretical system and that this approach contains many unsolved problems to which the rational choice approach has brought solutions. In order to see if the constructionist approach is going to be able to prove its claim of being a superior alternative to the rational choice approach, the author recommends that we will have to wait. In this article the author proposes a 'broad' theory of rational action, including a more flexible combination of micro and macro conditions.

KAYNAKÇA

- AJZEN, Icek (1988) **Attitudes, Personality and Behaviour**, Milton Keynes: Open University Press.
- COLEMAN, James S. (1990) **Foundations of Social Theory**. Cambridge. Mass., ve London: Belknap Press of Harvard University Press.
- DAWES, Robin M. (1988) **Rational Choice in an Uncertain World**. San Diego: Harcourt Brace Janovich.
- ESSER, Hartmut (1993) **Soziologie. Allgemeine Grundlagen**. Frankfurt am Main: Campus.
- FERREE, Myra Marx (1992) "The Political Context of Rationality: Rational Choice Theory and Resource Mobilization", in **Frontiers in Social Movement Theory**. (der. Aldon D. Morris/ Carol McClurg Mueller, New Haven: Yale University Press pp. 29-52.
- FIREMAN, Bruce/GAMSON, William (1979) "Utilitarian Logic in the Resource Mobilization Perspective", in. **The Dynamics of Social Movements**. (der. Mayer N. Zald/John McCarthy), Cambridge, Mass.:Winthrop pp.8-44.
- FREY, Bruno (1990) **Ökonomie als Sozialwissenschaft. Die Anwendung der Ökonomie auf neue Gebiete**. München: Vahlen.
- FRIEDMAN, Debra/DIEM, Carol (1993) "Feminism and the Pro- (Rational Chice Movement: Rational Choice Theory, Feminist Critiques, and Gender Inequality", in **Theory on Gender. Feminism on Theory**, (der. Paula England), New York: Aldine de Gruyter pp. 91-114.
- GAMSON, William A. (1990) **The Strategy of Social Protest**. Belmont, California: Wadsworth Publishing Company.
- KIRCHGÄSSNER, Gebhard (1991) **Homo Oeconomicus**. Das ökonomische Modell individuellen Verhaltens und seine Anwendung in den Wirtschafts- und Sozialwissenschaften. Tübingen: J.C.B. Mohr.
- KIRSCH, Guy (1993) **Ökonomische Theorie der Politik**. Düsseldorf: Werner Verlag.
- MARWELL, Gerald/OLIVER, Pamela (1993) **The Critical Mass in Collective Action. A MicroSocial Theory**. New York: Cambridge University Press.
- MORRIS, Aldon D./McCLURG MUELLER, Carol (der.) (1992) **Frontiers in Social Movement Theory**. New Haven: Yale University Press
- OLSON, Mancur (1965) **The Logic of Collective Action**. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- OPP, Karl-Dieter (1979) **Individualistische Sozialwissenschaft**. Arbeitsweise und Probleme individualistisch und kollektivistisch orientierter Sozialwissenschaften. Stuttgart: Enke.

- OPP, Karl-Dieter (1985) "Sociology and Economic Man", in **Journal of Institutional Economics** 141: pp. 213-243.
- OPP, Karl-Dieter (1988) "The Individualistic Research Program in Sociology", in **Centripetal Forces in the Sciences**. Vol. II, (der. Gerard Radnitzky), New York: Paragon House pp. 208-224.
- OPP, Karl-Dieter (1989) Peter ve Petra Hartmann ile birlikte, **The Rationality of Political Protest**. A Comparative Analysis of Rational Choice Theory. Boulder, Colorado: Westview Press.
- OPP, Karl-Dieter (1990) "Testing Rational Choice Theory in Natural Settings", in **Operationalization and Research Strategy**, (der. J.J. Hox; J. Amsterdam De Jong-Gierveld); Lisse: Swets&Zeitlinger pp. 87-102.
- OPP, Karl-Dieter (1991) "Processes of Collective Political Action: A Dynamic Model and the results of a Computer Simulation", iç. **Rationality and Society** 3: pp. 215-251.
- OPP, Karl-Dieter (1992) "Wie erklärt man die Revolution in der DDR?", in **Forschungsjournal Neue Soziale Bewegungen**, Cilt 1: pp. 16-23.
- OPP, Karl-Dieter (1993) "Politischer Protest als rationales Handeln: Eine Anwendung des ökonomischen Ansatzes zur Erklärung von Protest", in **Ökonomische Verhaltenstheorie**, (der. Bernd-Thomas Ramb/ Manfred Tietzel), Münih: Vahlen pp. 207-246.
- OPP, Karl-Dieter (1994) "Repression und Revolutionary Action". East Germany in 1989, in **Rationality and Society** 6: pp. 101-138.
- OPP, Karl-Dieter /Gern, Christiane (1992) "Dissident Groups, Personal Networks, and Spontaneous Cooperation: The East German Revolution of 1989", in **American Sociological Review** 58: pp. 659-680.
- OPP, Karl-Dieter / Voß, Peter/Gern, Christiane (1993) **Die volkseigene Revolution**. Stuttgart: Klett-Cotta.
- RAMB, Bernd-Thomas/Tietzel, Manfred (der.) (1993) **Ökonomische Verhaltenstheorie**. München: Vahlen.
- RAUB, Werner/Voss, Thomas (1981) **Individuelles Handeln und gesellschaftliche Folgen**. Das individualistische Forschungsprogramm in den Sozialwissenschaften. Darmstadt/Neuwied: Luchterhand.
- VANBERG, Viktor (1975) **Die zwei Soziologien**. Individualismus und Kollektivismus in der Sozialtheorie. Tübingen: J.C.B. Mohr.
- WEEDE, Erich (1992) **Mensch und Gesellschaft**. Soziologie aus der Perspektive des methodologischen Individualismus. Tübingen: J.C.B. Mohr.
- WIPPLER, Reinhard/Lindenberg, Siegwart (1987) "Collective Phenomena and Rational Choice", in **The Micro Macro Link**, (der. Alexander, Jeffrey C./Giesen, Bernhard/Münch, Richard/Smelser, Neil J.), Berkeley: University of California Press. pp 135-152.

SOSYOLOJİ VE ETİK KURALLAR*

Çev. Nilgün ÇELEBİ**

Sosyolojinin ilgi alanları sosyal olana ilişkin tespit ve kavramlaştırmalarımızın genişlemesine koşut sürekli artma göstermesine rağmen, etik'in bu alanlar arasında bulunmaması dikkat çekicidir. Aslında E. Durkheim sosyoloji anlayışını ifade ettiği 'İşbölümü' adlı doktora tezinde sosyolojiyi, hayatın olgularının ve modern toplumun moral problemlerinin pozitif bilimi olarak betimler ve tezinin eksenini, dayanışma moralinin kendini tamamen gelişmiş bir işbölümünün sonuçlarına uyarlayıp uyarlayamayacağı ve eğer uyarlayabilecekse bunu nasıl gerçekleştirebileceği sorunsalına dayandırırken, moralin görünen yüzü etikin de bir inceleme nesnesi olarak sosyolojiye dahil edilmesine imkan sağlamıştır (1964).

E. Durkheim'in araladığı kapının ilk farkına varan N. Luhmann olmuştur. N. Luhmann, 'Moral ve Etik Sosyolojisi' başlıklı makalesinde E. Durkheim'in sosyolojiye yüklediği moral dayanışmanın yeni formlarını önerme idealine tam uymasa da, en azından bu idealin çok da uzağına düşmeyen, moralin sosyolojik olarak incelenebilmesine yol açabilecek bir kuramsal ve kavramsal hazırlık çabasına girişmiştir (1996). N. Luhmann'ın bu makalesinde geliştirdiği 'özbağışıklığın yadsınması' kavramı özellikle ilginçtir. N. Luhmann kozmik, ilahî ve nesnel aklın çöktüğü günümüz dünyasında, iletişim yoluyla, hiç kimsenin bağışık olmadığı bir moral düzenlemenin yerleştirilmesini dilemektedir. Bu moral düzenlemenin, kişilerin gündelik yapıp etmelerine yansıyan, eylemlerine kural getiren yüzüne ise 'etik' diyoruz.

Modern hayat, bireyleri, farklı düzlemlerdeki mekânlarda, birliklerde, derneklerde biraraya getirmekte, ortak ilgileri doğrultusunda onları birleştirmekte, bütünleştirmektedir. 'Özbağışıklığın yadsınması' kavramı, farklı bireylerin ortak ilgilerini sağlıklı bir iletişim ortamı içinde yürütebilmelerinin temini aşamasında önem kazanmaktadır. Sözkonusu ortak ilgiler, bir bilim ve/veya meslek dalı dolayımıyla da geliştirilmiş olabilir. Bu durumda, sadece o bilim veya meslek dalının mensuplarını değil fakat bunun yanısıra o bilim veya meslek dalının hizmetinden talepte bulunanları da dikkate alan bir düzenleme yapılması gerekmektedir.

Türkiye'de sosyoloji bir bilim ve meslek olarak hızla gelişirken, sosyologlarımız da toplumun çeşitli alanlarında aktif roller üstlenmektedirler. Ne var ki, her gelişmenin olumlu yanları kadar umulmayan durumlara yol açma olasılığı da bulunmaktadır. Geline bu aşamada, sosyologlarımızın araştırma, yayın, öğretimlik ve mes-

---

* Bu çalışmada çevirmen, genel bir giriş yaptıktan sonra 'Amerikan Sosyoloji Derneği', Amerikan Kamu Araştırmaları Derneği' ve 'UNESCO MOST Projesi' etik kurallarını Türkçeleştirmiş ve sosyal bilimler literatürüne kazandırmıştır (Editörler Kurulu).

** Prof.Dr. Ankara Üniversitesi DTCF Sosyoloji Bölümü.

lektarlar arası ilişkiler konularında nesnel ölçütlere göre geliştirilmiş, özbağımsızlığın yadsındığı ve iletişim içinde geliştirilen etik kurallara ihtiyaç duyacakları beklenmektedir.

Aşağıda sosyologlar için üç ayrı kurumun geliştirdiği etik kural örnekleri sunulmaktadır. Bu etik kuralların sosyologlarımız tarafından incelenip tartışılması ve kendi etik kurallarımızın geliştirilmesine ışık tutması beklenmektedir. Günümüzde basın, tıp, kamu yönetimi gibi bir diğerinden oldukça farklı alanlarda etik üzerine yürütülen yoğun tartışmalar kuşkusuz ne E. Durkheim'ın ne de N. Luhmann'ın idealiyle örtüşebilecek girişimlerdir. Zira, E. Durkheim bir holistikçidir, N. Luhmann ise bu tür kurallar için 'etik' nitelemesinin kullanılmasına karşıdır. Ancak, bu konuda girilen çabalar, 'etik kurallar' odaklı gerek kuram/kavram üretimine gerek politika üretimine yönelik yeni sosyolojik araştırmalara konu teşkil edebilecek potansiyele sahiptir. Anılan üç ayrı örnek aşağıda peş peşe verilmiştir:

• AMERİKAN SOSYOLOJİ DERNEĞİ ETİK KURALLARI

I. ARAŞTIRMA

A. Nesnellik ve Dürüstlük

Sosyologlar araştırmalarını nesnel ve dürüst bir tavır içinde gerçekleştirmeye çalışmalıdırlar.

1. Sosyologlar genelleştirilemez örneklemeler üzerinden yürüttükleri veya olgularla kanıtlanamayan yorumlara dayalı araştırmaların sonuçlarının kamu oyuna açıklanması durumunda o araştırmada kendilerinden bilgi, belge ve veri temin ettikleri kişi ve grupların herhangi bir zarara uğramamaları konusunda duyarlı olmalıdırlar. Söz konusu kişi ve grupların zarar görme tehlikesinin potansiyel olarak mevcut olması halinde metodolojik standartlara uyma konusunda azami dikkati harcamalıdırlar.
2. Sosyologlar bir araştırma projesine başvururken kendileri dahil araştırma ekibinde çalışan hiç kimsenin yetenek ve yeterlikleri konusunda yanıltıcı bilgi vermemelidirler.
3. Sosyologlar, çalışma düzenleri nasıl olursa olsun, bulgularını dürüstçe ve hiçbir çarpıtmaya uğratmaksızın sunmalıdırlar. Bulguların yorumunu dikkati çekecek ölçüde değiştirebilecek veriler araştırma raporundan çıkartılmamalıdır. Sosyologlar araştırma raporlarında kendi teori, metod ve araştırma desenlerinin, yorumlarını nerede ve nasıl etkileyebilmiş olduğunu açıkça belirtmelidirler.
4. Sosyologlar raporlarında araştırmanın maddi desteğinin nereden/kimden temin edildiğini açıkça yazmalı, destekleyici kurum ile bulguların yorumunu etkileyebilecek özel bir ilişkinin bulunup bulunmadığını belirtmelidirler.

5. Sosyologlar araştırmayı gerçekleştirebilmek için kişi ve gruplara verdikleri bütün sözleri yerine getirmelidirler.
6. Sosyologlar yukarıda ifade edilen ilkeleri ihlal etmelerini talep edecek gibi görünen tüm araştırma tekliflerini, sözleşmelerini ve ücretlerini reddetmelidirler. Böyle bir durumla araştırma başladıktan sonra karşılaşırlarsa ve karşı koymaya muktedir olamazlarsa araştırmadan ekilmelidirler.
7. Amerikan Sosyoloji Derneği (ASA) bir araştırma projesinin bulgularının, projenin destekleyicisi veya ısmarlayıcısı tarafından çarpıtılması karşısında, durumu açıklığa kavuşturacak bir soruşturmacı görevlendirebilir.
8. Bir sosyolog bir araştırma projesini yürütmek üzere bir maddi desteği kabul etiyse proje önerisindeki yükümlölüklerini ve projeyi destekleyen kaynağın rapora ilişkin taleplerini yerine getirmek için tüm gayretini göstermelidir.
9. Sosyologlar, öğrenciler dahil, bir araştırmaya ekip olarak katıldıklarında işbölümü, ücret dağılımı, araştırma raporunu kimin yazacağı, verileri kimin kullanacağı ve diğer hak ve sorumluluklar üzerinde araştırmanın başlangıcında açık bir anlaşma yapmış olmalıdırlar. Bu sözleşme sürekli dikkate alınmalı ve katılımcıların onayı olmadan tek taraflı değiştirilmemelidir.

B. Araştırmacı Rolünün Yanlış Sunulması

Sosyologlar araştırmacı rollerini, sosyolojik araştırma maksadı dışında bilgiler/veriler elde etmek için bir örtü olarak kullanmamalıdırlar.

C. Uluslararası Araştırmalar

Yabancı ülkelerde yapılacak olan sosyolojik araştırmalar, araştırmacılar ve sosyoloji mesleği açısından özel etik sorunlara yol açmaktadır. Sosyologlar kendi ülkelerinde belirli hak ve özgürlüklere sahip yurttaşlar olarak çalışmalarını yürütürler. Başka bir ülkeye gittiklerinde ise evsahibi ülkenin misafiridirler. Ev sahibi ülke ve anavatan arasında politika, ekonomik ve güç açılarından olan farklılıklar işbirliği problemlerine, çıkar çatışmalarına veya evsahibi ülkenin insanları için kişisel risklere yol açabilir. Ayrıca, tek bir araştırmacının veya araştırma ekibinin sorumsuz eylemi yüzünden gelecekte o ülkede araştırma yapacak meslektaş ve yakın dalların araştırmacılarının da önü kesilmiş olabilir.

1. Sosyologlar, gerek kendi gerek ev sahibi hükümetlerle ilişkilerinde çift yanlı ajanlar gibi alışmamalıdırlar. Özellikle, ne kendi ne de diğer ülke devleti ile gizli anlaşma yapma, gizli rapor yapma veya gizli brifing verme gibi anlaşmalar yapmayı kabul etmemelidirler.
2. Sosyologlar, gizli bir örgüt için çalışıyormuş gibi eylemde bulunmamalıdırlar.

3. Araştırma projesinin kavramsallaştırılması, araştırma deseninin kurulması ve gerçekleştirilmesinde yerel kültüre ve politik durumlara duyarlılık ve saygı gösterilmelidir. Ciddi uluslararası veya yerel çatışmalara yakın olmayı, veya geniş ölçüde yanlış anlaşılma olasılığının bulunduğu yerlerde sosyologların araştırma yapmamalarında yarar vardır. Araştırmacılar etnosentrik veya incelenen toplum tarafından uygunsuz olarak görülecek olan araştırma sorularından veya prosedürlerinden de sakınmalıdırlar.
4. Araştırmacılar, rızayı garanti altına almak ve mahrem alanlara müdahale etmekten kaçınmak için o kültüre uygun olan adımları atmalıdırlar. Özellikle araştırılan bireylerin okur-yazar olmadığı, sosyal statülerinin düşük olduğu ve sosyal araştırmaya yabancı olduğu durumlarda özel önlemler alınmalıdır.
5. Genelde işbirliğinde bulunan kişilerin adlarını anmak bir norm olsa da, eğer işbirliği yapılan kişiler anonim kalmak istiyorlarsa onların bu isteklerine saygı göstermek gerekir. Koşullar elvermediği sürece bu yönde açıklama yapılmamalıdır.
6. Tüm araştırma bulguları ev sahibi ülkeye açık olarak sunulmalıdır, ideal olarak da o ülkenin dilinde sunulmalıdır. Burada istisna, adının açıklanmasından dolayı zarar görecektir insanların varlığıdır. Özellikle baskıcı hükümetlerin ve silahlı çatışmaların olduğu yerlerde araştırmacıların kötü sonuçlara yol açabilecek davranışlardan kaçınması gerekir.

D. Akademik Olmayan Araştırmalar

Hükümette veya bir sanayi kuruluşunda çalışan sosyologlar, ki böyle yerler hiyerarşik örgütlenmelerdir, genellikle akademisyen olmayan bir müdürün otoritesi altındadırlar. Bu tür örgütlenmelerin hedefleri bilgi elde etmek değildir. Onun yerine, verdiği hizmete uygun politika oluşturma ve düzenlemeler yapmaktır veya ticari ürünler pazarlamaktır vb. Dolayısıyla böyle yerlerde çalışan sosyologlar zorunlu olarak belirli norm ve değerleri de kabul etme durumundadırlar.

1. Sosyologlar, bir iş yerinde bir hükümet kuruluşunda veya diğer akademik olmayan yerlerde sosyolog olarak çalışmayı kabul ettikleri zaman yapacakları araştırma ve yayınları üzerinde birtakım baskıların olabileceğinin farkında olmalıdırlar. Bu nedenle de başlangıçta araştırma koşulları konusunda bu yerlerin sorumlularıyla açık bir fikir birliğine varmaya gayret göstermelidirler.
2. Sosyologlar, kamu alanı veya kamudaki tartışmaları doğrudan etkileyebilecek tüm araştırma bulgularının ve analizlerinin dürüstçe ve hiçbir çarpıtmaya yol açmaksızın raporlaştırılmasında, sunulmasında her türlü gayreti göstermelidirler.

E. Araştırılan Kişilerin Haklarına Saygı

1. Görüşülen kişilerin mahremiyet hakları vardır ve onurlarına saygı gösterilmelidir.
2. Araştırılan kişiler araştırma sürecinde, araştırmanın gizliliği bağlamında, hiçbir riske maruz bırakılmamalıdır. Herhangi bir risk olasılığı varsa baştan kişilere anlatılmalı ve onların tam rızası alınmalıdır.
3. Araştırılan kişiler araştırmanın gizliliğine yönelik olası tehditlerden haberdar edilmelidirler. Mahremiyetin temini için ipuçlarının kaldırılması, tesadüfi örneklem alınması, özel istatistiksel çözümler geliştirilmesi gibi önlemlerden uygun olanlar kullanılmalıdır.
4. Araştırmaya katılanlar tarafından temin edilen gizli enformasyon yasal bir koruma veya ayrıcalığa sahip olmasa bile, sosyologlar tarafından da gizli kabul edilmelidir. Gizliliğe saygı zorunluluğu, araştırma ekibinin tüm üyeleri için (görüşmeciler, kodlayıcılar, sekreterler vb.) geçerlidir. Tüm araştırma ekibini bu konuda bilgilendirmek proje yürütücüsünün sorumluluğundadır.

II.YAYIN VE HAKEMLİK SÜRECİ

A. Yazarlar ve Katkısı Bulunan Kişilerle İlgili Konular

1. Sosyologlar araştırmaya ve yayın sürecine dikkati çeken ölçüde katılan herkesi, meslektaşlarını, öğrencilerini, yardımcılarını, daktilocuları, editörleri vb. açıkça belirtmelidirler.
2. Yazar adları, araştırmaya ve yazma sürecine temel katkıları olan herkesi, öğrenciler dahil, doğru olarak belirtecek tarzda sıralanmalıdır. (Çok yazarlı metinlerde sıralamanın gerekçesi belirtilmelidir).
3. Bir başka kişinin yayımlanmış ya da yayımlanmamış materyalinden alınan bilgiler açıkça belirtilmelidir. Alıntı yapılan fikir ve araştırma verilerinin sahipleri alıntı tırnak içinde ifade edilmemiş bile olsa, açıkça yazılmalıdır.

B. Yayın Sürecinde; Yazarlar, Editörler ve Hakemler Eşgüdümlemiş Sorumlulukları Paylaşırlar

1. Dergi editörleri kendilerine gönderilen makalelerin yazarlarına açık kararlarını bildirmelidirler. Editörler yardımcı editörlerin ve diğer hakemlerin görevlerinde gecikmemeleri ve yaptıkları eleştirilerin yerinde olması hususunda dikkatli olmalıdırlar.
2. Editörler ellerine ulaşan makaleler hakkında yazarlara bilgi vermeli, yazının hangi aşamada olduğu konusunda yazarları haberdar etmelidirler.
3. Bir makalenin yayımlanmasına ilişkin editörün görüşü, makalenin yayımlanıp

yayımlanmaması konusunda bağlayıcı olmalıdır. Yazarlara makalelerinin yayımlanma tarihine ilişkin gerçekçi, yaklaşık bir tarih, verilmelidir.

4. Değerlendirmenin doğru yapılması için editörler şunlara dikkat etmelidirler:
  - Yardımcı editör ve hakem seçiminde kesin kararlı olmalıdırlar.
  - Yeni veya değersiz görülen bir konuda yazılmış bir makalenin hemen reddedilmesine karşı dikkatli olmalıdırlar.
5. Bir yazının bir dergiye verilmesi onun o dergide yayımlanabileceği anlamına gelir. Aynı makale başka bir dergiye, ilk derginin editöründen 90 gün sonunda bir cevap gelmediği sürece verilmemelidir.

C. Hakemlik Süreci

Sosyologlar sıklıkla, meslektaşların araştırma projesi önerilerini veya makalelerini değerlendirme durumunda kalmaktadırlar. Bu durumlarda sosyologların özellikle dikkat etmeleri gereken hususlar şunlardır:

1. Hakemler makaleleri elden geldiğince çabuk değerlendirmelidirler. Verilen sürede değerlendirilemeyecek makaleler en kısa zamanda geri gönderilmelidir.
2. Sosyologlar, çatışma ya da çıkar biçiminde güçlü ilişkilerinin olduğu kişilerin makalelerinde hakem olmamalıdırlar.
3. Gönderilen makale bütünüyle okunmalı ve çok dikkatli bir biçimde gözden geçirilmeli, gerekçeler mantıklı bir biçimde ortaya konmalı ve hakemler, eğer eleştirilerini farklı bir teorik ve metodolojik yaklaşımdan hareketle yapıyorlarsa, o zaman kendi teorik ve metodolojik görüşlerini de belirterek değerlendirme raporunu yazmalıdırlar.
4. Bir kitap, tanıtılması amacıyla, sadece tek bir dergiye gönderilmelidir. Herhangi bir nedenle bir sosyolog kitabı daha önce bir dergi adına okumuş ve reddetmişse fakat aynı kitap daha sonra başka bir yayınevi tarafından yeniden aynı sosyologa gönderilmişse o zaman o sosyolog dergi yönetimini durumdan haberdar etmelidir.

D. Sosyologlar ve kitap yayıncıları arası sözleşmelerde taraflar sözleşmenin gereğini yerine getirmelidirler:

III. ÖĞRETİCİLİK, DANIŞMANLIK VE ÖĞRENCİ HAKLARI

Genelde öğretmen öğrenci ilişkileri her fakültenin kendi kuralları ile düzenlenmiştir.

A. Sosyologlar, öğrencilerin haklarını korumak zorundadırlar. Sosyologlar yol göstericilik görevini sorumlulukla ve mükemmelliğe yönelmeyi hedefleyerek yerine getirmelidirler.

1. Ders programlarının bölümün kontrolünde olduğu yerlerde, sosyoloji bölümleri öğrencileri, bölüme giriş, maddi destek, yetiştirilme tarzı, kayıt kabul ve okuldan atılma koşul ve olasılıklarına ilişkin bölümün politikası ve ölçütleri hakkında bilgilendirmelidir.
2. Sosyologlar, öğrencilerin başarıları ve çalışmalarının dürüstçe değerlendirilmesi için beklentilerinin ne olduğunu açıkça belirtmelidirler.
3. Sosyologlar, programlarını tamamlayan öğrencilerini işe yerleştirmek konusunda yardımcı olmalıdırlar.
4. Sosyologlar, derslerinin konusu ve yaklaşımı konusunda öğrencilere açık ve dürüst beyanda bulunmalıdırlar.

B. Öğrencilerin Hakları

1. Sosyologlar, öğrencilerin yeterlilik ve mesleki etik dışındaki özel durumları ile ilgili bilgileri açıklamaktan sakınmalıdırlar.
2. Sosyologlar, öğretmenlik ve danışmanlık rollerini yürütürken öğrencilerine verdikleri gizlilikle ilgili sözlerini tutmak için her türlü gayreti göstermelidirler.

C. Sosyologlar Öğrencileri Sömürmekten Sakınmalıdırlar

1. Sosyologlar, öğrencilerinden ya da diğer astlarından cinsel veya diğer özel jestler elde etmek için, danışmanlık ya da öğreticilik statülerini kullanmamalıdırlar.
2. Sosyologlar, fakülte veya danışmanlık statüsünü öğrencilerinin veya diğer astlarının aleyhine ekonomik veya mesleki avantajları kazanmak için kullanmamalıdırlar.
3. Sosyologlar, öğrencilerini araştırmalarında denek olarak çalıştırma konusunda zorlamamalı ve kandırmamalıdırlar.
4. Sosyologlar, öğrencilerinin çalışmalarını kendi çalışmaları olarak göstermemelidirler.

IV.SOSYOLOGLAR ARASI İLİŞKİLER

- A. Sosyologlar, meslektaşlarının çalışmalarını nesnel olarak açık ölçüt ve standartlara göre değerlendirmelidirler.
- B. Profesyonel rekabetle ilgili değerlendirmeler ortaya çıktığı zaman, sosyologlar meslektaşları hakkındaki özel enformasyonu, eğer bu enformasyon meslektaşın performansı ve mesleki etiği ile doğrudan ilgili değilse, açıklamamalıdırlar.
- C. Sosyologlar, kendi mesleki kayıtlarını ve hizmetlerini her zaman dürüstçe sunmalıdırlar.
- D. Sosyologlar, gerek kendileri gerek meslektaşları için özgür araştırma ve iletişim haklarını aktif olarak savunmalıdırlar.

- E. Araştırmacılar kendi analizlerini tamamladıktan sonra, verilerinin başkaları tarafından da elde edilebilirliği için, gizlilik kuralı ihlal edilmediği sürece, makul çabalarda bulunmalıdırlar.
- F. Bir sosyolog bir devlet kurumuna burs almak için başvurduğu zaman, bursla ilgili evraklarını inceleyen meslektaşları üzerinde baskıda bulunmamalı, kendisine hakemlik yapan kişilerin olumsuz değerlendirmesine karşı misilleme yapmamalıdır.

• AMERİKAN KAMUOYU ARAŞTIRMALARI DERNEĞİ ETİK KURALLARI

I. Araştırmanın yürütülmesindeki profesyonel pratiğe ilişkin bilgiler

A. Veri toplama ve işleme sürecinde sonuçların doğruluğunu garanti altına almak için tüm makul adımları atmayı kabul ediyoruz.

B. Araştırma deseninin geliştirilmesi ve veri analizinde gerekli dikkati göstereceğiz.

1. Önümüzdeki araştırma problemi ile en uygun olan araştırma aletlerini ve analiz yöntemlerini kullanacağız.
2. Sırf istenilen sonuca ulaşmak için belirli araştırma aletlerini ve analiz yöntemlerini seçmeyeceğiz.
3. Bilerek araştırma sonuçlarını çarpık yoruma uğratmayacağız. Elimizdeki veriyle uyumsuz olan gizli, üstü örtülü yorumlara izin vermeyeceğiz.
4. Verilerin gerçek anlamda sunduğu bilgiden daha fazla yorum yapmaya kalkışmayacağız.

C. Araştırma bulgularımızı ve metodlarımızı araştırma raporumuzda doğru ve ayrıntılı olarak betimleyeceğiz.

II. İnsanlarla ilişkilerimizdeki mesleki sorumluluk ilkelerimiz

A. Kamuoyu

1. Kamunun yasal olarak yetkili olan temsilcileri ile işbirliğimizi çalışmamızda kullandığımız metodu betimlerken anlatacağız.
2. Bulgularımızı yayımlama hakkını elimizde tutacağız. Yanlış yorumlama ortaya çıktığı zaman hatamızı aleni olarak halka açıklayacağız.

B. Sponsorlar ve Müşteriler

1. Müşterinin genel işiyle ilgili elde ettiğimiz tüm enfomasyonu gizli tutacağız.

2. Araştırma tekniklerimizin ve imkanlarımızın sınırlarının her zaman farkında olacağız ve bunu belirteceğiz.

C. Meslek

1. Derneğe üyeliğimizi mesleki yeterliliğin kanıtı olarak kullanmamalıyız.
2. Kamuoyu araştırmaları bilimine katkıda bulunma ve araştırmamızdan çıkan fikir ve bulguları mümkün olduğunca serbest yayımlama konusunda sorumluluğumuzun olduğunun bilincindeyiz.

D. Cevaplayıcılar

1. Survey cevaplayıcılarına yalan söylemeyeceğiz veya cevaplayıcıları aşağılayan, suistimal eden, baskı altına alan pratik ve metodları kullanmayacağız.
2. Cevaplayıcının herhangi bir nedenle adının açıklanmasını istediği durumlar haricinde, her cevaplayıcının anonimliğini koruyacağız.

Kamuoyu araştırmalarının sonuçlarının açıklanma standartları

İyi bir meslek pratiği tüm survey araştırma örgütleri üzerine şu zorunlulukları empoze eder.

1. Kamuoyuna her açıkladığımız bilgide o araştırmanın nasıl yürütüldüğünü açıklamak durumundayız.
2. Özel müşterilere araştırma deseninin öğeleri ve bunun nasıl yürütüldüğü konusunda ayrıntılı biçimde bilgi verilmelidir.

Minimum Açıklamalar

Kamuoyu araştırması basına verilirken/açıklanırken minimum düzeyde şunlara gayret edilmelidir:

1. Araştırmanın sponsorunun belirtilmesi.
2. Soruların tam kelimesi kelimesine verilmesi.
3. Araştırmanın içinde yürütüldüğü evrenin muhakkak belirtilmesi.
4. Örneklemin büyüklüğünün ne kadar olduğunun, kaç cevap alındığının belirtilmesi.
5. Örneklem hatası için yüzde kaçlık hata payı bırakıldığının belirtilmesi.
6. Total sonuç yerine, hangi sonuçların örneklemin hangi alt grubundan alındığının belirtilmesi.
7. Görüşmenin yüzyüze mi, telefonla mı, evde mi yoksa sokakta mı yapıldığının vb. belirtilmesi.
8. Araştırılan konuyla ilgisi açısından, araştırma zamanının belirtilmesi.

• **UNESCO-MOST PROJESİ ETİK KURALLARI**

1. Bir araştırmada yürütülen tüm işlemler ve etik konular araştırmacının sorumluluğu altındadır.
Araştırmanın muhakkak kurallara uygun olarak yapılması, bilimsel kurallara uygun tarzda yürütülmesi sağlanmalıdır.
2. Gelecekteki araştırmacıları olumsuz yöne etkileyecek tesirler bırakmaktan kaçınmalıdır.
3. Araştırma konularının seçimi en iyi bilimsel ölçütlere göre yapılmalıdır. Araştırma sonucunda o yörenin ve o yöredeki insanların potansiyel çıkarları dikkate alınmalıdır. Araştırmalar önemli entelektüel konularla ilgili olmalıdır.
4. Araştırmacı çalışmalarının olası sonuçlarından ve etkilerinden haberdar olmalı bu çerçevede araştırma ekibini, meslektaşlarını önceden uyarmalıdır.
5. Belirli metodların kullanılmasında eğer birtakım olumsuz sonuçlar ortaya ıkabilecekse alternatif metodlar kullanılmalıdır.
6. Araştırma objektif bilimsel bir proje olarak, yanlılıktan tamamen uzaklaşmış tarzda yürütülmelidir ve kullanılacak tüm prosedürlerin nasıl kullanılacağı hakkında görüşmeciler eğitilmelidir.
7. Araştırmacı, yerel adetler, standartlar ve yasalardan tümüyle haberdar olmalıdır.
8. Bütün araştırmacılar ev sahibi kültür hakkında bilgili olmalı ve ona sayęı göstermelidirler. Başka etnik grup, kültür vb. de araştırma yapanlar, amaçlarını açıkça yöre halkına belirtmeli ve o yre topluluğunun önceliklerinden ve değerlerinden haberdar olmalıdırlar.
9. Araştırmanın asıl yürütücülerinin kendi etik ilkeleri ekipteki herkese bildirilmeli, potansiyel çatışmalar önceden çözümlenmelidir.
10. Araştırma, araştırılan insanların sağlığı, onuru, mahremiyeti ve çıkarları en üst düzeyde görülecek Şekilde yürütülmelidir.
11. Görüşülen kişilerin izni ve rızası önceden alınmalıdır. Bu rızanın o kişilerin anlayacağı tarzda yapılması gerekir. Maddi desteği kimin verdiği vb. söylenmelidir.
12. Bütün katılımcılara araştırmayı reddetme, istedikleri zaman çekilme haklarının olduğu belirtilmelidir.
13. Görüşülen kişilerin cevap vermediği durumlarda çatışma yaratılmamalıdır. Potansiyel katılımcılar bu araştırmaya destek oldukları, bilgi verdiklerinden dolayı

başlarına gelebilecek her tür kötü etkiden ve her tür potansiyel olumsuz sonuçtan haberdar edilmelidirler.

14. Tüm verilen bilgilerin tam gizliliği ve katılımcıların anonimliği sağlanmalıdır. Araştırma materyali arasında katılımcının kimliğinin gizli olmasını sağlayıcı birtakım prosedürler bulunmalıdır.
15. Her türlü katılımcının araştırma sonuçlarına ulaşabilmeleri mümkün kılınmalıdır. Araştırma sonuçlandıktan sonra tekrar geri dönüp oradaki insanlara araştırma sonuçları bildirilmelidir.
16. Tüm araştırmalar nesnellik ve dürüstlüğe dikkat edilerek sunulmalı, raporlaştırılmalıdır.
17. Araştırmacılar meslektaşlarına o araştırmadan elde ettikleri enformasyonu yayın yoluyla ulaştırmalı ve metodları ile bulgularının uygun bir tarzda meslektaşları tarafından değerlendirilmesine imkan vermelidirler. Güvenilirlik sınırları açık bir tarzda ifade edilmelidir.
18. Araştırmacılar meslektaşlarının yayımlanmış ve yayımlanmamış çalışmalarını bilmekten sorumludurlar.
19. Tüm araştırma materyali katılımcılarla yapılan anlaşmaya saygı duyacak tarzda muhafaza edilmelidir.

Etik kurallardan herhangi birine uyulamaması halinde bunun açık bir şekilde ifade edilmesi ve gerekçelerin açıklanması gerekir.

Araştırmanın herhangi bir şekilde etik kurallara uygun olmadığı belirtilirse UNESCO bilimsel izleme komitesi araştırma sekreteryası tarafından gerekli soruşturma başlatılacaktır.

KAYNAKÇA

- DURKHEIM, E. (1964) **The Division of Labour in Society**, trans. G. Simpson, New York: The Free Press.
- LUHMANN, N. (1996) "Sociology of the Moral and Ethics", **International Sociology**, Vol. 11, Nr. 1, ss. 27-36.
- BAILEY, K. (1982) "Revised ASA Code of Ethics" in **Methods of Social Research**, third ed., New York: The Free Press. ss. 483-489.
- BAILEY, K. (1982) "Code of Professional Ethics and Practices of the American Association for Public Opinion Research" in **Methods of Social Research**, third ed., New York: The Free Press. ss. 490-492.
- UNESCO: Ethical Guidelines for International Comparative Social Science Research in the Framework of MOST.** Paris: UNESCO

ANKARA'DA İKİ AYRI SEMTTE AİLELERİN ÇEVRE EĞİTİMİNDEKİ ROLÜ

Sosyoloji Derneği*

ÖZ

Bu makalenin amacı Ankara'nın Kavaklıdere ve Mamak gibi iki farklı mahallesinde ailenin çevre eğitimindeki rolünü belirlemektir. Aile üyelerini çevreye duyarlı davranışa yönlendirmede en etkili olan faktörlerin belirlenmesinde, Hines, Hungerford ve Tomera (1986)'nın geliştirdikleri model kullanılmıştır. 'Bilişsel', 'psiko-sosyal' ve 'demografik' değişkenler bu modelin temel kategorileridir. Sözü edilen modelin kuramsal ve metodolojik temelleri doğrultusunda düzenlenen araştırmanın bulguları, toplumsal cinsiyet ve yerleşim yerlerine göre karşılaştırmalı olarak yorumlanmıştır. Proje amaçlarına ulaşılması için ayrıca bir çevre eğitimi modeli de geliştirilmiş olup, makalenin sınırları içinde kısaca (ön ve son test sonuçları) verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çevre, Aile, Eğitim, Duyarlı Davranış, Politika

THE ROLE OF FAMILIES IN ENVIRONMENTAL EDUCATION IN TWO DIFFERENT DISTRICTS OF ANKARA

ABSTRACT

This paper aims to identify the role of family on environmental education in two different socio-economic settlements namely Kavaklıdere and Mamak in Ankara. To identify the variables that appear to be most influential in motivating family members to take responsible environmental action, the model of Hines, Hungerford and Tomera (1986) on responsible environmental behavior has been used in this 'policy oriented' research project. In this model, cognitive, psycho-social, demographic variables are primary categories. The present study is conducted in line with the above mentioned theoretical and methodological considerations and its findings are compared, discussed and interpreted on the base of gender and district. An environmental education program for families is developed to achieve the project purposes, and the results of education (according to pre and post tests) are also given in brief.

Key Words: Environment, Family, Education, Responsible Behavior, Policy

---

* Bu araştırma, Sosyoloji Derneği adına 1995 yılında, Prof. Dr. Aytül Kasapoğlu, Dr. Meral Dinçer, Prof. Dr. İnan Özer ve Prof. Dr. Hamza Uygun tarafından gerçekleştirilmiştir.

Giriş

Su, toprak ve enerji kaynaklarının hızlı tüketimi başta olmak üzere, kirlilik yoluyla su ve hava kalitesinin tahribatı ile katı ve zehirli atıklar, çağdaş dünyanın karşılaştığı en önemli üç sorundur. Ayrıca bu problemlerin, hızlı sanayileşme ve nüfus artışı ile birlikte katlanarak arttığı bir gerçektir. Kaldı ki, dünyadaki su kaynaklarının çok küçük bir oranı içilebilir ya da kullanılabilir nitelikte olup, sanayi, tarım ve konutlardaki aşırı tüketim yüzünden giderek azalmaktadır. Ayrıca, dünyada her yıl milyonlarca ton toprak erozyon nedeniyle savrulup giderek çölleşmeye yol açarken, sanayileşme ve kentleşme süreçlerine bağlı aşırı tüketim yüzünden, petrol ve kömür gibi yenilenemeyen fosil temelli enerji kaynakları azalmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerin hava ve su kaynakları, evsel, endüstriyel ve tarımsal kullanımlar yüzünden gittikçe artan biçimde kirlenirken, gelişmekte olan ülkelerde çevre duyarlılığı sanayileşme ve gelişme karşısında ikinci plana itilmekte; hatta kirlilik ve çevresel tahribatlar, ekonomik ve sosyal gelişmenin kaçınılmaz bir bedeli olarak görülmektedir (Soraka ve Bryjak, 1995:127-128).

Çevre tahribatının, günümüz toplumlarının en başta gelen sorunlarından birisi olma olgusuna paralel olarak, son otuz yılda sosyoloji fiziksel çevre ile daha fazla ilgilenmeye başlamış ve insan hakkındaki egemen paradigmada önemli ölçüde değişiklikler yapılmıştır. Önceki “Bağışık İnsan Paradigması” (Human Exceptionalism Paradigm) ya da daha açık bir anlatım ile, “insanın dünya üzerindeki tüm diğer yaratıklardan köklü bir biçimde farklı ve diğerleri üzerinde egemen olduğu” görüşü büyük ölçüde terk edilerek, “kültür ve teknoloji gibi ayırıcı özellikleri olmakla birlikte, küresel eko-sistem içinde insanoğlu, diğer türlerle bağımlılık içindedir ve ekolojik yasalar hiçbir zaman yok farz edilemez” biçiminde özetlenen “Yeni Ekolojik Paradigma” (New Ecological Paradigm)’ya geçiş süreci başlamıştır (Catton ve Dunlap, 1980; Kasapoğlu, 1997, 20-21).

Eckersley (1992: 34-42)’e göre, sosyal bir hareket olarak çevrecilik ve politik ideoloji incelenirken, tarihsel olarak, ‘insanmerkezcilikten’ (anthropocentric) ‘çevremerkezcilik’e (ecocentrism) doğru bir değişim olduğu gözlenmektedir.. Bunlardan ilki daha fazla sömürebilmek için ‘kaynakların korunması’ (conservation) hareketidir. Büyümenin sürdürülebilir maksimizasyonu esastır. Doğanın sistematik olarak korunması, diğer bir anlatımla, israfın önlenerek, yenilemeyen kaynakların ekonomik/tasarruflu biçimde kullanılmasına dayanan insanmerkezci bir yaklaşımdır. İkinci yaklaşım kısaca, ‘insan refahı ekolojisi’ (human welfare ecology)dir. Daha gelişmiş bir bakış açısının ifadesi olarak, sadece fabrikaların değil, yerleşim yerlerinin, park ve bahçelerin düzenlenmesiyle de ilgilidir. Temiz, güvenli ve daha hoşnut edici bir çevreyi hedefleyen, yine insanmerkezci bir yaklaşımdır. Ekonomik gelişmeye eleştirel bir bakış ve nükleer santrallere tepkileri içerir. Üçüncü yaklaşım ise,

doğayı değişmeden olduğu gibi, yücelterek 'muhafaza' (preservation) görüştür. Ancak bunu yaparken doğayı değil, insanın memnuniyetini gözettiği için yine insan-merkezcidir. Bu yaklaşımların tümünde çevre, bizatihi kendisi için değil, insanlar için 'araçsal değer' (instrumental value)'e sahiptir. Buna karşılık, doğanın kendi başına değeri olduğu ise, çevremerkezci bir düşüncedir.

Çevremerkezci düşünce, insan ve insan olmayan varlıkları eşit olarak görür. Doğal çevrenin korunması yalnızca insanın tatmin olması için değil, diğer yaratıkların da iyiliği adınadır. Bu bağlamda ekosantrizm parçacı değil, bütüncü bir akımdır. Bu bağlamda, hayvanlara özgürlük hareketinin de, insanmerkezci kutuptan uzaklaşmayı temsil ettiği belirtilmelidir. 'Derin çevrecilik' (deep ecology) kavramı da aslında bütüncül ve çevremerkezci görüşü temsilen ilk kez Norveçli filozof Arne Naess (1991) tarafından kullanılmıştır ve insanmerkezçiliğin yüzeyselliğine/sığlığına yöneltilen bir eleştiridir.

Çevre sosyolojisi, "başlangıçta köy sosyolojisi içinde gelişmiştir" demek, yanlış bir değerlendirme olmayacaktır; çünkü, kaynak kıtlığı sorunu önce kırsal alanlarda baş göstermiştir. Kentlerde ise, kirlilik oranları artarak sorun haline geldiğinde ancak, sosyologlar çevre ile ilgilenmeye başlamışlardır. Öte yandan, hava kirliliği ve atıklarla önceleri yalnızca halk sağlıkçıları, epidemiyologlar ve tıp sosyologları ilgilenirken, daha sonraları çevre sosyolojisi gelişmeye başlamış ve sağlıktan bağımsız bir alan olmuştur. Aslında, çevre sosyolojisinin, geleneksel sosyolojiye eleştirel bir bakışı içerdiği ve bu alandaki çalışmalarda, sosyolojinin klasik yaklaşımlarının sayıtlarına pek rağbet edilmediği hemen belirtilmelidir.

Yalnızca çevre ile sınırlı kalmamak üzere, sosyologların sosyal problemlere yaklaşımlarında da önemli değişiklikler olmuş ve sosyal sorunları 'gözleme' dayalı ve 'eşzamanlı' (synchronic) ele alış yerine, analizlere 'tarihsel' yani, zaman boyutunu (diachronic) dahil eden 'anlayıcı' çalışmalar yapmak daha değerli hale gelmeye başlamıştır. Durağan ve yapısal 'sosyal problem' kavramlaştırması yerini, dinamik bir süreç halindeki 'sosyal hareketler' (social movements)'in incelemesine bırakmıştır (Bash,1995). Diğer bir ifade ile, sosyal sorunların dünyada ya da belirli bir toplumda, başlangıcından itibaren tarihsel bir süreç halinde ulaştığı düzey ve içinde yer aldığı ortam ve ilişkiler ağı, karşılıklı bütünsellik (hiçbir sorun, tek başına bağımsız olarak ortaya çıkmadığı için), değişme (zamansal ve mekansal) ve çelişmelerle 'diyalektik' bir biçimde ele alınmaya başlamıştır.

"Modern toplumu, geleneksel toplumlardan ayıran en önemli özelliğin karmaşık ve modern örgütlerin ortaya çıkması ve gelişmesidir" söylemi (Kasapoğlu,1982) yerini bugün, "farklı toplumlar çünkü, riskleri farklı" söylemine bırakmıştır. 'Risk toplumu' kavramı (Beck,1992) son derece popüler olmuş, riskleri nasıl yorumladığımız ve tartıştığımız gelecekteki kültürümüzü, toplumumuzu ve politikalarımızı

belirleyecek kadar önem kazanmıştır. Başka bir anlatımla, çağdaş toplumda riskler, bireysel ve politik yaşamda değişim için dinamik bir güç olarak görülmeye başlamıştır (Franklin,1998:1).

Aynı şekilde Giddens (1998:23-34)'da risk kavramı üzerinde durmakta, 'dışsal'/doğal ve 'imal edilmiş risk' (manufactured risks) ayrımı yaparak, deprem, sel gibi doğal risklerin yerini, insanın bilimsel ve teknolojik gelişiminin ürünü risklerin aldığına işaret ederek; geleceğini dine, geleneğe ve doğanın azizliklerine bırakmak yerine kendisi tayin etmek isteyen, değişme eğilimli toplumların, risklere daha duyarlı olacağını, böylelikle de risklerin pozitif bir işlev görebileceğini savunmaktadır.

Aslında 'risk toplumu' kavramını ilk kullanan Alman sosyolog Ulrich Beck (1992;1998: 9-22)' ile konuya ilginin arttığı, bir çok post-modernist düşünürün, örneğin Bruno Latour(1995) ve François Ewald (1987)'in da, bu çerçevede ileri sürdükleri düşüncelerin gündemi bir ölçüde de olsa belirlediği söylenebilir (Kasapoğlu,2000). Örneğin bir çok olay ve olgunun saf (pure) olmaktan öte 'melez' / hybrid (Latour,1995) yapıda olduğu söylemi ile "risk bir denetim yolu ve bir anlamda geleceğimizin sömürgeleşmesidir" diyen Ewald (1987)'in görüşleri bu çerçevede değerlendirilmelidir.

Beck (1998:10-11), risk toplumunda, doğal ve kültürel olaylar arasında açık ve kesin bir ayrımın kalktığını savunurken "küresel ısınma ve ozon tabakasının delinmesi" örneğini verir. Beck aslında, modernitenin katı dikotomilerine karşı bir söylem kullanmaktadır ki, bu nokta son derece önem taşımaktadır. Çünkü gerçekten küresel ısınma sonucunda ozon tabakasının delinmesi ya da çevre kirliliği olaylarından bahsedildiğinde, kaçınılmaz bir biçimde, doğa üzerinde insanın yaptığı tahribattan söz edilmektedir. Bu yüzden Beck (1998:11)'in "günümüzde doğa hakkında konuştuğumuz zaman kültürden, kültür hakkında konuştuğumuzda doğadan söz ederiz" görüşü her ne kadar postmodern çağrışımlar yapsa da yabana atılamaz. Çünkü, eklenmiş (articulated) melez yapıların, diyalektiğin 'karşıtların birliği' (unity of opposites) ilkesi çerçevesinde, her alanda bir arada yaşadığının örnekleri giderek çoğalmakta, saf yapılara rastlamak zorlaşmaktadır. Nitekim, "küreselleşme ve parçalanma" ya da diğer bir ifade ile "ekonomik bütünleşmeye karşılık, kültürel farklılaşmanın"; çoğu zaman da "hem geleneksel hem modern" öğelerin harmanlanarak, aynı zaman sürecinde birarada yaşanıyor olması, hep bu türden örneklerdir (Milinard, 1998; Kasapoğlu,1999).

Dünya tarihinin daha önceki dönemleriyle kıyaslanamayacak ölçüde çevre tahribatının artışı, paradoksal bir biçimde bu yıkımdan sorumlu olan insanın da geleceğini tehdit eder hale gelmiştir. Türkiye'de de bu bağlamda konu önem kazanmış, çevre ile ilgili sosyolojik araştırmalar yapılmaya başlamıştır. Toplumun çevreye duyarlılığı konusu da bu bağlamda güncel bir sorun alanı olarak önem kazanmaktadır.

Bugüne kadar “kirleten öder” (Kasapoğlu ve Erbaş;1993: 51-67) anlayışı ile hareket edilen Türkiye’de, çevre konusunda ‘disiplinüstü’ (supradisciplinary) çalışmalara gereksinim olduğu açıktır. Bunun bir örneği, Ankara Üniversitesi Çevre Uygulama Araştırma Merkezi tarafından Çevre Bakanlığı için yapılan, “Burdur Gölü Sulakalan Yönetim Planı Projesi” (1997-1999) ile verilmiş; sosyolog, ziraatçi ve biyolog olan araştırmacılar, disiplinlerarası çalışmayı aşan bir çaba içine girmişlerdir.

Aile çevre ve eğitim konularının kesistiği önemli bir konu alanında gerçekleştirilen ve bundan sonra araştırma yapacaklara önemli yol gösterici kuramsal ve metodolojik yönleri sahip bulunan *Ailenin Çevre Eğitimindeki Rolü* proje raporu aşağıda kısaca özetlenmiştir.

1. Kuramsal Çerçeve

Çevreye duyarlı davranış konusunda önemli sayılabilecek kuramsal bir çerçeve geliştirenlerin başında Fisbein ve Ajzen (1975) gelmektedir. ‘İnançlar’, ‘tutumlar’, ‘niyetler’ (intentions) ve ‘davranışlar’ onların eylem kuramında yer alan dört temel kavramdır ve birbirleriyle etkileşim ilişkisi içindedirler. Onlara göre, başlangıçta davranışlar, niyetlerin bir fonksiyonudurlar ancak daha sonra tutumlar, bilgiler tarafından etkilenirler. Bu kuramın önemli sayılması, bilgi ve tutumun davranışı, yalnızca davranışsal niyet yoluyla etkilediğidir (Fishbein ve Ajzen,1975).

Öte yandan çevreye duyarlı davranışlar üzerinde ‘kültür’ün yönlendirici etkisine ilişkin çalışmalar giderek önem kazanmaktadır. Buna rağmen, sosyal ekoloji alanında, güncel ve tarihsel olarak, kültürün çevreyi nasıl etkilediğini veya kuşatıcı doğal çevrenin kültürü nasıl şekillendirdiğini değerlendiren çok az sayıda çalışma bulunmaktadır (Mohai, 1990 ; Parker ve McDonough,1999:155).

Genel olarak literatür incelendiğinde, çevresel davranış ile ilgili pek çok araştırma bulunmasına rağmen, bireylerin ‘çevreye duyarlı’ eylemde bulunmasında en etkili değişkenlerin neler olduğu hakkında yeterince çalışılmadığı anlaşılmaktadır. ‘Politika yönelimli’ uygulamalı sosyolojik bir hizmet/değerlendirme araştırması olmasına rağmen, Sosyoloji Derneği’nin çevre araştırmasında, kuramsal yön ihmal edilmemiş ve Hines, Hungerford ve Tomera (1986/87) tarafından geliştirilen “Duyarlı/Sorumlu Çevresel Davranış Modeli”, kuramsal çerçeveyi oluşturmuştur. Bu modelde temel olarak üç değişken grubu bulunmaktadır:

a. Bilişsel değişkenler: Çevre hakkında ve çevreyle ilgili sorunlar hakkında bilgileri içermektedir.

b. Psiko-sosyal değişkenler: Bireylerin kişilik özelliklerinin yanı sıra onların kendileriyle ve diğerleriyle ilgili algıları bu değişken grubuna girmektedir. Çevreye yönelik ‘tutumlar’ ve ‘denetim alanı’ (locus of control) ile ‘sözel vaat’ (verbal commitment) gibi konular da bu alana dahildir.

c. Demografik değişkenler: Yaş, eğitim, gelir ve cinsiyettir.

Hines ve arkadaşlarının modeline göre, herhangi bir eylemde bulunma niyetini ifade eden birisi, bunu açığa vurmayanlara göre, o eyleme daha fazla angaje olmuş demektir. Ancak unutulmaması gereken nokta, eyleme niyetlenmenin de, bilgi, beceri ve kişilik faktörleri gibi daha pek çok değişkenin bir bileşkesi olarak ortaya çıktığıdır. Bir kişinin, belirli bir çevresel probleme yönelik, amaçlı bir eylemde bulunması için, o problemle ilgili bilgi sahibi olması gerekir. Burada söylenmek istenen, sorun hakkında bilgi sahibi olmanın, eylemin ortaya çıkmasının ön koşulu olmasıdır. Ayrıca hangi ortamda hangi eylemin daha çok etkili olacağı, yani eylem stratejisi bilgisinin de gerekli olduğu pek çok araştırma ile ortaya konmuştur (Hines ve diğ.1986).

Bilgi kadar becerinin de, hiç kuşkusuz bir kişinin eylemde bulunmasına etkisi vardır. Ancak beceri değişkeninin, teorik olarak Hines ve arkadaşlarının kısaca "Meta- Analiz" olarak adlandırdıkları modeline katıldığı gözlenmekle birlikte, araştırmacılar tarafından analiz edilmediği belirtilmelidir. Ayrıca, becerinin doğal olarak bilgiden kaynaklandığı hatalı sayılına karşı görüş savunan, Ramsey ve Klingler'in çalışmaları, yalnızca bilgi verilenlerle, bilgi ve beceri birlikte kazandırılanlar karşılaştırıldığında, ikinci kategoriye girenlerin daha fazla eylemde bulunduğunu ortaya koymuştur (Hines ve diğ.1986:6).

Bilgi ve becerinin eylemde bulunmada tek başlarına yeterli olmadıkları, kişilik faktörlerinin de önemli olduğu unutulmamalıdır. Örneğin çevreye pozitif tutumları olanların daha fazla duyarlı çevresel davranışta bulunma eğilimine girdikleri bilinmektedir. Konumuz açısından, ekoloji gibi genel olarak çevreye yönelik tutumlar ve enerji krizi gibi daha özel ve somut tutumlar ile çevreye yönelik eylemde bulunmaya ilişkin tutumlar önem kazanmaktadır. Araştırmalar, daha çok somut konularda ve çevresel eylemde bulunmaya yönelik tutumlara sahip olanlarda, daha fazla çevreye duyarlı davranış gözlendiğini ortaya kaymuş bulunmaktadır (Hines ve diğ. 1986:6).

Bilgi, beceri ve çevreye yönelik pozitif tutumların ötesinde, özellikle gelişmekte olan ülkelerde analize sokulması gereken ve sosyolojik olarak da çok önemli olan temel değişken grubu, 'ortamsal faktörler' olmaktadır. Çünkü bir toplumun genel olarak sosyo-kültürel yapısı, yasaları, yerleşim yerinin kırsal yada kent olması veya coğrafik konumu ve gelişmişlik düzeyi gibi ortamsal faktörler göz ardı edilerek, yalnızca kişilik faktörleriyle yetinilmesi, analizlerin yetersiz sonuçlar vermesine yol açacaktır. Nitekim Hines ve arkadaşlarının, 'Duyarlı Çevresel Davranış Modeli'nde ortamsal faktörlere çok az yer verilmesi büyük bir eksiklik olarak hemen göze çarpmaktadır. Onlar, ortamsal faktörlerden, ekonomik güçlükler, toplumsal baskı ve farklı eylemler arasından birini seçebilme olanağını anlamaktadırlar. Örnek olarak da, bireyin bilgisi, becerisi olduğu halde, ekonomik durumu elverişli olmadığı için,

çevreyle ilgili kampanyaya parasal katkıda bulunamaması durumunu vererek, böylelikle ortam etkisinin modele katıldığını varsaymaktadırlar.

“Ankara'nın İki Farklı Semtinde Ailelerin Çevre Eğitimindeki Rolü” araştırma/egitim projesinde ise, Hines ve arkadaşlarının kuramsal modelinden yararlanılmış, ancak sosyo-ekonomik çevre farklılıkları karşılaştırılarak, ortamsal koşulların çevre duyarlılığına etkisi ortaya konmaya çalışılmıştır.

1. 2. Problem

Gelişen teknoloji, sanayileşme ve kentleşmenin hızını arttırmakta, doğal olarak bu gelişme insan yaşamında olumlu gelişmeler yanında, önceden kestirilemeyen sorunlar da yaratmaktadır. Bu sorunların en önemlilerinden biri de ‘çevre sorunu’ olarak karşımıza çıkmaktadır. Araştırma dünyada ve Türkiye’de güncel bir sorun olan çevre duyarlılığının artırılması üzerinde odaklaşmaktadır.

1.3. Amaçlar

Araştırmanın temel amacı aşağıdaki sorulara yanıt aramaktır.

a) Farklı sosyo-ekonomik bölgelerde, aile bireylerinin çevre duyarlılıkları farklı mıdır?

b) Eğer bir farklılık söz konusu ise hangi yön ve derecelerde dir?

“Ailenin Çevre Eğitimindeki Rolü Projesi” aynı zamanda bir eğitim projesi olduğu için, eğitim öncesi ve sonrasında çevreye yönelik tutum ve davranışlarda bir fark ortaya çıkıp çıkmadığı; diğer bir anlatımla, eğitimin duyarlılık arttırmada etkililik derecesinin de sorgulandığı belirtilmelidir. Buna bağlı olarak uygun eğitim modeli nasıl olmalıdır? sorusuna da yanıt aranmış bulunmaktadır.

1.4. Sayıltılar

Araştırmanın temel sayıltısı, kadının ailede çevre duyarlılığının geliştirmesinde anahtar görevi yüklendiğidir. Bu nedenle araştırma, ailede kadının denetim alanına giren konular üzerinde yoğunlaşmıştır. Proje başlangıcından itibaren, eğitim çalışmalarında da kadının eğitimine ağırlık verilmesi gerektiği kabul edilmiştir.

Araştırmanın kuramsal çerçevesinin, bu tür ‘politika yönelimli’ (policy oriented) değerlendirme araştırmaları için uygun olduğu (Hines ve diğ.1986); ancak ortamsal koşulların sadece teorik düzeyde değil, uygulamada da analize sokularak, modelin tamamlanması gerektiği kabul edilmiştir.

Son olarak, Mamak gecekondu mahallesi ile Kavaklıdere'nin proje amaçlarına uygun iki farklı ortam/yerleşim yeri olduğu varsayılmıştır.

1.5. Önem ve Sınırlılıklar

Birleşmiş Milletler Küresel Çevre Fonu'nun sınırlı maddi katkılarıyla, tümü Sosyoloji Derneği üyeleri olan araştırmacılar tarafından gerçekleştirilen Araştırma/Eğitim projesi, Türkiye'de "Ailenin Çevre Eğitimindeki Rolü" hakkında yapılan ilk çalışmadır. Çevre Bakanlığı ve gönüllü ya da sivil toplum kuruluşlarının çalışmalarına yol gösterici nitelikler taşımaktadır. Ayrıca kadın üzerinde odaklaşmayı daha başlangıcından hedeflemesi de önemini arttırmaktadır. Ancak birçok araştırma projesinde olduğu gibi, bu çalışmada da bulgular ayrıntılı olarak analiz edilmeden raporlaştırılmıştır. Özellikle karşılaştırmalar oldukça sınırlı olarak, yalnızca bölgeler arasında ve eğitim öncesi- sonrası olarak verilmiş, kadının konumunu yansıtan tablolara yer verilememiştir. Verilerin toplanmış olmasına rağmen raporda yer alması önemli bir sınırlılıktır. Ancak proje yürütücüsü tarafından sonradan yayınlanan bir makale aracılığıyla, bu eksikliklerin giderilmeye çalışıldığı belirtilmelidir (Kasapoğlu,1997).

Proje gereği olarak, araştırma bittikten sonra, Şafaktepe Mahallesi Muhtar ve sakinleri ile Mamak Belediye Başkan Yardımcısı ve Sosyoloji Derneği Başkanı ile proje yürütücüsünün katıldığı son değerlendirme toplantısı ve burada yapılan tartışmalar sonucu ortaya çıkan öneriler, sivil toplum örgütleri aracılığıyla, topluma hizmet götürülmesinin bir örneğini sergilemesi açısından da önem kazanmaktadır.

1.6. Yöntem

Sivil toplum örgütleri aracılığıyla, kuramsal kaygılardan çok, uygulamaya yönelik politikaların önerilmesi için planlanmış bir araştırmadır. Bu yüzden 'değerlendirici' (evaluative) ve 'politika yönelimli' (policy oriented) uygulamalı sosyolojik bir araştırma demek yanlış olmayacaktır.

Çalışma, Ankara'nın sosyo-ekonomik düzeyleri farklı iki bölgesinde (Kavaklıdere ve Mamak) ailelerin çevre eğitimindeki rolüne ilişkin araştırma ve eğitim projesidir. Aslında araştırma, gözlem ve mülakat teknikleri kullanılarak yapılmış bir alan araştırmasıdır.

Araştırma amaçlarına uygun olarak seçilen 100 hanede 200 kişi ile görüşülmüştür. Hane reisi ve eşi amaçlı (purposive) örnekleme tekniğine göre seçilmiştir. Çalışmada, önce durum saptamaya yönelik, 83 sorudan oluşan ön-test uygulanmış ve ailelerin eğitim gereksinimleri belirlenmiştir. Daha sonra uygun eğitim araçları geliştirilerek, özellikle eğitim gereksinmesi daha fazla olan Mamak / Şafaktepe gecekondulu mahallesinde ev ev dolaşarak eğitim yapılmıştır. Araştırma daha önceden planlandığı şekilde, eğitim sonuçlarının değerlendirmesine yönelik son-test uygulamasıyla sona ermiştir.

Eğitim çalışmaları proje ekibi üyeleri tarafından “erişkin eğitimi” ilkeleri doğrultusunda yapılmıştır. Ekip, eğitim materyali olarak poster, el kitabı ve el ilanlarını kullanmıştır. UNICEF gibi gönüllü kuruluşlardan sağlanan çocuklara yönelik çevre oyunları Şafaktepe mahallesinde dağıtılmış, kadınlar kadar çocukların da motivasyonu sağlanmaya çalışılmıştır.

DTCF Sosyoloji Bölümü öğrencileri, bilgi toplama aşamasında yardımcı olmuşlardır. Verilerin analizi SPSS aracılığıyla yapılmış, bulgular genellikle özet tablolar halinde verilmiştir. Bu makalede ise, bulgular sunulurken tablolara yer verilemediği belirtilmelidir.

2. Bulgular ve Tartışma

Proje raporunda, eğitim öncesi ve sonrasına ait bulgular ayrı ayrı verilmiştir. Çalışmanın durum saptamaya yönelik ilk bulguları, eğitim düzeyi, ailedeki çocuk sayısı, çalışma durumu, çevre hakkında bilgi düzeyi, çevresel tutumlar, çevreye yönelik eylem becerileri, mahallelere göre ailelerin çevre sorunlarına bakışı başlıkları altında tartışılmıştır.

Eğitim sonrası ikinci uygulamaya (son-test) yönelik bulgular ise, çevre konusundaki bilgi, tutum ve davranış farklılıkları ile çevre eğitiminin çevreye duyarlı davranış üzerindeki etkisi ve çevre konusundaki tutumlarda eğitim öncesi ve sonrası farklılıkların sergilenmesine yöneliktir.

Araştırma bulguları sunulurken karşılaştırmalar sürekli olarak mahalleler arasında yapılmıştır. Yalnızca, ana raporda verilmiş olan Tablo 7’de (s:25) “çevre sözünü duymanın toplumsal cinsiyete göre dağılımı” verilmiş ve dolayısıyla kadınların konuya ilişkin olarak, hem mahalle düzeyinde hem de erkeklerle karşılaştırıldıklarında sahip oldukları bilgi düzeyi, tartışma konusu edilebilmiştir. Kadın üzerinde, projenin eğitim aşamasında özellikle durulmasına, ailenin çevre eğitimindeki rolünde anahtar kişi görevi yüklenmesine ve en önemlisi gerekli tüm bilgiler toplanmasına rağmen, kadınlara ve dolayısıyla toplumsal cinsiyet rollerindeki farklılıklara ilişkin bulgulara, proje raporunda çok sınırlı olarak yer verilebilmiştir.

Bununla birlikte, daha sonra araştırma verileri ayrıntılı olarak analiz edilerek makale halinde yayımlandığından (Kasapoğlu,1997:19-29), aşağıda özellikle önemli bulunan bulgu ile tartışmalara yer verilmiştir.

Hines ve arkadaşlarının (1986) rapor ettikleri demografik değişkenler, yaş, gelir, eğitim ve cinsiyettir. Ancak bu demografik değişkenler, diğer bilişsel ve psiko-sosyal değişkenler gibi ilk sıralarda yer almamaktadırlar. Özellikle cinsiyet değişkeninin en son sırada yer alması hemen dikkat çekmektedir. Onlara göre, sosyo-ekonomik değişken ile duyarlı davranış arasında da zayıf bir ilişki vardır. Yüksek gelir

grubunda olanlar, daha düşük gelir düzeyindekilerle karşılaştırıldığında, sadece çok düşük bir oranda daha duyarlıdır.

Meta-analizde, eğitim değişkeninin de aynı şekilde önemli bir farklılığa yol açmadığı, çevre duyarlılığı açısından esas önemli farklılığın, 'sözel vaat' gibi daha psiko-sosyal bir değişkenden kaynaklandığı belirtilmiştir (Hines ve diğ.1986:3).

Türkiye'deki durum ortaya konulurken gelir, eğitim ve yaş değişkenlerinin do-laylı olarak içerildiği kabul edilerek, bulguların, yerleşim yeri/mahalle ve toplumsal cinsiyet temelli olarak karşılaştırılması uygun görülmüştür. Çünkü Kavaklıdere, gö-reli olarak daha yüksek eğitim ve gelir sahiplerini, Mamak ise, bir gecekondu ma-hallesi olarak düşük eğitim ve gelir sahiplerini temsil etmekte, ayrıca hane reisi ve ve eşi de, çocuk sahibi orta yaş gibi belirli bir yaş grubunu oluşturmaktadır. Bu yüz-den, yerleşim yeri ve toplumsal cinsiyete göre veriler incelenirken, gelir ve eğitim gibi temel değişkenlerin de zımnen içerildiği kabul edilmiştir.

Söz konusu sosyo-ekonomik değişken ile toplumsal cinsiyet faktörü, önce halkın sağlıklı bir çevrede yaşamak için ne denli bir 'maliyet'i göze aldıklarına ilişkin tu-tumları açısından, daha sonra da Meta-Analizde en etkili faktör olarak başta gelen 'sözel vaat' açısından incelenmiştir. Bilindiği üzere çevreci olmanın iki temel ölçü-sünden biri "yalnız bugünü değil, yarını da düşünmek" ile "yalnızca kendini değil, başkalarını da gözetmektir". Gerek maliyete katlanma gerekse, sözel vaatte bulun-ma konusu, işte bu bağlamda çevreye yönelik duyarlı davranış modelinde önemli yer tutan değişkenler olarak bu çalışmada da analiz edilmiştir.

İlk önce Mamak ve Kavaklıdere mahalleleri karşılaştırılmıştır. Örneğin maliyete katlanma ile ilgili olarak, "Çevre vergisi ödemek vatandaşlık görevidir"; "Ailede her hangi bir kişinin çalıştığı işyeri çevreye zarar verdiğinde işsiz kalınsa da kapatılma-lıdır"; "Çevre için arkadaşlarla ve komşularla kötü olmayı göze alırım" ve son ola-rak da "Havayı kirletmeyen yakıt ve ısıtma sistemi için her türlü maliyeti göze alı-rım" biçiminde oluşturulan cümlelere katılma düzeyleriyle ölçülmeye çalışılan tu-tumlar açısından, mahalleler arasında istatistiksel olarak da önemli/anamlı olan farklılıklar saptanmıştır.

Daha sonra analizler derinleştirilerek, amaçlanan hedef doğrultusunda cinsiyet değişkeni, mahallelerin yanısıra analize sokulduğunda ise, "Çevre için arkadaşlarla, komşularla kötü olmayı göze alma" dışındaki tutum cümlelerine katılma açısından, cinsiyete göre önemli bir farklılık gözlenmez iken, yalnızca yukarıda sözü edilen tu-tum açısından Mamak Mahallesi'nde önemli bir farklılık ortaya çıkmıştır. Şöyle ki, Mamak gecekondu mahallesinde kadınlar, erkeklerden daha yüksek oranda (%46), bu düşünceye katılmadıklarını ifade etmişlerdir. Mamak mahallesinde kadınlar çev-re için, arkadaşları ve komşularıyla kötü olmayı daha az istemektedirler. Bu durum,

eğitim ve gelir düzeyi görel olarak daha düşük olan bu kadınların, geleneksel sosyal dayanışmayı sürdürme eğilimlerinin bir ifadesi olarak yorumlanabilir. Aynı mahallede erkeklerin ise, arkadaş ve komşularını görel olarak daha az ön plana çıkarılmaları ise (%32), onların daha bireyci tutumlar geliştirdikleri yönünde yorumlanabilir. Aynı şekilde Kavaklıdere Mahallesi'nde gerek kadınların %100'ünün, gerekse erkeklerin %98'inin, çevre için arkadaş ve komşularıyla kötü olmayı göze alması da, onların kent yaşamının daha bireyci değer ve tutumlarını içselleştirdiklerinin işaretleri olarak düşünülebilir.

Araştırma/egitim projesinin bir gereği olarak, Mamak Mahallesinde yapılan erişkin eğitimi sonucunda ise, (Kavaklıdere'de bilgi ve tutumlar düzeyinde bir eğitim gereksinmesi saptanmadığı için eğitim yapılmamıştır), hem kadınların hem de erkeklerin çevre için arkadaş ve komşularıyla kötü olmayı göze alma oranlarının oldukça yükseldiği (kadınlarda %54 den %76 ya; erkeklerde ise, %66 dan %87 'ye) belirlenmiştir. Bu durum, bilgi düzeyindeki her hangi bir artışın hemen tutumlara yansıdığını ve bunda yapılan eğitimlerin önemli rol oynadığını ortaya koymaktadır. Kavaklıdere'de ise, daha önce belirtildiği üzere, sosyo-ekonomik düzey kadar eğitim düzeyinin de daha yüksek olması yüzünden, ek bir eğitim verilmeden bireyci tutumların son derece gelişkin olması yüzünden, bulguların beklenen yönde ve tutarlı olduğu söylenebilir.

Maliyete katlanma konusunda değerlendirme kapsamına alınan tutumlar içerisinde, ekonomik temelli olanlar (çevre vergisi ödemek, işsiz kalmak gibi) cinsiyet açısından önemli bir farklılığa yol açmazken, arkadaş ve komşularla kötü olmak gibi sosyal içerikli bir faktörün istatistiksel olarak da anlamlı/önemli farklılığa yol açması, sosyolojik açıdan önemlidir. Erkekler kamusal alanda daha geniş faaliyet gösterebilirken, kadınların daha dar bir sosyal çerçevede ve geleneksel kültürün bir ölçüde yeniden üretildiği gecekondu mahallesinde, arkadaş ve komşularını daha fazla ön planda tutmaları doğaldır. Ancak kadınların da bilgi düzeyi arttıkça, çevreye daha duyarlı hale geldikleri bir gerçektir ve eğitim çabaları bu yüzden küçümsenmemelidir.

Tutumlar düzeyinde yukarıda özetle sunulan analizler, bilgi ve davranış düzeyinde durumun ne olduğunu anlayabilmek için sürdürüldüğünde ise, oldukça ilginç bulgularla karşılaşmıştır. Örneğin çevreci bir davranış olarak 'çöplerin ayrıştırılması' konusu önce bilgi düzeyinde incelendiğinde, hem mahalleler arasında hem de kadınlar ve erkekler arasında önemli farklılıklar olduğunu göstermiştir. Çöplerin, cam, kağıt ve diğer atıklar halinde ayrıştırılmasını bilmeyenler, beklendiği gibi Mamak gecekondu mahallesinde daha fazladır. Ancak önemli nokta, gerek Mamak gerekse Kavaklıdere'de kadınlar arasında "Çöp ayrıştırma nedir" sorusuna 'bilmiyorum' yanıtını verenlerin erkeklerden daha yüksek oranda olmasıdır. Nitekim Mamak'ta ör-

nekleme giren kadınların % 70'i, Kavaklıdere'deki kadınların ise % 32'si 'bilmiyorum' yanıtını vermişlerdir. Her iki mahallede erkekler arasındaki fark ise, oldukça çarpıcıdır. Kavaklıdere'de çöp ayrıştırmasını bilmeyen erkek oranı yalnızca % 4 iken, Mamak'ta bu oran oldukça yüksektir (% 56).

Çöplerin ayrıştırılması konusundaki bilgi düzeyinin mahallelere ve cinsiyete göre farklılaştığı belirlendikten sonra, analiz bir adım daha ileri götürülerek, çöp ayrıştırmasını bilenlere, "Siz çöplerinizi ayrıştırıyor musunuz?" diye sorulmuş ve böylelikle konu, davranış düzeyinde irdelenmeye çalışılmıştır. Burada beklenenin aksine, çöp ayrıştırmasını tam olmasa da bildiği kabul edilen Kavaklıdere'deki erkeklerin, yalnızca % 6.5'inin çöp ayrıştırma davranışında bulunduğu belirlenmiştir. Ancak burada gözden kaçırılmaması gereken nokta, Kavaklıdere'de erkeklerin, "Çöp ayrıştırmasını biliyor musunuz?" sorusuna çok yüksek oranda (% 92) 'başka' yanıtını vermiş olmasıdır. Çünkü erkeklerin % 93.5 oranında çöplerini ayrıştırmadığı bulgusu ile birlikte, bu 'başka' yanıtlarının yorumlanması gerekmektedir. Yorumlardan biri, çöp ayrıştırmasının evde toplumsal cinsiyet temelli işbölümüne dayalı olarak kadının görevi biçiminde algılanmasıdır. İkinci bir yorum, evde çöpler ayrıştırılsa bile, belediyenin sunduğu çöp toplama hizmetlerinin ayrıştırma esasında örgütlenmemesi yüzünden, pratikte sonucun değişmeyeceği kanısıdır. Tüm bu öznel ve nesnel değerlendirmeler sonucunda, Kavaklıdere'deki erkekler de, bildikleri halde çöp ayrıştırma eyleminde bulunmamaktadır.

Mamak gecekondü mahallesinde, "Ailenin Çevre Eğitimindeki Rolü Araştırma/Eğitim Projesi" uyarınca verilen çevre eğitimi sonucunda ise, kadınlarda çöp ayrıştırmasını bilmeyen oranı %70'den %22'ye; erkeklerde ise, %56 dan %25' e düşmüştür. Çöp ayrıştırma davranışı açısından da kadınlarda olumlu sonuçlar elde edilmiş, çöpleri gerekli tarzda ayıran oranı %14 den %50'ye yükselmiştir. Ancak hemen dikkati çeken bir nokta, erkeklerin bilgisinde önemli bir artış olmasına rağmen, eğitim öncesi ve sonrasında aynı oranda (%28.6) çöp ayrıştırma davranışında bulunmalarıdır. Diğer bir ifade ile, bilişsel faktörler kadınlarda önemli bir davranış değişikliğine yol açarken, erkeklerde aynı etkiyi meydana getirmemiştir. Buradan sosyolojik olarak çıkarılabilecek en önemli sonuç, bilginin, sosyo-kültürel faktörlerle desteklenmediği takdirde, tek başına davranış değişikliğine yol açabilecek güçte olmadığıdır. Bu bulguların bir anlamda, Fisbein ve Ajzen (1975)'in kuramını desteklediği de belirtilmelidir. Nitekim Kavaklıdere'deki erkekler toplumsal cinsiyete bağlı sosyalizasyonun bir sonucu olarak, çöp ayrıştırmayı bildikleri halde kadının görevi olduğunu düşünerek, bu davranışa niyetlenmemektedirler. Sonuç olarak, kişilik faktörlerinin yanısıra ortamsal koşulların, diğer bir ifade ile kişilerin içinde toplumsallaştıkları sosyo-kültürel çevrenin değerlerinin önemli olduğu, bu etkileri yoksayan analizlerin yetersiz ve hatta hatalı olabileceği ortaya çıkmıştır.

Bu makalenin sınırları içinde önemli görülerek tartışılmış olan son nokta ise, psiko-sosyal değişkenler içinde yer alan 'sözel vaat' de bulunmadır. Daha önce de belirtildiği üzere, kişilerin yalnızca kendilerini değil başkalarını da düşünmeleri ve bunu sözel ya da yazılı olarak ifade ederek angajmana girmeleri, çevreye duyarlı olmanın önemli bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda örneklem grubundaki kişilere "İstanbul'da hava kirliliği ile mücadele konusunda açılan kampanyaya katılır mısınız?" sorusu yöneltilmiştir. İstanbul'da 1995 yılında yaşanan ve medya tarafından da yoğun olarak desteklenerek, her gün zehirli hava raporları verilen olağanüstü günler hatırlandığında, bunun uygun bir örnek olduğu anlaşılabacaktır.

Kampanyaya katılma konusu, mahalle ve toplumsal cinsiyet esasında karşılaştırılarak incelendiğinde, kampanyanın her iki mahallede de yüksek oranda desteklendiği belirlenmiştir. Ancak en yüksek destekleme oranına Kavaklıdere'deki kadınlarda ulaşılmıştır (% 88). Kavaklıdere'de erkekler arasında 'evet' diyenlerin oranı, hem kendi eşlerinden hem de Mamaktaki erkeklerden biraz daha düşük çıkmıştır (% 80). Mamak'taki kadınlar % 76, erkekler % 84 oranında kampanyaya katılacaklarını belirtmişlerdir. Tüm bu bulgular, insanımızın genel olarak diğer insanlara ne denli duyarlı olduklarının, diğer bir ifade ile ne kadar elsever olduklarının önemli bir kanıtıdır. Bu konuda medyanın da olumlu bir işlev yüklediği inkar edilemez. Her gün dramatik bir biçimde konunun TV ekranlarına getirilmesi, sosyo-ekonomik ve kültürel yapısı oldukça farklı iki kesimde de belirli bir duyarlılık seviyesine ulaşılmasını sağlamıştır. Ayrıca proje gereği Mamak'ta yapılan eğitimler sonucunda da kampanyaya katılma oranlarında önemli yükselmeler meydana geldiği belirtilmelidir. Nitekim, kadınlarda bu oran % 76'dan % 83'e, erkeklerde % 84'den % 89'a yükselmiştir.

İstanbul'da hava kirliliği ile ilgili kampanyaya katılma konusu, kampanyaya katılma biçimi açısından da incelenmiş bulunmaktadır. 'İmza verme', 'dilekçe yazma', 'protesto yürüyüşüne katılma', 'bağışta bulunma' seçenekleri arasından hangilerinin ne ölçüde tercih edildiği sorgulanmıştır. İmza vermenin her iki yerleşim bölgesinde ve iki cinsiyette de en çok tercih edildiği, ancak Kavaklıdere'deki erkeklerin bu yolu en çok tercih ettiği anlaşılmaktadır (% 66).

Dilekçe verme konusunun ise, yine Kavaklıdere'de daha çok benimsendiği ancak bu yolu kadınların daha çok tercih ettiği gözlenmiştir. Çünkü kadınlarda bu oran % 37'ye ulaşırken, erkeklerde % 23.7'de kalmıştır. Ayrıca dilekçe yazma belirli bir eğitim düzeyi ve birikim gerektirdiği gibi, kamusal alandaki bir faaliyet türüne girdiği için, her zaman erkeklerde daha yüksek oranda gözlenmesi beklenen bir davranıştır. Ancak Kavaklıdere'deki kadınların, her iki kesimdeki erkeklerden daha fazla bu seçeneğe yönelmesi, onların bilinç düzeyinin yüksekliğinin yanısıra, yalnızca özel alan ile sınırlı kalmadıklarının da önemli bir işareti olarak yorumlanmalıdır.

Protesto yürüyüşü ise, her kesimde fazla rağbet görmeyen bir seçenek görünümündedir. Bununla birlikte en fazla Kavaklıdere'deki erkekler arasında ve ancak % 8 oranında tercih edildiği anlaşılmaktadır.

Son olarak bağış yoluyla kampanyaya katılma incelendiğinde, Mamak'taki erkeklerin arasında tercih oranının en yüksek olduğu söylenebilir (% 11.1). Ancak bağış seçeneğinin Kavaklıdere'deki erkekler arasında hiç tercih edilmemiş olması önemli bir göstergedir. Çünkü bağış yapma geleneksel bir davranış kalıbı olduğu için, sosyo-ekonomik düzeyi görece olarak daha yüksek olmasına rağmen Kavaklıdere'deki kesime pek uygun gelmemiş olabilir. Kadınlar arasında her iki bölgede de çok düşük oranlarda (% 4 ve % 5) bağış seçeneğine yönelmesi ise, onların ekonomik özgürlüklerinin olmamasının yanısıra, bağış yapma alışkanlıklarının gelişmemesi ya da bağış yapma ile bir sonuç alınmayacağı yolundaki kanılarından kaynaklanabilir.

Daha önce de belirtildiği gibi, Mamak'ta çevre eğitimi yapılmış ve sonucunda kampanyaya katılma biçimine yönelik tutumlarda da önemli değişiklikler meydana geldiği görülmüştür. Örneğin Mamak'taki kadınlar arasında, 'imza veririm' diyenler % 37'den % 62'ye yükselmiştir. Buna karşılık erkeklerde 'imza veririm' diyenlerin oranı % 51'den % 43.6'ya düşmüştür. Bunun bir nedeni, erkekler arasında 'dilekçe yazarım' diyenlerin oranının % 8.9'dan % 30.8'e yükselmiş olmasıdır. Çünkü imza ile karşılaştırıldığında dilekçe vermek, daha ileri düzeyde bir tepki verme biçimidir ve daha yüksek bir bilinçliliğin ifadesidir. Erkeklerde imza verme eğiliminin yerini, dilekçe vermenin alması beklenen bir durumdur. Kadınların durumu ise, onların erkeklerden de daha düşük eğitim düzeyine sahip olmaları ve dolayısıyla dilekçe yazma donanımına yeterince sahip olmamaları yüzünden, daha kolaylıkla yerine getirebilecekleri bir seçeneğe, diğer bir ifade ile de imza vermeye daha fazla yönelmiş olmalarından kaynaklanabilir.

Eğitim sonrasında 'protesto yürüyüşüne katılırım' yanıtlarının oranlarında da önemli artışlar meydana gelmiştir. Örneğin kadınlarda % 4 den % 16'ya; erkeklerde ise, % 4 den % 11 .%'e yükselmiştir.

Bağış yaparak kampanyaya destek verme konusunda ise, beklendiği üzere, her iki cinsiyette de azalmalar olmuştur. Örneğin bu oranlar kadınlarda %4'den %2 ye; erkeklerde de % 11'den % 3'e düşmüştür. Ayrıca kadınların yanıtlarında eğitim öncesi yüksek oranda gözlenen 'başka' yanıtlarının da % 42'den % 12' ye düşmesi de belirli bir amaca yönelik olarak yapılan eğitimin etkinliğinin önemli bir göstergesidir. Çünkü 'başka' yanıtları arasında yer alan ve özellikle kişilerin duygusal tepkilerini içeren ve etkili olmayan kampanyaya katılma biçimlerinin yerini, daha ussal ve etkin katılma biçimlerinin alması çok önemlidir.

3. Sonuç

Araştırma projesi, son derece önemli ve yol gösterici sonuçlar içermesine rağmen, daha önce belirtildiği üzere, proje süresinin sınırlılığı yüzünden, arzu edilen derinlikte rapor edilememiştir. Bu yüzden araştırmacıların, "Ailenin Çevre Eğitimindeki Rolü Araştırma / Eğitim Projesi"nin veri tabanına dayanarak yeni makaleler yazmaları ve böylelikle ilgili literatüre katkıda bulunmaları düşünülmüştür. Nitekim, ilk rapor verildikten sonra da analizler derinleştirilerek sürdürülmüş ve kuramsal içeriğe de sahip, aşağıdaki sonuçlara varılmıştır (Kasapoğlu,1997:28-29):

a) Ortamsal faktörler, bireysel düzeyde değil, daha geniş, sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik koşullar altında ve birbirleriyle karşılıklı etkileşim içinde incelenmelidir.

b) Gelişmiş Batı/ sanayi toplumlarında yapılmış çevre araştırmalarının bulgularına dayanan Meta-Analiz sonuçlarının, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde çok fazla geçerli olmadığı anlaşılmıştır. Örneğin daha yüksek gelir gruplarının çevreye duyarlılığının, literatürün aksine, daha fazla olduğu tesbit edilmiştir. Ancak bu kesimin, örneğin Kavaklıdere'de yaşayanların eğitim düzeyinin daha yüksek olması gözardı edilemez.

c) Eğitim, çevreye duyarlı davranış geliştirmede önemlidir. Ancak toplumdaki cinsiyet temelli işbölümüne dayalı sosyalizasyon süreçleri de eğitimin etkililiğinde önemli rol oynamaktadır.

d) Duyarlı çevresel davranış geliştirmede eğitim ve gelir önemli değişkenlerdir. Ancak sosyo-kültürel değerlerle çelişmemek esastır. Bu yüzden sosyo-kültürel ortam, gelenek ve göreneğin önemi inkar edilemez.

e) Medya önemli bir eğitim aracıdır ve duyarlılık bilincinin oluşmasında önemli rol oynamaktadır.

f) İnsanlarımız yalnızca kendilerini değil, başkalarını da düşünmekte; 'ötekiler'i düşman gibi görmek bir yana, onlar için bir şeyler yapmak istemektedirler.

4. Öneriler

Birleşmiş Milletler kuruluşu olarak 'Küresel Çevre Fonu'nun maddi katkılarıyla, bir sivil toplum örgütü olan Sosyoloji Demeği tarafından gerçekleştirilen bu hizmet araştırması (1995), doğal olarak 'politika yönelimli' önerilere sahiptir:

a) Sorumlu/duyarlı çevresel davranışlarda bulunma, bilgi olmaksızın gerçekleşmeyeceğinden kişilere duyarlılık eğitimi verilmelidir. Günlük yaşamda pratik değeri olan bilgilerin kazandırılmasına önem verilmelidir.

b) Ailede çevre eğitiminde kadınların odak alınması önemlidir. Kadınlar diğer aile üyelerini harekete geçirebilir.

c) Eğitim programlarında bireylerin kendi denetim alanlarına giren konulara önem verilmeli; kısa zamanda büyük değişiklikler beklenmemelidir. Örneğin kadınların mutfak için gündelik alışverişlerinde, çevre dostu ürünleri bilerek tercih etmeleri, kolaylıkla yaşama geçirilebilecek eğitim ve davranış değişikliği konularıdır.

d) Bu tür politika yönelimli araştırmaların, takip çalışmaları (follow up studies) ile bir süre sonra tekrarlanması gerekir.

e) Çevre konusunda okul ve gönüllü kuruluşlar işbirliği yapmalı; kanaat önderlerinden yararlanılmalıdır.

f) Sosyologların geleneksel tabularını yıkıp, Yeni Ekolojik Paradigma'dan haberi bir biçimde problem yönelimli (problem oriented) çevre araştırmaları yapmalarının yararlı olacağı düşünülmektedir.

Son söz olarak, çevreye yönelik çalışmalarda geleneksel sosyolojik yaklaşımların dar kalıplarını aşan sosyologlara gereksinim olduğu bilincinden hareketle, politika yönelimli, sorunlara çözüm önerileri getiren uygulamalı sosyolojik çalışmalara öncelik verilmelidir.

Summary

This paper aims to identify the role of family on environmental education in two different socio-economic settlements namely Kavaklıdere and Mamak in Ankara. To identify the variables that appear to be most influential in motivating family members to take responsible environmental action, the model of Hines, Hungerford and Tomera (1986) on responsible environmental behavior has been used in this 'policy oriented' research project. In this model, cognitive, psycho-social, demographic variables are primary categories. The present study is conducted in line with the above mentioned theoretical and methodological considerations and its findings are compared, discussed and interpreted on the base of gender and district. An environmental education program for families is developed to achieve the project purposes, and the results of education (according to pre and post tests) are also given in brief.

KAYNAKÇA

- A.Ü.Ç.U.A.M. (1999) **Burdur Gölü Sulakalan Yönetim Planı Alt Projesi Sonuç Raporu**. Ankara :Ankara Üniversitesi Çevre Uygulama Araştırma Merkezi (çöğaltma).
- BASH, H. H. (1995) **Social Problems and Social Movements**. New Jersey : Humanities
- BECK, U. (1992) **Risk Society**. London : Sage.
- BECK, U. (1998) "Politics of Risk Society", in **The Politics of Risk Society** (der. Jane Franklin). Cambridge:Polity.
- CATTON, W. R., R. E DUNLAP (1980) "A New Ecological Paradigm for Post-Exuberant Sociology. **American Behavioral Scientist**, 24(1):15-47.
- DUNLAP, R. E., K. D. VAN LIERE. (1978) "The New Environmental Paradigm", **Journal of Environmental Education**, 9:10-19.
- ECKERSLEY, R. (1992) **Environmentalism and Political Theory**. New York : State University of New York.
- FISBEIN, M., I. AJZEN (1975) **Belief, Attitude, Intention and Behavior: An Introduction to Theory and Research**. New York: Addison-Wesley
- FRANKLIN, J. (1998)(ed.) **The Politics of Risk Society**. Cambridge: Polity.
- GIDDENS, A. (1999) **Elimizden Kaçıp Giden Dünya** (çev. Osman Akınhay) İstanbul :Alfa.
- GIDDENS, A.(1998) "Risk Society: The Context of British Politics", in **The Politics of Risk Society** (der. Jane Franklin). Cambridge: Polity.
- HINES, J. M., H. R. HUNGERFORD., T. AUDREY (1987)" Analysis and Synthesis of Research on Responsible Environmental Behavior: A Meta Analysis". **Journal of Environmental Education**, 18(2),1-8.
- KASAPOĞLU, A. (1982;1999) "Sağlık Örgütlerinde Personelin Sosyal İlişkileri" iç: **Sağlık Sosyolojisi: Türkiye'den Araştırmalar** (der. Mehmet Ecevit). Ankara: Sosyoloji Derneği Yayın No. 6.
- KASAPOĞLU, A., M. ERBAŞ (1993) "Önce İnsan: Kaba Çevreci İdeolojiye Karşı Yazı", iç: **Toplum ve Çevre** (der. Yakın Ertürk). Ankara: Sosyoloji Derneği Yayın No. 2.
- KASAPOĞLU, A., M.D.NAZLIOĞLU., İ. ÖZER., H. UYGUN (1995) **Ailenin Çevre Eğitimindeki Rolü**. Ankara: Sosyoloji Derneği Yayını No 4.
- KASAPOĞLU, A. (1997) "Çevresel Davranış Modeli". **TODAYE Dergisi**, 30 (2),19-29.

- KASAPOĞLU, A. (1999) "Türkiye'de Toplumsal Yapı Kültür İlişkileri Tarih Biyografi Odağında Battalgazi Tipi ve Gaza Kültürü". 6. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi. **Türk Sosyal Bilimler Derneği, Tebliğ Özetleri.**
- KASAPOĞLU, A. (2000) "Güncel Sosyal Sorunlar ve Sağlık". **Toplumbilim** (Yayın Aşamasında)
- KELEŞ, R. (1992) **İnsan, Çevre ve Toplum.** Ankara : İmge.
- MILINARD, Z. (1998) "Globalisation as a Research Agenda", **Üçüncü Avrupa Sosyoloji Konferansı.** İngiltere/Essex.
- NAESS, A. (1991) "Deep Ecology", **The Green Reader: Essays Toward A Sustainable Society** (ed. Andrew Dobson). San Francisco: Mercur House.
- NAZLIOĞLU, M. D. (1992) "Çevrenin Korunmasında Eğitimin Önemi". **Çevre Koruma** :4-6.
- NAZLIOĞLU, M. D. (1993) "Çevre Koruma, Kalkınma ve Türkiye". **Kültür Dergisi**, s. 99.
- NAZLIOĞLU, M. D. (1994) "Türkiye'de Çevreye Bakış", iç. **Orta Asya ve Karadeniz Çevre Konferansı.** Ankara: TÇV.
- PARKER, J. D., I. McDONOUGH (1999) "Environmentalism and African Americans : An Analysis of the Subculture and Barrier Theories". **Environment and Behavior**, 31 (2).
- VAN LIERE, K. D., R. E. DUNLAP (1981) "Environmental Concern : Does It Make a Difference? How It Is Measured?" **Environment and Behavior**.13 (6): 651-676.

YAZARLARA DUYURU

1. Dergiye gönderilecek yazılar, makale, çeviri makale ve kitap tanıtma-eleştirisini türlerinde olacaktır.
2. Makaleler, Türkçe veya İngilizce olabilir. Her makalede, ana başlığın hemen altında, biri Türkçe biri İngilizce olmak üzere 150 kelimeyi aşmayan iki öz/abstract yer almalıdır. "Öz"lerin altında, altı kelimeyi aşmayan anahtar kelimeler/key words bulunmalıdır. Türkçe makalelerin en sonuna İngilizce, İngilizce makalelerin en sonuna Türkçe, ayrı bir sayfa halinde 500 kelimeyi geçmeyen bir genel özet, "Summary/Özet" başlığı ile eklenmelidir. Diğer bir deyişle makaleler, **Ana Başlık, Öz, Anahtar Kelimeler, Abstract, Key Words, Makale Metni, Notlar ve Summary/Özet, Kaynakça** sırası ile kaleme alınmış olmalıdırlar.
3. Yazıların 8 000 kelimeyi geçmemesi, A4 kağıdının bir yüzüne çift aralıklı, sol, üst, alt ve sağ marjlar en az 2.5 cm olarak yazılmaları gerekmektedir. Yazıların alt başlıkları, ana başlığa göre bir küçük punto ile koyu ve sol marjdan başlamak üzere yazılmalıdır. Yayımlanması kabul edilen yazıların, en son, düzeltilmiş biçiminin Word programı ve Times New Roman 12 ile bir adet 3.5" diskette editörlere gönderilmesi gerekir.
4. Yazılar, editörlere üç kopya olarak gönderilmeli; bir kopya hariç, hakemlere gönderilecek iki kopyaya yazar(lar)ın ad ve soyad(lar)ı yazılmamalıdır. Yazar(lar)ın ad-soyad ve yazışma adres(leri) kapalı bir zarf içinde kopyalara eklenmelidir.
5. Dergi editörlüğüne ulaşan yazılar, öncelikle içerik, sunum, yayım kuralları vd. yönlerden editörler kurulu tarafından incelenir ve daha sonra değerlendirilmek üzere isimsiz (şifte numaralı) olarak konu ile ilgili en az iki hakeme gönderilir. Hakemlerce, makalenin yayımlanmasına, değişiklikle yayımlanmasına veya reddine karar verilir ve sonuç yazar(lar)a bildirilir. Düzeltme istenen yazıların, en geç bir ay içinde editörler kuruluna ulaştırılmaları gerekir. Belirtilen sürede geri gönderilmeyen yazılar, daha sonraki sayılarda yeniden değerlendirilmek üzere kabul edilirler.
6. Dergiye gönderilen yazılar ile ilgili yazışmalar için posta masrafı olarak, Sosyoloji Derneği'nin İş Bankası ODTÜ Şubesi 385 825 nolu hesabına 7.5 Milyon TL.sının yatırılması ve maktubun fotokopisinin metin kopyaları ile birlikte gönderilmesi gerekmektedir.
8. Dergi'de 'APA' yazım sistemi kullanılmaktadır. Kaynaklara göndermeler, metnin içinden açılacak ayrıçlarla yapılmalıdır. Ayrıç içindeki sıra şöyle olmalıdır: yazar(lar)ın soyadı, kaynağın yılı, sayfa numaraları. Örneğin, (Gökçe, 1994: 33).
Metinde gönderme yapılan bütün kaynaklar, kaynakçada belirtilmeli; gönderme yapılmayan kaynaklar, kaynakçaya konmamalıdır. Kaynaklar, ayrı bir sayfada alfabetik sırayla yazılmalıdır. Dergi ve derlemelerdeki makalelerin sayfa numaraları kesinlikle belirtilmelidir.
9. Sosyoloji Araştırmaları Dergisi'nde yayınlanan yazıların her hakkı saklıdır. Dergide yayınlanan eserlerden alıntı yapılması halinde kaynak belirtilmesi yeterlidir. Sosyoloji Derneği'nin yazılı izni olmadan eserin bir kısmının veya tamamının kullanılması, görsel veya işitsel malzemelerle çoğaltılması hiçbir surette yapılamaz.
10. Sosyoloji Araştırmaları Dergisi'nde yayınlanan yazıların içeriğinden ve tartışılan düşüncelerden yazarların kendileri sorumludurlar. İleri sürülen görüşler Sosyoloji Derneği'ni bağlamaz.

NOTES FOR CONTRIBUTORS

1. JSR publishes original articles, translated articles, and book reviews both in Turkish and English.
2. The text including bibliography should be double-spaced on one side of A4 sheets, with margins at top, bottom and side of at least one inch (2.5 cm), and should be written in word format with Times New Roman 12 font. The manuscript should contain; (i) title, (ii) abstract -both in English and Turkish, no longer than 150 words with key words -no more than six words, (iii), text, (iv) summary no longer than 500 words -an English for Turkish manuscript and a Turkish for English manuscript, and (v) bibliography. For authors who do not know Turkish, the Editorial Board can translate their English abstract and summary into Turkish. Manuscripts should not normally be longer than 8,000 words including abstract, notes and bibliography.
3. The received manuscript will firstly be investigated in terms of format, content and publishing rules by the Editorial Board. The board has right to refuse improperly prepared manuscripts.
4. Manuscripts that appear in JSR are subject to the usual academic process of anonymous reviewing of at least two referees. The refereeing procedure normally takes 2-3 months. To protect anonymity, the name(s) and address(es) of author(s) should not be typed on the manuscripts, should be typed on a separate page, and three copies of manuscript should be submitted.
5. The author(s) should make sure that is one-to-one correspondence between the names, years in the text and those on the bibliography list.
6. All rights reserved. Except for the quotation of short passages for the purpose of criticism and review, no part of this publication may be reproduced in any form or by any means without the written permission of the Sociological Association, Turkey.
7. The opinions expressed in the Journal are the responsibility of the individual author(s).
8. Manuscripts of articles and communications should be sent to: JSR Editors, Sosyoloji Derneği, Maresal Fevzi Cakmak Caddesi No: 9/7 06500 Besevler-ANKARA, TURKEY.